

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

Далибор Савић

**МЕТОДОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ БИОГРАФСКИХ
ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА**

ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Бања Лука, 2018.

UNIVERSITY OF BANJA LUKA
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Dalibor Savić

**METHODOLOGICAL PERSPECTIVES OF
BIOGRAPHICAL RESEARCH IN SOCIAL SCIENCES**

DOCTORAL DISSERTATION

Banja Luka, 2018.

Информације о ментору и докторској дисертацији

Ментор: Проф. др Лазо Ристић, редовни професор, ужа научна област Методологија социјалних истраживања, Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци

Наслов докторске дисертације: Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама

Резиме: У оквирима међународне академске заједнице, биографска истраживања већ деценијама представљају веома актуелну и динамичну област друштвених наука. Насупрот томе, домаћа академска јавност до сада није препознала хеуристичке и експланаторне потенцијале биографских метода (животне историје, ауто/биографије, усмене историје, наративне анализе, и др). У том контексту, научни циљеви овог истраживања били су усмјерени ка стицању нових теоријских и примјењених сазнања из методологије друштвених наука са посебним нагласком на методологију биографских истраживања. Примјењени циљеви овог истраживања били су усмјерни ка популаризацији хуманистичке димензије биографских истраживања у друштвеним наукама.

У основни, истраживање је осмишљено и реализовано као (мета)теоријска расправа о епистемолошким, техничко-организацијским, интердисциплинарним и научно-стратегијским аспектима биографских истраживања у друштвеним наукама. Поред (мета)теоријског приступа, аутор је дијелове истраживања реализовао на основу рефлексивног односа према властитом научно-истраживачком искуству у поменутој области друштвених наука.

Резултати истраживања указују да биографска истраживања представљају један од најдуговјечнијих и најрепрезентативнијих облика отпора према позитивистичким, квантофренијским и сцијентистичким тенденцијама у друштвеним наукама. Из те перспективе, настанак и развој биографских метода у великој мјери репрезентују унутрашњу динамику квалитативне методологије у цјелини. То се посебно односи на нераскидиву епистемолошку, техничко-организациону и научно-стратегијску повезаност између биографских истраживања и хуманистичких наука, тј. њихов интердисциплинарни карактер. Поред претходно наведеног, резултати истраживања указују да биографска истраживања све више стреме ка парципаторним и перформативним методама и техникама (фото-интервју, фото-глас, аутобиографски

стрип, плејбек позориште, ходајући интервју, и др), као и кориштењу савремених информационо-комуникационих технологија за прикупљање, обраду и анализу података (видео дневници, блогови, софтверски пакети за анализу квалитативних података, и сл).

Кључне ријечи: методологија биографских истраживања, животна историја, ауто/биографија, усмена историја, наративна анализа

Научна област: Друштвене науке

Научно поље: Социологија

Класификациона ознака: S 210 – Социологија

Тип одабране лиценце Креативне заједнице: Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

The Information about the Mentor and the Doctoral Dissertation

Mentor: Ph.D. Lazo Ristić, Full Professor, Scientific Area of Expertise: Methodology of Social Research, University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences

The Title of the Doctoral Dissertation: Methodological Perspectives of Biographical Research in Social Sciences

Summary: Within the international academic community, biographical research has been a very current and dynamic field of social sciences for decades. By contrast, the regional academic community so far has not recognized the heuristic and explanatory potentials of biographical methods (life history, auto/biography, oral history, narrative analysis, etc.). In that context, the scientific aims of this research were directed towards acquiring new theoretical and applied knowledge from the methodology of social sciences with a special emphasis on the methodology of biographical research. The applied aims of this research were focused on the popularization of the humanistic dimension of biographical research in social sciences.

Basically, the research was designed and realized as a (meta)theoretical discussion on epistemological, technical-organizational, interdisciplinary and scientific-strategic aspects of biographical research in social sciences. In addition to the (meta)theoretical approach, the author realized parts of the research on the basis of a reflexive relationship towards his own research experience in the mentioned field of social sciences.

The results of the research indicate that biographical research is one of the most resilient and most representative forms of resistance to positivistic, quantophrenic and scientismic tendencies in social sciences. From this perspective, the emergence and development of biographical methods largely represent the internal dynamics of the qualitative methodology as a whole. This especially refers to the inseparable epistemological, technical-organizational and scientific-strategic connection between biographical research and humanities, i.e. their interdisciplinary character. In addition to the above, the results of the research indicate that biographical research is increasingly focused on participatory and performative methods and techniques (photo-interview, photo-voice, autobiographical comics, playback theater, walking interviews, etc.), as well as the use of modern information and communication technologies for the collection, processing and analysis of data (video diaries, blogs, software packages for analysis of qualitative data, etc.).

Keywords: methodology of biographical research, life history, auto/biography, oral history, narrative analysis

Scientific Area: Social Sciences

Scientific Field: Sociology

Classification Mark: S 210 – Sociology

Chosen type of Creative Commons License: Attribution – NonCommercial (CC BY-NC)

САДРЖАЈ

УВОД	1
1. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	6
1.1. Одређење предмета истраживања	6
1.2. Циљеви истраживања	10
1.3. Хипотетички оквир истраживања	11
1.4. Методе истраживања	12
1.5. Научна и друштвена оправданост истраживања	13
2. НАСТАНАК И РАЗВОЈ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА	14
2.1. Претече биографских истраживања у друштвеним наукама	14
2.2. Период Чикашке школе	17
2.3. На маргинама друштвених наука	23
2.4. Период ревитализације	28
2.5. Повратак на стазе (старе) славе	40
3. ЕПИСТЕМОЛОШКО-ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА	55
3.1. Јединство у различитостима	55
3.1.1. Дјеловање-структура	58
3.1.2. Субјективно-објективно	61
3.2. Епистемолошке специфичности биографских метода	69
3.2.1. Животна историја	69
3.2.2. Усмена историја	76
3.2.3. Ауто/биографија	80
3.2.4. Наративна анализа	83
4. ТЕХНИЧКО-ОРГАНИЗАЦИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА	87
4.1. Полазне претпоставке	87
4.2. Избор теме за истраживање	90
4.3. Извори података	93
4.3.1. Аутобиографије и биографије	93
4.3.2. Дневници	98
4.3.3. Писма	104
4.3.4. Остали извори	112
4.4. Узорковање	116
4.5. Прикупљање података путем интервјуа	124
4.5.1. Од „друштва интервјуа“ до појединачног биографског интервјуа	124
4.5.2. Планирање и реализација биографског интервјуа	137
4.5.2.1. Планирање биографског интервјуа	139
4.5.2.2. Успостављање присних односа са учесницима	145

4.5.2.3. Израда основе за разговор и формулисање питања	151
4.6. Сређивање, обрада и анализа података	155
4.6.1. Организација и архивирање података	155
4.6.2. Транскрипција	158
4.6.3. Тематска анализа	163
5. ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У БИОГРАФСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА	172
5.1. Фото-интервју	172
5.2. Фото-глас	177
5.3. Аутобиографски стрип	181
5.4. Плејбек позориште	186
5.5. Ходајући интервју	191
6. НАУЧНО-СТРАТЕГИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА	197
6.1. Полазне претпоставке	197
6.2. Основни циљеви биографских истраживања: критички хуманизам и рефлексивност	197
6.3. Реализација циљева биографских истраживања	208
6.4. Организациона структура биографских истраживања	213
ЗАКЉУЧАК	216
ЛИТЕРАТУРА	221

УВОД

Живимо у добу биографских података. Деценијама уназад, непрекидан развој информационо-комуникационих технологија омогућавао је повећање доступности и разноврсности поменутих података, чиме су створени предуслови за свеопшту кризу приватности – вишак биографских података – стање која се данас првенствено манифестује кроз формалне и неформалне облике друштвене контроле (само/надзирање, производњу и популаризацију одређених животних стилова, комодификацију личних података – нпр. ауто/биографије славних личности, и др). Истовремено, наведени процес је утицао и на демократизацију друштвених односа (кроз промоцију грађанског активизма – нпр. феминистичког слогана „лично је политичко“ – и других облика разобличавања расних, родних, вјерских и/или етничких, предрасуда и стереотипа, који су усмјерени ка одбацивању колективистичких идеологија). Све већи значај биографских података за разумијевање друштвености неоспорно је повезан са све интензивнијом (зло)употребом савремених информационо-комуникационих технологија, промоцијом концепције „универзалних људских права“ и успоном идеологије неолиберализма, али нераскидива повезност личног и јавног/индивидуалног и колективног/појединачног дјеловања и друштвене структуре није општеприхваћена *differentia specifica* савремености, већ прије егзистенцијални проблем сваког појединца и његових ближњих (породице, пријатеља, и др), као и темељна социолошка апорија.

Упркос претходно наведеном, биографска истраживања у друштвеним наукама прошла су развојни пут који бисмо могли описати парафразом познате латинске изреке: „Од звијезда ка трњу и назад ка звијездама“ – од статуса „скоро па савршеног истраживачког приступа“ унутар Чикашке школе социологије (20-их и 30-их година прошлог вијека), преко „одбацивања научне утемељености“ под притиском доминације структуралног функционализма и квантофреније у америчкој социологији (40-их, 50-их и 60-их година прошлог вијека), периода „ревитализације“ у европској социологији током 70-их и 80-их година прошлог вијека, све до „повратка на стазе старе славе“ током 90-их година прошлог вијека. Основни разлог за губљење првобитног статуса којег су биографска истраживања имала унутар Чикашке школе социологије била је смјена теоријских и методолошких парадигми у америчкој социологији (од симболичког

интеракционизма ка структуралном функционализму/од квалитативне ка квантитативној истраживачкој парадигми). Резултат поменуте смјене парадигми била је вишедеценијска превласт схватања друштвености које је пренаглашавало утицај друштвене структуре на појединачно дјеловање, тј. оспоравање употребљивости резултата биографских истраживања у друштвеним наукама. У таквим околностима, биографска истраживања су се наставила развијати на маргинама друштвених наука и то претежно по угледу на актуелна дешавања у хуманистичким наукама (нпр. развој метода наративне анализе и усмене историје) и/или умјетност (књижевност, фотографију, и сл). Уз помоћ наведеног утицаја, односно кроз константо унапређење постојећих и развијање нових истраживачких приступа, биографска истраживања су с временом прерасла границе друштвених наука, те постала веома динамично и разгранато интердисциплинаро научно подручје.

По повратку у главне токове друштвених наука, које су се у међувремену суочиле са мноштвом теоријских, методолошких и практичних изазова на које нису имале једнозначне одговоре (нпр. постмодернизмом, постколонијализмом, неолиберализмом, постсоцијалистичком трансформацијом, дигиталним облицима друштвености, итд), интердисциплинарни карактер биографских истраживања је постао њихова компаративна предност у односу на једнострано заговарање стандардних квантитативних метода, попут испитивања. Нарочито, јер се интердисциплинаран карактер биографских истраживања манифестовао и кроз њихову отвореност за комбиновање са квантитативним и партиципаторним истраживачким приступима, тј. у оквиру тзв. мјешовите методологије.

Поред све већег броја емпиријских истраживања заснованих на биографским методама, један од најбољих показатеља њиховог постепеног повратка у главне токове друштвених наука био је и континуирани раст методолошких студија и чланака посвећених разматрању епистемолошких, организационо-техничких и/или стратегијских могућности њихове примјене. Нажалост, научна заједница на просторима бивше СФР Југославије још увијек није у довољној мјери препознала актуелност биографских истраживања у савременим друштвеним наукама. У том контексту, емпиријска истраживања заснована на биографским методама су ријетка, а методолошке студије и чланци у којима се разматрају могућности њихове примјене још рјеђи. Претпостављамо да основни разлог за такво стање не треба тражити у недоступности релевантних методолошких извора (квалитетних емпиријских истраживања, методолошких студија и

чланака), којима се већином може приступити путем интернета (бесплатно, изнајмљивањем или куповином), већ у одсуству социолошке традиције/школе повезане са интерпретативном парадигмом. Услед наведених околности, ово истраживање је усмјерено не само ка пропитивању методолошких перспектива биографских истраживања у савременим друштвеним наукама, већ и ка њиховој популаризацији.

На кориштење синтагме „методолошке перспективе“ у наслову дисертације одлучили смо се из више разлога. Први од њих је вишезначност термина „перспектива“, односно мноштво његових конотација (визуелно-графичка, когнитивно-психолошка, књижевна и др.) које омогућавају довољно аналитичке отворености за представљање сличности и разлика између специфичних биографских метода (животне историје, ауто/биографије, наративне анализе, усмене историје, и др). Наиме, иако се настанак, досадашњи и будући развој, сваке од њих, може посматрати и као „прича за себе“, далеко потпунију слику о њиховом (појединачном и заједничком) значају за друштвене науке могуће је стећи искључиво увидом у шире друштвено-историјске, теоријске и методолошке контексте. У том правцу, нарочито бисмо нагласили фигуративно значење термина „перспектива“ – увид у могући развој будућих догађаја – тј. могуће правце развоја биографских истраживања у друштвеним наукама. Други разлог за кориштење наведене синтагме односио би се на вишезначност атрибута „методолошки“. Ако прихватимо Милићево одређење примарне функције методологије, као критичког односа према читавој научно-истраживачкој пракси у свим њеним логичко-епистемолошким, техничко-организацијским и стратегијским аспектима (Milić 2014:18), онда без обзира на специфичност проучаваног истраживачког приступа увијек морамо имати у виду не само један, већ сва три методолошка аспекта, као и њихову међусобну условљеност. По том основу, могли бисмо устврдити да увијек проучавамо „методолошке перспективе“, а не „методолошку перспективу“ одређене научно-истраживачке праксе. Трећи, али не и најмање битан разлог за кориштење наведене синтагме, односио би се на блискост биографских истраживања, али и самог аутора, са поставкама филозофског перспективизма – ставу да је наша спознаја стварности или појединачних појава увијек ограничена и (пред)одређена хабитуалним и ситуационим факторима. Наравно, у социолошком кључу то није промоција релативизма, већ темељна претпоставка интерпретативне социологије (тзв. Томасова теорема – „Ако људи дефинишу ситуације

као стварне, оне су стварне по својим посљедицама.“; Thomas and Thomas 1928:572), али и социологије спознаје (од Мајнхајмовог релационизма до данас; Manhaјm 1968:213-252).

Поред незаобилазног методолошког оквира истраживања (*прво поглавље*), структуру дисертације чини још пет поглавља. У *другом поглављу* осврнућемо се на настанак и развој биографских истраживања у друштвеним наукама. Наведени приказ неће тежити ка свеобухватности, већ ка одређивању и представљању кључних историјских, теоријских и методолошких питања, која су обиљежила њихов досадашњи развој. *Треће поглавље* биће посвећено концептуалним динстинкцијама и епистемолошким (прет)поставкама, тј. мапирању сличности/разлика између специфичних биографских метода и изношењу аргумената у корист њихове научне утемељености. Садржај *четвртог поглавља* односиће се на техничко-организацијске аспекте биографских истраживања. Поглавље ће бити конципирано као својеврстан водич за реализацију емпиријских истраживања, уз посебан осврт на специфичне истраживачке праксе карактеристичне за одређене биографске методе. Поред тога, у оквиру тог поглавља указаћемо и на све већи значај савремених информационо-комуникационих технологија за популаризацију и реализацију биографских истраживања у друштвеним наукама. По том основу, поред теоријских разматрања, у поглављу ће бити представљена и актуелна примјењена сазнања из наведене области (нпр. употреба софтверских пакета за квалитативна истраживања). Најактуелније интердисциплинарне тенденције у области биографских истраживања представимо у *петом поглављу*. Научно-стратегијска питања повезана са реализацијом и ширим друштвеним утицајем биографских истраживања разматраћемо у *шестом поглављу*. У том контексту, нарочито ћемо истаћи њихову хуманистичку и рефлексивну димензију.

Напоменимо и то да у потпуности прихватамо одговорност за „еклектичан“ карактер предузетог истраживања. Иако је предмет истраживања могао бити и прецизније фокусиран (нпр. ограничен на једну биографску методу и једну научну дисциплину), наведени недостатак претходних истраживања посвећених научном утемељењу и примјени биографских метода у друштвеним наукама на простору бивше СФР Југославије, вјероватно би нас приморао да, без обзира на „уже одређење предмета истраживања“, ипак опширно образлажемо епистемолошке, организационо-техничке и стратегијске аспекте, у великој мјери карактеристичне за „цјелокупан“ истраживачки

приступ. Услјед наведеног, у овом случају смо сматрали да се не требамо водити принципом „оппадајуће граничне користи“, већ да требамо тежити ка „свеобухватности“. Надамо се да поменута хеуристичка тенденција неће бити протумачена као знак претенциозности аутора, већ искључиво као скроман покушај популаризације биографских истраживања унутар научне заједнице на претходно поменутом простору.

1. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

1.1. Одређење предмета истраживања

„Биографски метод“ представља кровни појам под којим подразумевамо скуп дјеломично повезаних и различито означених истраживачких активности: животну историју, ауто/биографију, усмену историју, наративну анализу, и др (Bornat 2008:344). Из тог разлога различите методолошке приступе биографским истраживањима у друштвеним наукама није могуће одредити једнозначно, већ их треба посматрати кроз њихове специфичности усмјерене ка разумијевању једног предмета: „Индивидуалног искуства које разоткрива дјеловање појединца као сопства и као учесника у друштвеном животу“ (Blumer 1979:29). Још експлицитније, биографска истраживања у друштвеним наукама теже ка „разумијевању мијењајућих искустава и погледа појединаца у њиховим свакодневним животима, шта они виде као значајно, односно на који начин интерпретирају властиту прошлост, садашњост и будућност“ (Roberts 2002:1). Такав хеуристички оквир, смјештен у окриље интерпретативне парадигме, омогућава актуелност биографских истраживања не само у етаблираним областима друштвених наука (социологији, антропологији, социјалном раду, политикологији), већ и у мноштву новијих интердисциплинарних области (студијама културе, постколонијалним студијама, студијама идентитета и културе сјећања, студијама медија, феминизму, студијама рода, социјалној геронтологији итд). Поред интердисциплинарног, еклектичког и хибридног карактера биографских истраживања у друштвеним наукама (Plummer 2001:18-19), додатни проблем при њиховом методолошком одређењу представљају различити типови података (дневници, забиљешке, писма, аудио и видео записи, лични предмети, интерактивни вебсајтови, блогови), као и различити начини прикупљања података (од директно интервенционистичких, попут интервјуа у усменој историји, до оних који подстичу испитанике да независно пишу или снимају властите животне приче, попут разних онлајн архива или интерактивних вебсајтова) који их карактеришу (Bornat 2008:344).

Методолошко проучавање биографских приступа истраживањима друштвених појава и процеса, као и сама примјена наведених приступа у истраживачкој пракси, на

просторима бивше СФР Југославије нема дугу традицију. Изузимајући ријетке научне радове, најчешће усмјерене ка пропитивању актуелности (Шуваковић 2014) или сагледавању примјењливости одређених биографских метода при истраживању специфичних друштвених појава (Шуваковић 2011; Kovačević et al. 2013a, 2013b), једини иоле обухватнији приказ историјског, теоријског и методолошког значаја биографских истраживања у друштвеним наукама понудила је србијанска социолошкиња Марија Богдановић (Bogdanović 1993:121-178). Ако узмемо у обзир пионирски карактер горе наведене студије, као и временски период који је протекао од њеног објављивања, можемо констатовати да научна заједница са простора бивше СФР Југославије није обратила дужну пажњу на вишедеценијску актуелност биографских истраживања и метода у међународним научним круговима.

Последње деценије 20. вијека у друштвеним наукама обиљежене су тзв. „квалитативним заокретом“. Према познатој типологији периода у развоју квалитативних истраживања у друштвеним наукама коју су устројили Дензин (Norman Denzin) и Линколнова (Yvonna Lincoln), од 60-их година прошлог вијека на овамо квалитативна методологија је прошла кроз низ трансформација (модернистички период, период нејасних жанрова, период „кризе представљања“ и постмодернистички период) намећући се као равноправан конкурент/партнер квантитативној методологији (наведено према: Halmi 2005:17). У контексту наведених општих кретања унутар квалитативне парадигме у друштвеним наукама од 80-их година прошлог вијека на овамо могуће је издвојити и посебан „биографски заокрет“, односно период у којем долази до трансформације значаја биографског приступа истраживањима у друштвеним наукама – од маргина ка главним токовима методологије друштвених наука. Ретроспективно, „биографски заокрет“ није представљао методолошку револуцију, већ производ вишедеценијских настојања многих научника из различитих области друштвених наука усмјерених ка промовисању значаја биографских истраживања за методолошку надградњу друштвених наука.

Употреба биографског приступа/метода у друштвеним наукама сеже уназад до периода доминације Чикашке школе у америчкој социологији (1914-1934). У оквиру поменуте школе настаје низ значајних социолошких студија претежно заснованих на методу животне приче/животне историје и анализи личних докумената (писам, дневника, фотографија, исправа, рачуна и др) (Thomas and Znaniecki 1918/20; Trasher 1927; Shaw

[1930]1966). Основни теоријско-методолошки принцип на којем су била заснована та истраживања Томас (William I. Thomas) и Знањецки (Florian W. Znaniecki) сажимају у једну реченицу: „Узрок друштвене или индивидулане појаве никада није друга друштвена или индивидуална појава сама, већ увијек комбинација друштвене и индивидуалне појаве“ (Thomas and Znaniecki 1918:44). Под налетом позитивистичке струје унутар америчке социологије, али и критика упућених од стране неких од припадника Чикашке школе који су сматрали да биографска истраживања нису довољно научна (нпр. Херберта Блумера који је тврдио да подаци прикупљени путем биографског метода немају научну вриједност, јер нису довољно репрезентативни, адекватни, поуздани и валидно интерпретирани), горе поменути принцип током 40-их, 50-их и 60-их година прошлог вијека бива запостављен у корист квантитативних истраживања (Blumer 1979: xviii-xxxviii).

Током 60-их и 70-их година прошлог вијека биографски приступ истраживањима друштвених појава и процеса поново постаје актуелан. Главни заговорници значаја биографског приступа за друштвене науке у том периоду били су представници различитих струја интерпретативне социологије (симболички интеракционисти, етнометодолози, феноменолози) (Becker 1966; Garfinkel 1967; Bogdan 1974). Такође, током тог периода у друштвеним наукама се интензивније почиње употребљавати и метода усмене историје, специфична врста дубинског интервјуа са свједоцима или учесницима одређених друштвено-историјских догађаја/процеса усмјерена ка потпунијем и дубљем разумијевању везе између прошлости и садашњости (Sommer and Quinlan 2009:1-4).

Крајем 70-их и почетком 80-их година прошлог вијека долази до велике експанзије биографских истраживања и то првенствено у европским друштвеним наукама. У том контексту, предњачиле су истраживачке традиције у Њемачкој, Француској, Италији и Великој Британији (Bertaux and Kohli 1984). Такође, током поменутог периода оснивају се и прва национална и интернационална удружења посвећена промоцији и развоју биографских истраживања (Apitzsch and Inowlocki 2000:55). Ако изузмемо континуиран развој биографског приступа унутар пољске социологије, који је од 20-их година прошлог вијека постао „не само доминантна већ и једина искуствена основа за проучавање друштвених промјена“ (Bogdanović 1994:151) у оквиру те социолошке традиције, горе

наведена дешавања су представљала прву најаву „биографског заокрета“ у друштвеним наукама.

Милер (Robert Miller) истиче да се актуелне методолошке расправе о задацима биографских истраживања у друштвеним наукама групишу у двије различите перспективе:

1. животне историје, ауто/биографије и усмене историје су технике за развој теоријских поставки, зато што биографски подаци могу послужити као средство за евалуацију концепата (унутар ове перспективе Милер разликује реалистичку и неопозитивистичку струју),
2. превасходан циљ биографских истраживања је анализа наратива, односно анализа суштински флуидне интеракције која карактерише друштвени контекст интервјуа током којег наратор конструише властиту животну причу за одређену публику (Miller 2003:16).

Динамичност горепоменутих расправа додатно подстичу противници употребе биографских метода у друштвеним наукама. Наиме, иако биографски приступ има потенцијал да открије нове детаље о многим битним друштвеним феноменима, као и да онемогући поједностављивање комплексних друштвених проблема што је карактеристично за многа друштвена истраживања заснована на позитивистичкој традицији, на његов статус у друштвеним наукама негативно утичу одређени академски и ванакадемски фактори (историчари који га посматрају као сметњу спознаји макро друштвених феномена и социјалних проблема који их прате; постструктуралисти који проглашавају „смрт субјекта“, односно онемогућеност појединца да активно ствара или интерпретира властите животне приче; и јавни и приватни сектор чешће финансирају истраживачке пројекте са позитивистичким/квантитативним предзнаком, јер их сматрају егзактнијим у односу на квалитативна истраживања, итд) (Merrill and West 2009:11).

Одређење предмета истраживања ћемо закључити представљањем најновије тенденције у биографским истраживањима друштвених појава и процеса – употребу биографских метода у контексту развоја савремених информационо-комуникационих технологија (интернета, електронске поште, друштвених мрежа, блогова и сл.). У том погледу битно је истаћи да су „дигиталне/виртуелне животне приче“, односно ауто/биографски подаци доступни на горепоменутих медијима, нова форма

(само)изражавања конструисана кроз текст, слике и хиперлинкове. Хардеј издваја четири карактеристике „дигиталних животних прича“ које их раздвајају од других врста ауто/биографских података:

1. формат и медиј – веб-странице и блогови који су дигитални, динамични, те састављени од текста, слика и других садржаја,
2. наративни образац – наратив добијен путем интервјуа доступан путем хиперлинка прикаченог за одређену електронску архиву или неку другу базу података на интернету,
3. аутор и публика – „дигиталне животне приче“ су (ре)конструисане за глобану публику,
4. садржај – индивидуална искуства везана за друге људе, мјеста или догађаје (Hardey 2004:186).

Још бисмо истакли да прикупљање, анализу и интерпретацију „(дигиталних/виртуелних) животних прича“, поред савремених уређаја за снимање и репродукцију текста, звука и(ли) слике (диктафона, паметних телефона, дигиталних фотоапарата и камера, различитих врста преносних рачунара), увелико олакшавају и софтверски пакети за квалитативну анализу података (Atlas.ti, Nvivo, и др).

1.2. Циљеви истраживања

Научни циљеви овог истраживања су усмјерени ка стицању нових теоријских и примјењених сазнања из методологије друштвених наука са посебним нагласком на методологију биографских истраживања. (Мета)теоријским приступом, као и на основу практичног искуства стеченог реализацијом биографских истраживања, предложеној тему ћемо истражити на нивоу научног описа, научне класификације и сврставања, научног објашњења и научног предвиђања.

На нивоу научног описа представимо актуелне расправе о епистемолошким, организационо-техничким, научно-стратегијским и етичким питањима везаним за методологију биографских истраживања у друштвеним наукама.

На нивоу научне класификације и сврставања указаћемо на сличности и разлике које карактеришу основне методолошке приступе биографским истраживањима у

друштвеним наукама: животну историју, ауто/биографију, усмену историју, наративну анализу, и др.

На нивоу научног објашњења образложићемо повезаност између све учесталије заступљености биографских истраживања у друштвеним наукама и ширег друштвеног контекста унутар којег се врше та истраживања. У том правцу, истаћемо и хеуристичке могућности везане за примјену наведених биографских приступа при истраживању одређених друштвених појава и процеса.

На нивоу научног предвиђања покушаћемо утврдити будуће правце развоја методологије биографских истраживања у друштвеним наукама, са посебним освртом на све учесталију употребу савремених информационо-комуникационих технологија при реализацији биографских истраживања.

Примјењени циљеви овог истраживања биће усмјерени ка популаризацији хуманистичке димензије биографског приступа друштвеним појавама и процесима. У том контексту, нагласићемо значај примјене биографских метода при истраживањима која за свој предмет имају разумијевање начина живота маргинализованих појединаца и друштвених група.

1.3. Хипотетички оквир истраживања

- Радна хипотеза:

- Биографска истраживања у друштвеним наукама подстичу критичко промишљање темељних епистемолошких, техничко-организацијских и научно-стратегијских категорија и/или процедура, те, као таква, отварају нове методолошке перспективе усмјерене ка превазилажењу досадашње доминације позитивистичке парадигме у друштвеним наукама.

- Помоћне хипотезе:

- Истраживања друштвених појава и процеса заснована на биографским методама омогућавају превазилажење дихотомије *дјеловање-структура*, јер представљају ситуациону анализу индивидуалног дјеловања у друштвеној структури;

- Оцјена квалитета биографских истраживања у друштвеним наукама не треба да почива на позитивистичким, већ на антипозитивистичким претпоставкама;
- Због своје разноврсности и садржајности подаци прикупљени путем биографских метода представљају идеалну грађу за социолошку анализу и интерпретацију;
- Биографска истраживања у друштвеним наукама све више теже ка интердисциплинарности, тј. синтези са перформативним и партиципаторним методологијама;
- Биографска истраживања у друштвеним наукама карактеришу етичке, политичке и рефлексивне перспективе које су прожете хуманистичким телосом;
- Развој и употреба савремених информационо-комуникационих технологија значајно доприносе актуелности биографских метода у друштвеним наукама.

1.4. Методе истраживања

С обзиром на (мета)теоријски карактер предузетог истраживања, оно ће бити засновано на основним научним и општенаучним методама мишљења:

- на основу различитих врста метода анализе (анализе садржаја, генетичке, структуралне и компаративне анализе) увидом у доступно постојеће сазнање о предмету истраживања указаћемо на настанак и развој биографских истраживања у друштвеним наукама, методолошке претпоставке (епистемолошке, организационо-техничке, стратегијске) и међусобне сличности/разлике између специфичних биографских метода (животне историје, ауто/биографије, усмене историје, наративне анализе, и др), те њихову повезаност са другим истраживачким приступима у друштвеним наукама);

- указаћемо на актуелне класификације биографских метода, са посебним освртом на интердисциплинарне тенденције у развоју биографских истраживања;
- методом конкретизације представићемо актуелне организационо-техничке аспекте реализације биографских истраживања (прикупљање, сређивање, анализу и интерпретацију биографских података);
- методом компарације указаћемо на епистемолошке специфичности биографских истраживања (као и ширег научног подручја квалитативне методологије) у односу на позитивистичке/квантитативне истраживачке приступе;
- примјеном методе синтезе указаћемо на значај биографских истраживања за развој и напредак методологије друштвених наука, односно њихову улогу у промовисању критичких потенцијала друштвених наука.

1.5. Научна и друштвена оправданост истраживања

Узимајући у обзир већ поменути недостатак методолошких извора посвећених биографским истраживањима унутар научне заједнице са простора бивше СФР Југославије, сматрамо да је ово истраживање у потпуности научно оправдано. У том контексту, његов научни допринос би се првенствено огледао у представљању, критичком промишљању и популаризацији, најактуелнијих спознаја о епистемолошким, техничко-организацијским и научно-стратегијским аспектима биографских истраживања у друштвеним наукама.

Друштвена оправданост истраживања огледа се у промоцији хуманистичких, рефлексивних и партиципаторних потенцијала биографских истраживања у друштвеним наукама. Из те перспективе, биографска истраживања у друштвеним наукама представљена су као адекватан примјењени оквир за критику и побољшање постојећих друштвених односа (нпр. положаја маргиналних друштвених група).

2. НАСТАНАК И РАЗВОЈ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

2.1. Претече биографских истраживања у друштвеним наукама

(Пра)историјски извори указују да су људи од памтивјека посвећивали велику пажњу властитом, али и животном искуству других људи. У том контексту, могуће је навести мноштво сачуваних ауто/биографских текстова и других предмета (цртежа, слика, надгробних споменика, фотографија, аудио и/или видео снимака, и др) који се односе на животне приче и историје, сјећања, сегменте из свакодневног живота и друге облике друштвеног дјеловања, познатих историјских личности, али и обичних људи. Ако се хронолошки осврнемо на само неке од њих, попут цртежа из пећине Ласко, *Епа о Гилгамешу*, хијероглифских натписа по зидовима египатских пирамида и храмова (који свједоче о животима фараона, али и њихових поданика), познатих дјела античких историчара, филозофа и књижевника (Херодота, Тукидида, Платона, Плутарха, Тацита, Марка Аурелија, и др), Августинових *Исповјести*, хагиографских традиција великих свјетских религија (будизма, хришћанства, ислама), Моњтенових *Есеја*, дјела појединих представника просвјетитељства (попут Босвела и Русоа) и романтизма (попут Бајрона и Тороа), Фројдових психоаналитичких студија, настанка и развоја документарног филма, сајтова за дијелење видео садржаја (нпр. Youtube) и друштвених мрежа (нпр. Facebook), евидентно је да су наведени примјери манифестације универзалног антрополошког обиљежја – потребе за (ре)продукцијом, сакупљањем, чувањем, дијелењем и/или интерпретацијом биографских података (Hamilton 2007; Ambrosius 2004; Misch 1950; Covill, Roesler and Shaw 2010; Bedford, Davis and Kelly 2006; Benton 2009; Reynolds 2001).

Упркос универзалном антрополошком карактеру, значај биографског искуства за разумијевање дјеловања појединаца/друштвености у оквиру западне интелектуалне традиције је готово три миленијума претежно својен на комеморацију живота славних историјских личности, без интерпретативних претензија (Hamilton 2007:80-81). Према Хамилтону (Nigel Hamilton), енглески књижевник Џон Драјден (John Dryden) је први

направио дистинкцију између „комеморативног“ и „општег“ значења термина биографија. Наиме, превodeћи Плутархове *Упоредне животописе* Драјден је под термином биографија подразумевао „историју појединачних живота мушкараца“ (енг. „history of particular men’s lives“), а не искључиво приказе живота славних историјских личности (Hamilton 2007:81). Драјденово одређење термина биографија ипак није било довољно опште, и то из два разлога: њиме нису били обухваћени прикази женских живота и односило се искључиво на животописе у писаној/штампаној форми. У том контексту, Хамилтон истиче да је својеврсна институционализација Драјденовог одређење термина биографија током периода просвјетитељства представљала „епистемолошку недаћу“, чије посљедице осјећамо и данас – под „биографијом“ се и даље подразумевају искључиво биографски подаци у писаној/штампаној форми, односно значај (ре)презентације живота појединаца и даље се своди искључиво на дескриптивни/историографски ниво (Hamilton 2007:82).

Прави помак ка разумијевању људске потребе за (ре)продукцијом и тумачењем биографског искуства као универзалне антрополошке категорије, али и основа за епистемолошко утемељење друштвених наука, повезан је са промишљањима њемачког филозофа Вилхелма Дилтаја (Wilhelm Dilthey). Стварајући у другој половини XIX и првој деценији XX вијека, Дилтај се покушавао супротстави идеалистичком наслеђу класичне њемачке филозофије, али и позитивистичким трендовима карактеристичним за друштвене науке тог доба. У том правцу, развио је специфичну историцистичку визију друштвених наука, која је била утемељена на сљедећој епистемолошкој претпоставци:

Но, према којој методи може да се ријеша задатак, да се суштина филозофије одреди из историјског чињеничног стања? Ту се ради о једном општијем методичком проблему духовних знаности. Субјекти свих исказа у њима су индивидуална животна јединства која се узајамно друштвено односе. То су најприје појединачне особе. Њихове манифестације су изражајни покрети, ријечи, радње. А задатак духовних знаности је да њих накнадно доживи и мислећи да их схвати. Душевни склоп повезаности који се изражава у тим манифестацијама омогућава да се управо у њима покаже нешто типично што се понавља ... Али, индивидуе не егзистирају изоловано, него се узајамно односе у породицама, сложеним удружењима, нацијама, епохама, коначно и у самом човјечанству ... Па ипак, никакав појам не исцрпљује садржај тих индивидуалних јединстава; напротив, многоструконост онога што је у њима зорно дато може само да се доживи, разумије и опише ... Међу њима нема ничега што не би било израз доживљеног структуралног јединства индивидуалног и заједничког живота (Дилтај 1997:8-9).

Наведену замисао предмета и метода друштвених наука Дилтај заснива на специфичној филозофији живота, тј. ставу да постоји нераскидиво јединство између људских бића (субјекта – духа/искуства/живота) и (не)материјалних манифестација друштвености, попут идеја, текстова, институција (објекта – опредмећених израза духа/искуства/живота); тј. да је опредмећене изразе туђег духа могуће разумијевати путем интуиције и емпатије, односно неке заједничке основе (искуствене, културолошке, антрополошке) која повезује тумача и тумачено (Savić 2015:57-58).

Милић посебно истиче Дилтајеве заслуге за проширивање појма сазнајно искуство на цјелокупно човјеково искуство, али истовремено износи и одређене критике на рачун његове склоности да пренаглашава епистемолошки значај „субјективности“ у односу на рационално-искуствене поступке усмјерене ка утврђивању „објективног“ и „провјерљивог“ сазнања (Milić 2014:143-147). Иако и сам Милић признаје да је Дилтај био свјестан горенаведеног проблема, те да је настојао да понуди задовољавајуће рјешење за његово превазилажење (у форми филозофске херменеутике и критике историјских извора), мишљења смо да примјена „позитивистичких стандарда“ на епистемолошке категорије и методолошке процедуре које Дилтај развија, прије може да се посматра као својеврстан анахронизам – одбацивање стајалишта континуитета између савремених друштвених наука и њиховог класичног наслеђа (опширније у: Kalanj 2005:11-35; Savić 2015:9-29) – него као адекватан начин за разумијевање настанка и развоја антипозитивистичких/постпозитивистичких тенденција у друштвеним наукама. У том смислу, ближи смо Гадамеровом схватању значаја Дилтајеве интелектуалне заоставштине (Gadamer 1978:249-273), тј. да га посматрамо као једног од родоначелника интерпретативне/квалитативне парадигме у друштвеним наукама. По том основу, Дилтајеву склоност да истиче значај биографских истраживања за разумијевање индивидуалног дјеловања и друштвености (Diltaj 1980:306-311; Dilthey 1990:33-34), преваходно треба цијенити због њених хеуристичких потенцијала, а не као израз цјеловито разрађене методолошке замисли (нарочито у техничко-организационом смислу). Између осталог, значај наведеног хеуристичког потенцијала огледа се и у Дилтајевом посредном утицају на настанак наредне фазе у развоју биографских истраживања: период доминације Чикашке школе у америчкој социологији. Наиме, неки од чикашких социолога из тог периода, попут Штрауса (Anselm Strauss), су били упознати

са Дилтајевим радовима, односно његовом концепцијом *разумијевања* (њем. *verstehen*) (Platt 1985:457, 465).

2.2. Период Чикашке школе

Међу интерпретаторима постоји општа сагласност да период настанка и развоја Чикашке школе социологије (1892-1940) треба разумијевати као родно мјесто социологије као академске дисциплине (Diner 1975; Bulmer 1984; Marinković 2012). У том смислу, Тарнер (Jonathan H. Turner) наводи широку листу разлога који поткрепљују наведену тврдњу: од чињенице да је Одјељење за социологију Универзитета у Чикагу прво успјело да обезбиди значајне грантове за социолошка истраживања, да је прво активно промовисало укључивање студената у научно-истраживачки процес, да је прво у научно-истраживачки процес укључивало и ванакадемско особље, да је прво успоставило широку издавачку и стручну активност усмјерену ка популаризацији и развоју социологије, итд (1988). У листу наведених разлога уврстили бисмо и пионирске активности усмјерене ка развоју и социолошкој афирмацији одређених истраживачких приступа – између осталих и биографског, али прије него што се осврнемо на значај Чикашке школе у том контексту, осврнућемо се на два међусобно повезана момента који представљају нужан предуслов за адекватно разумијевање поменутих заслуга: пропитивање аутентичности Чикашке школе у односу на европску социологију и друге науке, односно отвореност њених припадника за примјену и развој различитих истраживачких приступа (квалитативних, али и квантитативних).

У претходном потпоглављу смо навели да је Дилтајева мисао имала посредан утицај на развој Чикашке школе социологије (Platt 1985). Потребно је истаћи да је чак и посредан утицај европских социолога на развој Чикашке школе, прије био изузетак, него правило. Насупрот учесталим заблудама, које се сусрећу у старијим социолошким студијама и уџбеницима посвећеним наведеној проблематици, Чикашка школа се у великој мјери развијала независно од главних токова европске социолошке мисли с краја XIX и прве двије деценије XX вијека, са изузетком теоријских поставки које су развијали Херберт Спенсер (Herbert Spencer) и Георг Зимел (Georg Simmel). Наиме, под утицајем Спенсеровог органицизма нису били само истакнути припадници тзв. Прве Чикашке школе социологије (1892-1918), попут Смола (Albion W. Small) и Варда (Lester F. Ward),

већ и један од пионира тзв. Друге Чикашке школе социологије (1918-1940) Вилијам Томас, који ће ипак остати упамћен као један од оснивача симболичког интеракционизма (Lewis and Smith 1980:153-157). С друге стране, неоспоран је Зимелов утицај на настанак и развој урбане социологије у оквиру Чикашке школе, нарочито на теоријске поставке и истраживања Роберта Парка (Robert Ezra Park) и Ернеста Берџеса (Ernest Watson Burgess) (Levine, Carter and Gorman 1976). У контексту претходно наведеног, аутентичност Друге Чикашке школе социологије, тј. склоност већине њених припадника ка симболичком интеракционизму и квалитативним истраживањима, претежно је проистекла из традиције филозофског прагматизма коју је утемељио амерички мислилац Херберт Мид (George Herbert Mead), а не као одраз детаљног познавања и развоја сличних идеја преузетих од европских мислилаца, попут већ поменутог Дилтаја или Вебера (Max Weber) (Lewis and Smith 1980; Platt 1985; Marinković 2012). Поред наведеног, настанак и развој Чикашке школе социологије обиљежен је и великом дозом интердисциплинарности, што је видљиво из утицаја који су њене припаднике имали њихове универзитетске колеге из других друштвено-хуманистичких (филозофије, економије, политикологије, психологије, социјалног рада), али и природних наука (нпр. биологије) (Cortese 1995:247).

Пропитујући доминантне епистемолошке специфичности Чикашке школе социологије Барнс (Tony Burns) долази до сљедећих закључака:

1. Већина припадника Чикашке школе у први план је стављала емпиријска истраживања, али њихова настојања у том правцу не могу да се означе као емпиризам;
2. Иако су били сцијентистички настројени, већина припадника Чикашке школе заговарала је визију друштвених наука засновану на различитим епистемолошким и методолошким принципима у односу на природне науке;
3. Чикашка школа је постала препознатљива по специфичној форми бихејвиоризма, тзв. друштвеном бихејвиоризму – концепцији коју је осмислио Мид, а која се заснивала на претпоставци да људско понашање није могуће свести на нагонске реакције, већ да га је потребно објаснити на основу разумијевања смисла који појединци придају властитом дјеловању (1996).

Иако наведени закључци сугеришу да је Чикашка школа била првенствено антипозитивистички оријентисана, неки од њених чланова, попут Берџеса и Огбурна

(William Fielding Ogburn), су отворено били наклоњенији квантитативним истраживачким приступима (Calhoun 2007:29). Маринковић сугерише да је квантитативна струја унутар Чикашке школе постала доминантна од средине тридесетих година прошлог вијека (2012:222). Слично запажање износи и Кортез (Anthony J. Cortese), који сматра да је успон квантитативне струје у Чикашкој школи изражен још од краја двадесетих година прошлог вијека, али да наведени процес ипак није пореметио равнотежу између позитивистичких и антипозитивистичких струја унутар Одјељења (1995:246).

Пресудан утицај на развој Чикашке школе и њен будући статус унутар социологије извршила је студија *Пољски сељак у Европи и Америци* Томаса и Знањецког, која је објављена у пет томова (преко 2200 страна) између 1918. и 1920. године. Парадигматски статус наведене студије, коју многи интерпретатори и дан-данас означавају као (занемарени) социолошки класик (Blumer 1979; Plummer 2001; Roberts 2002; Stanley 2010), у то вријеме се првенствено огледао кроз мноштво теоријских и методолошких иновација (у епистемолошком, техничко-организационом и научно-стратегијском смислу):

- до тада доминантан Спенсеров биологистички/макроеволуциони модел (структурални ниво) је изгубио примат у односу на Мидов интеракционистички модел (ниво друштвеног дјеловања), тј. теоријски приступ заснован на социјалној психологији;
- у контексту претходно наведеног, Томас и Знањецки су друштвене појаве и процесе објашњавали на основу међусобне условљености индивидуалног дјеловања/ставова и структуралних околности/вриједности;
- за предмет истраживања изабране су друштвене појаве и процеси повезани са искуством миграције (модернизација традиционалних друштава, асимилација, организација и проблеми имигрантских заједница);
- извођење дуготрајних и опсежних теренских истраживања (у САД и Пољској), која су омогућена донацијом од 50.000 америчких долара, коју је 1908. године Томас примио од чикашке филантропкиње Хелен Калвер (Helen Culver);
- употреба етаблираних (посматрање, интервју), али и промовисање нових квалитативних истраживачких приступа – првенствено тзв. „метода личних/људских докумената“ или „животне историје“, односно биографских истраживања (Thomas and Znaniecki 1918-1920; Turner 1988; Calhoun 2007).

Увидом у поменути студију могуће је закључити да су Томас и Знањецки под методом личних докумената подразумеивали прикупљање, анализу, интерпретацију и међусобно надопуњавање (принцип комплементарности), различитих врста примарних и секундарних извора:

- писама,
- (ауто)биографија,
- докумената насталих радом хуманитарних организација и јавних служби (центара за социјални рад, полиције, судова, и сл),
- података преузетих из новинских архива (Thomas and Znaniecki 1918-1920; Bogdanović 1993:130-131; Plummer 2001:105).

Такође, битно је напоменути да за њих метод личних докумената није представљао извиђајући или додатни, већ искључиво носећи истраживачки приступ:

Сигурни смо када кажемо да лична документа, потпуна колико је могуће, чине савршен тип социолошког материјала, и да ако друштвена наука уопште мора и да користи друге материјале то је само из разлога практичне тешкоће добијања, у датом моменту, довољног броја таквих докумената који покривају цјелину социолошких проблема, и огромног рада који треба уложити за адекватну анализу свих личних материјала неопходних да се окарактерише живот друштвене групе. Ако смо принуђени да користимо масовне појаве као материјал, или било коју врсту догађања без укључивања животних историја појединаца који учествују у њима, то је недостатак, не предност, нашег данашњег социолошког метода (Thomas and Znaniecki 1918-1920:1832-1833; Bogdanović 1993:129).

О пресудном утицају који је наведена студија имала на развој чикашке, америчке, али и социологије уопште, довољно говоре следеће околности:

1. многобројне квалитативне студије које су по узору на њу настале унутар Чикашке школе, од којих су неке, попут *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story* (Shaw 1930), такође биле засноване на методу личних докумената/животне историје, али и другим, првенствено етнографским приступима, попут студија *The Negro in Chicago* (Chicago Commission on Race Relations 1922), *The Hobo* (Anderson 1923), *The Gang* (Trasher 1927), *The Gold Coast and the Slum: a sociological study of Chicago's near north side* (Zorbaugh 1929), *The Professional Tief* (Sutherland 1937), и многих других (Опширније у: Bogdanović 1993; Deegan 2001; Plummer 2001);

2. Блумерова (Herbert Blumer) поприлично позитивна оцјена студије (која представља закључни дио критичког осврта уприличеног за потребе засједања *Вијећа за истраживање у друштвеним наукама* одржаног 1938. године), којој је и поред низа оштрих методолошких замјерки (које су се односиле на репрезентативност, адекватност, поузданост и валидност резултата истраживања), ипак додијелио дугу листу заслуга за развој социологије током 20-их и 30-их година прошлог вијека:

- Демонстрацију потребе за истраживањем субјективних фактора у друштвеном животу;
- Предлагање људских докумената као извора материјала, посебно животних података, те на тај начин увођење методе животне историје;
- Исказ друштвене теорије која наглашава оквир социјалне психологије и особине социологије, са посебним освртом на социјалну психологију као субјективни аспект културе;
- Израз научних метода које су стимулисале и појачале интерес за социологију као научну дисциплину;
- Неколико важних теорија, попут оних о личности, друштвеној контроли и дезорганизацији;
- Разноврсност концепта који су постали општеприхваћени, попут става, вриједности, животне организације, дефиниције ситуације и четири жеље (прим. аут. *жеље за новим искуством, жеље за сигурношћу, жеље за признањем и жеље за одговором*);
- Увиди богатог садржаја, евокативне генерализације и вискрена запажања (1939/1979:81-82).

Преглед значаја Чикашке школе социологије за настанак и развој биографских истраживања у друштвеним наукама наставићемо кратким освртом на већ поменути студију *The Jack-Roller: A Delinquent Boy's Own Story*. Коаутори поменуте студије су социолог Клифорд Шо (Clifford R. Shaw) и „Стенли“, деликвент који се специјализовао за пљачкање пијанаца (у америчком сленгу *a jack-roller*), чији дотадашњи живот (од шесте до двадесет и друге године) представља предмет истраживања. У том контексту, Шо на слједећи начин описује примјењени истраживачки приступ – методу животне историје – на основу које је студија настала:

Запис животне историје је релативно ново средство социолошког истраживања у области криминологије, иако су слични материјали поприлично кориштени у другим областима. Сам животни запис је деликвентов властити исказ о његовим искуствима, записан као аутобиографија, као дневник, или представљен током низа интервјуа. Јединствена особина тих докумената је да су они написани у првом лицу, младићевим властитим ријечима, које нису преведене на језик истраживача. Иако употреба животних записа још увијек захтијева значајно унапријеђење, она је већ демонстрирала своју вриједност, не само када су у питању истраживања о факторима који доприносе деликвентном понашању, већ и у много практичније сврхе социјалног третмана (1930/1966:1).

Наведени пасус не само да оцртава методолошке специфичности поменуте студије, већ и очекиване терапеутске ефекте спроведеног истраживања, које је кроз интензивну сарадњу са Шоом доживио „Стенли“ – на путу личне трансформације од деликвента ка друштвено прихватљивим улогама мужа, оца, успјешног продавца; односно очекивану друштвену улогу социологије, која је на тадашњем Чикашком универзитету била у веома блиским, али и сложеним односима са социјалним радом (Shaw 2009).

Иако је Шо био под директним утицајем Томаса и Знањецког, кроз студију је примјетан и утицај квантитативне струје унутар Чикашке школе. Наиме, с једне стране, „Стенлијевој“ животној причи са Шоовим коментарима (од четвртог до дванаестог поглавља студије), претходе три поглавља у којима су представљени кључни аспекти методе животне историје: *тачка гледишта саговорника* (тј. његови ставови, дефиниција ситуације), *друштвено-културно окружење у коме саговорник живи* (тј. структуралне околности) и *хронолошки опис значајних догађаја у саговорниковом животу*. Такође, попут Томаса и Знањецког и Шо се залаже за кориштење што разноврснијих извора (нпр. породичних историја, медицинских, психијатријских и психолошких налаза, службених података, и сл), јер је на тај начин могуће утврдити аутентичност животне приче саговорника, односно стећи бољи увид у документована искуства и ситуације (1930/1966:2). Са друге стране, Шо не заговара „савршеност“ методе животне историје, већ јој додјељује и извиђајну/хеуристичку улогу, тј. посматра је и као средство за постављање хипотеза које је могуће провјерити путем других метода (нпр. упоредном методом или методама статистичке анализе), а све у циљу утврђивања фактора који узрокују деликвентно понашање.

Већина интерпретатора се слаже да је Чикашка школа одиграла битну улогу при настанку и развоју социологије, као и биографских истраживања у друштвеним наукама, али да наведене заслуге по питању другонаведене ставке не треба прецјењивати. У том смислу парадигматична је критика коју упућује Дензин (Norman K. Denzin). Према његовом мишљењу, приступ биографских истраживањима који су заговарали поменути припадници Чикашке школе има изражене објективистичке претензије; зато што од социолога захтијева да истраживаног појединца (субјекат) претвори у предмет истраживања (објекат), тј. да кроз инсистирање на позитивистичким принципима (попут истинитости и провјерљивости извора) створи представу о његовом животу као рационалној конструкцији (Denzin 1989:53-54). Конкретизујући наведену тврдњу на примјеру *The Jack-Roller*-а Дензин изјављује сљедеће:

Шо и Берцес [који је написао поговор за поменуту студију] су стопили субјекта од крви и меса (стварног Стенлија) са емпиријским субјектом (младићем који је интервјуисан) и претворили га у аналитички, идеални тип, деликвента из центра града ... Стенли не постоји без истраживачке приче коју су испричали та два социолошка експерта. Природна историја, метод животне историје је дозволио одржавање илузије да је забиљежен стварни Стенли, односно стварно Стенлијево искуство (1992:41).

Надовезујући се на Дензина, и Пламер тврди да је приступ биографским истраживањима развијен унутар Чикашке школе био значајан, али и поприлично наиван. Наведену тврдњу Пламер аргументује на сљедећи начин: „Почела је да гради мост ка прагматичним, искуственим и ограниченим сазнањима, али није могла, и није, отишла довољно далеко“ (Plummer 2001:115). Другим ријечима, Дензин и Пламер истичу да је приступ биографским истраживањима унутар Чикашке школе био заснован на реалистичким, а не феноменолошким или социјално конструкционистичким (прет)поставкама, које су епистемолошки основ савремених биографских истраживања у друштвеним наукама.

2.3. На маргинама друштвених наука

Тридесете и четрдесете године прошлог вијека у америчкој социологији су обиљежене низом промјена која ће имати вишедеценијски утицај на статус биографских

истраживања у друштвеним наукама. Непосредни узроци поменутих промјена повезани су са актуелним друштвено-политичким дешавањима у тадашњем америчком друштву, односно са њиховим утицајем на академски рејтинг водећих америчких универзитета/социолошких школа. По том основу, најзначајнији утицај на развој америчке социологије током 30-их и 40-их година прошлог вијека имали су *Велика депресија* и *Договор о новом пословању* (енг. New Deal) (Camic 2007:258-272). Наиме, друштвено-политички значај поменутих дешавања условио је премјештање фокуса академског/социолошког интересовања од локалних ка националним проблемима. Указујући на наведено, Кортез истиче да је то вријеме када теме попут националне економије, индустријског развоја и глобалне сигурности, за већину америчких социолога постају неупоредиво битнија поља истраживања од питања повезаних са девијантним понашањем (1995:248). У таквој општедруштвеној и академској атмосфери средином 30-их година долази и до формалног окончања доминације Чикашке школе у америчкој социологији, које се манифестовало кроз губљење деценијске контроле над Америчким социолошким удружењем. Наредне двије деценије пресудан утицај на америчку социологију имаће социолози са Колумбије и Харварда (Camic 2007:242-243; Hammerslay 1989:102-103; Lalman 2004:17-19; Calhoun and Vananwerpen 2007:386-396; Turner 2014:35-43).

Претходно наведени догађаји непосредно су повезани и са новим теоријским и методолошким тенденцијама унутар америчке социологије. На теоријском нивоу пресудан утицај имаће идеје Талкота Парсонса, који ће након објављивања студије *Структура друштвеног дјеловања* (1937) постати водећи амерички социолог-теоретичар и најпознатији представник новог теоријског правца – структуралног функционализма. И поред општепознатих недостатака и противрјечности карактеристичних за поменути теоријски приступ (Colomy 1986; Ricer 2009:122-139; Savić 2015:14-15), за почетни успјех Парсонсових теоријских претпоставки великим дијелом је била заслужна атеоријска оријентација/традиција Чикашке школе. У том правцу, Тарнер примјећује да су Парсонсова теоријска промишљања представљена у *Структури друштвеног дјеловања* попунила „теоријски вакуум“ који је настао услед изражене склоности представника Чикашке школе ка непосредним истраживањима и теоријама уског обима (1988:334-335). Истовремено, структуралне преокупације на теоријском нивоу биће попраћење

комплементарним успоном примјене квантитативних истраживачких приступа. Најзначајнију улогу у промовисању и развоју квантитативних метода у оквиру америчке социологије имаће Пол Лазарсфелд, економиста и математичар аустријског поријекла, чија ће визија методологије истраживања друштвених појава током педесетих и шездесетих година прошлог вијека постати изразито утицајна. О размјерама Лазарсфелдовог утицаја на америчке друштвене науке у поменутом периоду довољно говори критичка опаска познатог америчког социолога Питирима Сорокина (Pitirim Sorokin), који је 1956. године утврдио да се њихово вишедеценијско стање може описати као „доба квантофреније и нумерологије“ (Lalman 2004:22).

Иако су претходно описане теоријске и методолошке тенденције америчкој социологији омогућиле учешће у рјешавању значајних друштвених проблема на националном и наднационалном нивоу, односно значајне јавне и приватне изворе финансирања помоћу којих је доживјела институционални развој, она се током наведеног периода у великој мјери одрекла дотадашњег интересовања за обичног човјека и његов свакодневни живот унутар локалне заједнице. У том смислу, многи аутори истичу да је у том периоду америчка социологија постала технократско оруђе, које је било подређено интересима јавних и/или приватних центара моћи (Camic 2007:245-258; Lalman 2004:14-27; Deflem 2013:157-158). Услјед наведених околности, попут других квалитативних истраживачких приступа, и биографска истраживања су била протјерана на маргине друштвених наука, али њихов критички и еманципаторски потенцијал није био заборављен. За то је заслужан највећи бунтовник америчке социологије током четрдесетих и педесетих година прошлог вијека – Чарлс Рајт Милс (Charles Wright Mills).

Милсово интересовање за биографска истраживања непосредно је повезано са његовим отпором према Парсонсовим и Лазарсфелдовим утицајем у америчкој социологији. У том контексту, његова најпознатија књига *Социолошка имагинација* (1959) представља, не само отпор према „супертеоријској социологији“ и „екстремном емпиризму“, већ и круну приватних и професионалних настојања која је уградио у властиту визију друштвено одговорне науке о друштву (Brewer 2004). У основи тих настојања налазила се свијест о нераскидивој повезаности биографских и структурално-историјских, односно приватних и јавних аспеката друштвености:

Знајте да многе личне невоље не могу бити ријешене као такве, већ да је нужно да претходно буду схваћене као јавни проблеми – и као проблеми од историјског значаја. Знајте да људско значење јавних проблема долази до пуног изражаја тек када их доведете у везу са личним невољама – односно проблемима појединачног живота. Знајте да проблеми науке о друштву, када се ти проблеми адекватно формулишу, нужно морају да у себе укључују и невоље појединаца и јавне проблеме, тј. и биографију и историју, као и могући распон њихових веома сложених односа. Унутар поменутог распона одвија се живот појединаца и стварање друштава; и унутар тог распона социолошка имагинација има своју шансу да одигра важну улогу у побољшању квалитета живота савременог човјека (Mills 2000:226; упореди са: Mils 1998:241).

Иако Милсова промишљања нису пружила дубље увиде у епистемолошке и техничко-организационе претпоставке биографских истраживања, он је ипак извршио несумњив утицај на њихову популаризацију у научно-стратегијском смислу. По том основу, његова концепција социолошке имагинације генерацијама социолога и других друштвених научника већ деценијама указује да егзистенцијални проблеми савременог човјека не могу бити ријешени без свеобухватне концепције друштвености, тј. теоријско-истраживачких приступа који подједнако уважавају њене микро, мезо и макро аспекте. Унутар наведене перспективе, коју сам Милс истовремено означава као задатак и обећање социолошког позива (Mills 2000:6; упореди са: Mils 1998:8), биографска истраживања немају посебан статус у односу на друге научне методе, али несумњиво представљају њен неизоставни дио.

Током шездесетих година прошлог вијека долази до тзв. „квалитативног заокрета“ у друштвеним наукама. У оквиру америчке социологије зачетници тог покрета били су ветерани Чикашке школе Херберт Блумер и Еверет Хјуз (Everett Cherrington Hughes). Први као истакнути теоретичар заслужан за даљи развој симболичког интеракционизма и епистемолошко утемељење квалитативне методологије, а други као теоретичар, истакнути теренски истраживач и едукатор нових генерација социолога-теренских истраживача (енг. fieldwork). Под њиховим непосредним утицајем током 50-их и 60-их стасаће трећа генерација чикашких социолога која ће своја истраживања претежно базирати на методи посматрања, а њени најистакнутији представници биће Хауард Бекер (Howard Saul Becker) и Ервинг Гофман (Erving Goffman) (Lalman 2004:201-213; Devault 2007:162-169). Иако

поменути социолози нису директно утицали на даљи развој и популаризацију биографских истраживања у друштвеним наукама, њихова теоријска и емпиријска истраживања су омогућила велики повратак интерпретативне социологије и квалитативне методологије у друштвене науке. Истовремено, под непосредним утицајем аустријског филозофа Алфреда Шица (Alfred Schütz), који је 1939. године емигрирао у Сједињене Америчке Државе, поред симболичког интеракционизма, унутар америчке социологије ће се развити још два правца интерпретативне социологије: феноменолошка социологија и етнометодологија. Најзначајнији представници наведених праваца у америчкој социологији током 60-их година биће Питер Бергер (Peter Ludwig Berger) и Харолд Гарфинкел (Harold Garfinkel) (Spasić, 1998:17-20; Lalman 2004:210-219). Поредићи њихове заслуге за враћање биографских истраживања у главне токове друштвених наука можемо примјетити да је Гарфинклов утицај остао претежно посредан (са изузетком случаја „Агнес“ – Garfinkel [1967]1992:116-185; Lalman 2004:214). С друге стране, Бергерове заслуге у том правцу имају двоструки значај:

- непосредан – кроз промовисање специфичне визије хуманистичке социологије, која је заснована на уважавању биографске перспективе у феноменолошком кључу (Berger 1963);
- посредан – кроз постављање епистемолошких темеља за конструкционистичку парадигму и на њој заснована биографска истраживања (Berger and Luckmann [1966]1992).

Поред наведених дешавања у америчкој социологији, значајан утицај на будући развој биографских истраживања имаће и научници из других друштвених и хуманистичких наука, попут филозофије, антропологије и лингвистике. Овом приликом издвојићемо и у врло кратким цртама представити три најбитније студије у том контексту. Прва од њих је *Question de Méthode* француског филозофа Жан-Пола Сартра (Jean-Paul Sartre) из 1960. године, у којој је представљен његов прогресивно-регресивни метод. Специфичност Сартровог метода (који дијели одређене заједничке карактеристике са представљеним Милсовим приступом, али представља и иновативну разраду одређених Марксових поставки у егзистенцијалистичком кључу) огледала се у истицању међусобне условљености, али и епистемолошке равноправности, биографских/егзистенцијалних и структуралних/историјских аспеката друштвености:

Знамо да се савремени марксиста овдје зауставља. Он настоји да открије објект/предмет истраживања у историјском процесу и историјски процес у објекту/предмету истраживања. У стварности, он поменуте ставке замјењује са скупом апстрактних разматрања која непосредно реферишу на [дијалектичко-материјалистичке] принципе. Егзистенцијалистички метод, с друге стране, има *хеуристичке* претензије. Не постоји други метод осим непрекидног унакрсног упућивања; кроз постепено одређење биографије (на примјер) на основу проучавања историјског периода, и историјског периода кроз проучавање биографије. Насупрот тежњи да се претходно поменуте ставке одмах интегришу једна у другу, треба их раздвајати све док њихова међусобна условљеност не прође сама од себе и тиме означи привремени завршетак истраживања (Sartre [1960]1963:135).

Друга студија, *Children of Sanchez* из 1961. године, резултат истраживања америчког антрополога Оскара Луиса (Oscar Lewis), представља аутобиографију сиромашне мексичке породице која је живјела у једном од предграђа Мексико Ситија. Примарни значај поменуте студије за потоњи развој биографских истраживања у друштвеним наукама огледао се у њеном емпиријском карактеру, јер је примјена наведеног или сличних истраживачких приступа у том периоду била прави куриозитет (бар на англосаксонском говорном подручју). С друге стране, поменута студија је чест предмет критика, превасходно због Луисове праксе да преуређује транскрипте животних прича, односно одређених недоречености у његовој теорији културе сиромаштва (Denzin 1989:60). Трећа студија, *Narrative Analysis: Oral Version of Personal Experience* из 1967. године, је резултат удруженог подухвата двојице америчких лингвиста Вилијама Лабова (William Labov) и Џошуе Валецког (Joshua Waletzky). Садржај поменуте студије (тачније дужег чланка) представља први покушај методолошког утемељења наративне анализе, специфичног истраживачког приступа унутар области биографских истраживања, о којем ћемо, као и о поменутој студији, опширније говорити у наставку дисертације (Labov and Waletzky 1967).

2.4. Период ревитализације

Током 70-их и 80-их година прошлог вијека биографска истраживања поново постају дио главних токова друштвених наука. У том смислу, могуће је говорити о

својеврсном периоду ревитализације биографских истраживања у друштвеним наукама, односно могуће је указати на неколико специфичних трендова који су обиљежили поменути период: развој и напредак биографских истраживања претежно се одвијао у оквиру европских друштвених и хуманистичких наука, усвајају се нове теоријске перспективе и осмишљавају нови истраживачки приступи (стратегије, методе, технике), област биографских истраживања постаје изражено интердисциплинарна, шири се поље истраживачких интересовања, долази до институционализације биографских истраживања (оснивају се истраживачки и/или архивски центри, формирају се национална и интернационална удружења, и сл). Истовремено, поменути трендови могу да се посматрају и као непосредна посљедица ширих друштвених процеса, попут успона контракултурних покрета с краја 60-их година прошлог вијека, другог таласа феминизма, отпора (нео)колонијализму и блоковској подјели свијета, промоцијом људских права и слобода, и др. Међусобну условљеност и испреплетеност наведених научних и ширих друштвених трендова приказаћемо на примјеру развоја биографских истраживања у шест земаља (САД, Пољске, Њемачке, Француске, Италије и Велике Британије), као и на интернационалном нивоу.

Берто (Daniel Bertaux) и Коли (Martin Kohli) уочавају парадокс да двије земље – САД и Пољска – које су прије Другог свјетског рата имале најразвијеније традиције биографских истраживања у друштвеним наукама, ипак нису оствариле сразмјеран утицај на поменуте трендове ревитализације (Bertaux and Kohli 1984:217). То је нарочито видљиво када је у питању даљи развој америчке традиције биографских истраживања, која је претежно остала досљедна методолошким стандардима постављеним од стране Чикашке школе (реалистички приступ, склоност ка истраживању девијантних облика понашања, маргиналних група и сл). И поред наведеног, у оквиру наведене традиције могуће је издојити и одређена истраживања која ће у наредним деценијама стећи статус социолошких или антрополошких класика, па чак и глобалних бестселера (Види: Bogdan 1974; Klockars 1975; Shostak 1981; Burgos-Debray 1984). Ипак, овом приликом бисмо посебно издвојили двојицу аутора, Луиса „Стадса“ Теркела (Louis "Studs" Terkel) и Нормана Дензина, чији допринос биографским истраживањима може бити окарактерисан и као одређени научни новум.

Иако Теркел може да се посматра и као својеврсни настављач традиције Чикашке школе, његов истраживачки приступ, који је услед вишедеценијског бављења новинарством и левичарских увјерења означавао као „герилско новинарство“, представља прве зачетке усмене историје – интердисциплинарног истраживачког приступа који је заснован на синтези историје и социологије (Plummer 2001:55; Томпсон 2012:118-119). Отуда су његова истраживања фокусирана на обичне људе, који су свједоци свакодневних и/или епохалних дешавања – случајне пролазнике, занатлије, фабричке раднике, продавце, полицајце, учеснике Другог свјетског рата, и многе друге (Terkel 1968, 1974, 1984). С друге стране, Дензин у то вријеме представља водећег методолога и заговарача биографских истраживања у америчким друштвеним наукама, чија се интересовања подједнако протежу од епистемолошких, треко техничко-организацијских, до научно-стратегијских питања (Denzin [1970]1978:214-255; Denzin 1989).

Разлози за поменути „несразмјеран утицај“ пољске традиције биографских истраживања током периода ревитализације не могу бити објашњењи без претходног осврта на њен дотадашњи настанак и развој. У том контексту, искористићемо ову прилику да је укратко представимо. Наиме, по повратку у Пољску, 1920. године, Знањецки ће извршити пресудан утицај на настанак и развој пољске социологије, која ће све до почетка Другог свјетског рата бити искључиво препознатљива по специфичној форми аутобиографских истраживања, тј. расписивању наградних конкурса за прикупљање ткз. „друштвених мемоара“ (пољ. *ramiętnikarstwo społeczne*). Током наведеног периода, Знањецки и његови ученици прикупиће на хиљаде аутобиографија младих, сељака, радника, емиграната, и представника других категорија пољског становништва, од којих ће многе бити објављене – према доступним подацима, расписано је двадесет конкурса и објављено двадесет пет публикација (Bogdanović 1993; Lebow 2014).

Најутицајнију међу претходно поменутим студијама, *Млада сељачка генерација* (*Młode pokolenie chłopów*) из 1938. године (Chałasiński 1981), објавиће Јозеф Чаласински (Józef Chałasiński), који ће и у периоду непосредно након завршетка Другог свјетског рата (1945-1949), односно непосредно након завршетка стаљинистичке ере и забране социологије у Пољској (1949-1956), бити водећи пољски социолог. Његово професионално дјеловање током и након завршетка поменуте стаљинистичке ере понајбоље оцртава разлоге због којих пољска традиција биографских истраживања није

остварила очекивани интернационални утицај. Наиме, услед израженог притиска стаљинистичког режима, који је био нарочито суров према Знањецком и његовим ученицима (јер су њихова предратна истраживања доживљавана као идеолошки неподобна, понајвише зато што су њихови коресподенти у својим аутобиографијама слободно изражавали незадовољство својим положајем унутар актуелних друштвених процеса), Чаласински се према свом дотадашњем раду почео односити кроз форму „тактичког само-критицизма“ (Jakubczak 1995:162). Међутим, његов стварни, критички настројен став, о тадашњем стању у пољском друштву и социологији дошао је до изражаја у раду објављеном у оквиру пратеће публикације са *Свјетског социолошког конгреса у Стреси* (Италија, 1959), након чега му је ускраћено право да се бави наставничким и/или уређивачким активностима (Winclawski 2007:171). Иако је и након тога наставио да ради на даљем развоју аутобиографског покрета у Пољској, међу интерпретаторима постоји опште слагање да су његова наредна истраживања (објављена у девет публикација од 1962. до 1980. године) махом представљала апологију постојећих друштвених односа (Winclawski 2007:171-172; Lebow 23-24). Утолико, и она, као и цјелокупна пољска традиције биографских истраживања у периоду од краја стаљинистичког режима до средине осамдесетих година прошлог вијека (Bertaux and Kohli 1984:221; Bogdanović 1993:150-152; Jakubczak 1995:165-171), можда остављају утисак „офанзивности и експанзивности“ (нпр. 1969. године оснива се *Друштво за писање мемоара*), а у ствари су представљала „цијену коју је социологија морала да плати да би уопште постојала“ (Szacki 1998:127-128).

У оквиру њемачких друштвених наука током 70-их и 80-их година прошлог вијека долази до (прве) праве експанзије биографских истраживања. У великој мјери поменути процес се одвијао у складу са Фликовом (Uwe Flick) периодизацијом историје развоја квалитативних истраживања у Њемачкој: фаза увоза теоријских поставки током раних 70-их, почетак оригиналних методолошких расправа крајем 70-их, развој оригиналних истраживачких приступа током 70-их и 80-их (Flick 2005).

Реферишући на прву фазу, Апиш (Ursula Apitzsch) и Иновлоки (Lena Inowlocki) истичу да су зачеци поменуте експанзије повезани са преузимањем теоријских поставки од америчких (прагматизма, симболичког интеракционизма, феноменологије, етнометодологије, конверзацијске анализе, социолингвистике и утемељујуће теорије), али

и европских интелектуалних традиција, попут Леви-Стросовог (Claude Lévi-Strauss) и Бурдијеовог (Pierre Bourdieu) генетичког структурализма, односно Пијажеове (Jean Piaget) генетичке епистемологије (Apitzsch and Inowlocki 2000:53). Другу фазу су обиљежиле епистемолошке расправе о односу између биографске анализе и друштвене стварности, односно о могућностима за вршење уопштавања на основу једне животне приче/случаја (Gerhardt 1988; Apitzsch and Inowlocki 2000:63). У склопу дешавања која су обиљежила претходно поменуте фазе, развијају се и два оригинална истраживачка приступа:

- метода *наративног интервјуа* – форма секвенцијалног интервјуа (фаза основне наративне и фаза постављања питања) која инсистира на наративној форми исказа и очувању гешталта – коју је осмислио Фриц Шитце (Fritz Schütze);
- метода *објективне херменеутике* – форма секвенцијалне анализе биографских података која инсистира на екстензивној интерпретацији и рационалним мотивима актера (кад год је то могуће) – чији је творац Урлих Оверман (Ulrich Oevermann) (Bertaux and Kohli 1984; Gerhardt 1988; Rosenthal 1993, 2004).

О специфичностима поменутих метода и њиховом значају за даљи развој биографских истраживања опширније ћемо говорити у наставку дисертације, а овом приликом још бисмо навели неколико запаженијих емпиријских истраживања из тог периода: истраживање животних путања и искустава индустријских радника које су у оквиру марксистичке традиције спровели Остерланд (Martin Osterland) 1978. године и Депе (Wilfried Deppe) 1982. године, 1982. године Фишер (Wolfram Fischer) је путем феноменолошких претпоставки анализирао друштвену конструкцију времена на примјеру биографија хронично болесних пацијената, 1983. године Коли и сарадници су проучавали утицај старења индустријских радника на њихов положај унутар производног процеса/предузећа, током 1987, 1989. и 1991. године Розентал (Gabriele Rosenthal) је путем наративног интервјуа прикупљала податке о искуствима бивших припадника Хитлерове омладине током и непосредно након Другог свјетског рата (Bertaux and Kohli 1984:222-224; Rosenthal 2004:49). Напоменимо и то да су 1979. године њемачки социолози Мартин Коли, Клаус Едер (Klaus Eder) и Леополд Розенмајер (Leopold Rosenmayer) основали радну групу „Биографска истраживања“ (*Biographieforschung*), која ће 1986. године прерасти у посебну истраживачку секцију *Њемачког социолошког друштва* (Apitzsch and Inowlocki 2000:55).

Период ревитализације биографских истраживања у француским друштвеним наукама одвијао се унутар изузетно неповољног академског, али и ширег културног контекста. Наиме, током 60-их и 70-их година прошлог вијека унутар француских интелектуалних кругова изразито утицајни постају мислиоци који развијају различите форме структурализма и постструктурализма – Клод Леви Строс, Луј Алтисер (Louis Althusser), Мишел Фуко (Michel Foucault), Жак Лакан (Jacques Lacan), Никос Пуланцас (Nicos Poulantzas) и Пјер Бурдије (Bertaux and Kohli 1984:226; Lalman 2004:113-137). У том смислу могуће је тврдити да су француске друштвене науке током поменутог периода биле обиљежене својеврсном „маргинализацијом субјективитета“, тј. „интелектуалним покретима који су инсистирали да је конструкција индивидуалности подређена системима језика и културе“ (Rustin 2000:37). Додатно аргументујући наведене тврдње, Растин (Michael Rustin) као примјер издваја Бурдија, указујући да је његово интресовање за субјективност и индивидуално дјеловање подређено „мапирању друштвених структура, које се кроз утицај на распоређивање ресурса материјалног, социјалног и културног капитала посматрају као пресудне у обликовању конкуренције између колективних актера“ (Rustin 2000:37). За сада, начелно ћемо прихватити наведену тврдњу, али у наставку дисертације опширније ћемо се освнути на Бурдијеов однос према биографским истраживањима (и то првенствено кроз разматрање идеја које је изложио у чланку *Биографска илузија* [*L'illusion biographique*] из 1986. године – Bourdieu [1987]2000). Насупрот поменутим трендовима, француска интелектуална традиција је изњедрила и мислиоце који су доприњели развоју биографских истраживања, попут филозофа Пола Рикера (Paul Ricoeur), чија је трилогија *Вријеме и прича* (*Temps et récit*) из 1983, 1984. и 1985. године у то вријеме представљала значајан теоријски допринос у развоју наративне анализе.

Ипак, највеће заслуге за развој биографских истраживања у француским друштвеним наукама током 70-их и 80-их година прошлог вијека припадају социологу Данијелу Бертоу. Наиме, под утицајем структуралистичке традиције Берто је увидио да се животне путање „не покорављају некој унутрашњој логици већ да су одређене 'историјским кретањима социоструктуралних односа“ (Bertaux and Kohli 1984:226). На основу наведене претпоставке Берто је развио специфичан реалистички приступ животним причама, који је имао „етносоциолошка“ обиљежја:

- приликом прикупљања животних прича истраживач пажњу треба усмјерити ка „праксама“/обрасцима дјеловања, а не ка перцепцијама и/или осјећањима испитаника;
- на основу увида у понављајуће праксе истраживач долази до закључака о обрасцима социоструктуралних односа који о(не)могућавају њихову репродукцију;
- квалитетна сарадња са инсајдерима/информантима истраживачима олакшава и убрзава стицање разумијевања о проучаваним праксама и њиховом повезаношћу са актуелним социоструктуралним односима (Bertaux and Kohli 1984:226).

Указујући на сличност описаног истраживачког приступа са методологијом утемељене теорије (grounded theory), индуктивном истраживачком стратегијом коју су осмислили амерички социолози Глазер (Barney G. Glaser) и Штраус (Anselm L. Strauss) (Glaser and Strauss 1967), Берто и Коли у први план истичу тзв. процес *сатурације/засићења*, тј. систематско, континуирано и упоредно прикупљање и анализу података, (ре)дефинисање истраживачких питања и развој теоријских поставки, цијелим током реализације истраживања све до „тачке након које сваки нови случај додатно потврђује валидност социолошке интерпретације“ (Bertaux and Kohli 1984:226). Начин реализације и ефикасност процеса *сатурације* Берто пластично описује на примјеру властитог истраживања о дјелатности приватних пекара у Француској из 1981. године:

У нашем [Bertaux and Bertaux-Wiam 1981] истраживању о пекарском занату суочили смо се са популацијом од око 160 000 људи (90 000 пекара и њихових супруга, 70 000 пекарских радника). Нисмо извлачили „репрезентативни узорак“. Прикупљали смо животне приче следећи оно што се помпезно назива „стратегијом грудве снијега“. По том основу, прикупили смо тридесет животних прича пекарских радника. Из прве животне приче смо много научили; као и из друге и треће. До петнаесте смо почели да разумијевамо образац социоструктуралних односа које устројавају животе пекарских радника. До двадесет пете, додајући сазнања која смо стекли на основу животних прича пекара, знали смо да је имамо: чисту слику поменутог обрасца и његових скоријих трансформација. Нове животне приче су само потврдиле оно што смо већ разумјели, уз додавање ситних варијација. Стали смо код тридесете: није имало смисла ићи даље. Већ смо сазнали оно што смо жељели да сазнамо (Bertaux 1981:37).

Поред пекара, француски друштвењаци су током 70-их и 80-их биографске методе користили и за истраживање других друштвених група: миграната на релацији село-град,

радничких породица и активиста, породица алжирских миграната, самохраних мајки, незапослених, и др. (Bertaux and Kohli 1984:227; Wengraf, Chamberlayne and Bornat 2002:256).

Италијанске друштвене науке су се током 70-их и 80-их година прошлог вијека развијале у веома специфичном друштвеном контексту. Описујући поменуте околности Викари Хадок (Serena Vicari Haddock) указује на изражене модернизацијске процесе (индустријски развој, урбанизацију, масовну потрошњу, и др), њихову неизбалансираност (на релацији Сјевер-Југ), и дугорочне посљедице – у виду друштвених и политичких проблема, попут класних сукоба и тероризма (Vicari Haddock 1997:134). У том смислу, нарочито занимљив развој је имала италијанска социологија. Наиме, и поред класичног статуса унутар саме дисциплине (присјетимо се Моске, Парета и Михелса), услед успона фашизма и изразито конзервативне атмосфере на италијанским универзитетима након Другог свјетског рата, италијанска социологија је академски статус стекла тек почетком 60-их година прошлог вијека (Pinto 1981). Ипак, њена ванинституционална ревитализација у периоду непосредно након Другог свјетског рата до оснивања *Италијанског удружења друштвених наука* 1957. године претежно се одвијала кроз форму биографских истраживања специфичних друштвених група – сељака, рудара, пастира, и др. (Rammstedt 1995:181). Слични трендови настављени су и током 60-их, 70-их и 80-их година, али се фокус истраживачког интересовања (под утицајем акутелних друштвених проблема и/ли покрета за њихово превазилажење – радничког, феминистичког, и др) пребацио на друштвене групе попут миграната у урбане средине, криминалце, младе, старе и сиромашне, овиснике, особе са психичким поремећајима, затворенике, домаћице, проститутке, жене жртве сексуалног насиља, припаднике радничких синдиката, и многе друге (Bertaux and Kohli 1984:225; Rammstedt 1995:186-195). У контексту претходно наведеног овом бисмо приликом посебно издвојили допринос социолога Франка Фераротија (Franco Ferrarotti) и усмених историчара Алесандра Портелија (Alessandro Portelli) и Лујзе Пасерини (Luisa Passerini).

Ферароти је један од најпознатијих италијанских социолога-љевичара током друге половине XX вијека. Такође, он је први италијански социолог који је стекао звање редовног професора и то 1960. године (Vicari Haddock 1997:134). Иако је још од почетка своје професионалне каријере реализовао биографска истраживања (како сам признаје:

„да би путем тих истраживања пронашао позитивно рјешење за неадекватности социолошког истраживања заснованог на ригидно структурисаним упитницима“ – Ferrarotti 1981:19), Ферароти је све до 70-их година оспоравао могућност самосталне примјене биографског метода. Наиме, у то вријеме је ограничавао његову хеуристичку улогу, свдећи га на статус помоћног истраживачког приступа, подређеног квантитативним истраживачким приступима и позитивистичим (прет)поставкама (Ferrarotti 2003:15-16; Rammstedt 1995:185). Ипак, током 70-их и раних 80-их година, и то првенствено под утицајем Сартровог прогресивно-регресивног метода, Ферароти битно ревидира наведени став и биографском методу додјељује аутономан/повлаштен епистемолошки статус:

Ако желимо да искористимо хеуристичке потенцијале биографије у оквиру социологије, а да при том не напустимо њене суштинске карактеристике (субјективност, историчност), морамо одмах напустити оквири класичне епистемологије. Епистемолошке основе биографског метода морамо тражити на другом мјесту, у *дијалектичком разуму* способном за разумијевање међусобно синтетичког праксиса који управља интеракцијом између индивидуалног и друштвеног система. Наведене основе морамо тражити кроз конструкцију хеуристичких модела који нису ни механицистички ни детерминистички; модела које карактерише стална повратна спрега између свих елемената; „антропоморфних“ модела који могу бити концептуализовани независно од аналитичких или формалних облика разума (Ferrarotti 1981:20).

Наведене епистемолошке претпоставке Ферароти даље конкретизује на техничко-организацијском и научно-стратегијском нивоу, указујући на предности прикупљања животних прича малих група (нарочито породица) наспрам животних прича појединаца, односно промовишући партиципаторне/реформистичке потенцијале биографских истраживања – тзв. удружено истраживање или истраживање са људима (Ferrarotti 2003; Bertaux and Kohli 1984:225).

Крајем 70-их и током 80-их Портели и Пасерини израстају у водеће италијанске и европске усмене историчаре. Њихова интересовања у том периоду била су усмјерена у два правца: методолошко утемељење усмене историје и спровођење емпиријских истраживања на основу те биографске методе. На примјер, 1979. године Портели објављује чланак под насловом *Специфичности усмене историје (Sulla specificità della*

storia orale), који може да се посматра као својеврстан манифест поменутог истраживачког приступа. Наиме, у оквиру наведеног чланка Портели не само да критикује тадашњи однос италијанске академске заједнице и јавности према методи усмене историје, већ указује и на низ битних момената за њено разумијевање и реализацију емпиријских истраживања (транскрипција, повезаност са литерарном и усменом традицијом, вјеродостојност животних прича, однос наратор-истраживач, и др) (Portelli [1979]1981, 1998). Истовремено, Пасерини методу усмене историје промовише кроз дебате у часописима (Passerini 1981) и учешће на научним конференцијама (Passerini 1983). У том периоду она се нарочито залаже за епистемолошко утемељење и институционализацију методе усмене историје (промовише концепцију „историје одоздо“, истиче конструкционистички карактер сјећања, и сл). Резултат њихових најзначајнијих емпиријских истраживања из тог периода су студије *Торински радник и фашизам: усмена историја* (*Torino operaia e fascismo: una storia orale*) (Passerini [1984]2009) и *Биографија града* (*Biografia di una città*) (Portelli [1985]2014).

Развој биографских истраживања у Великој Британији током 70-их и 80-их година прошлог вијека углавном се одвијао у оквиру веома развијеног покрета усмених историчара, којем су, између осталих, припадали историчар Пол Томпсон (Paul Thompson), социолошкиња Теа Томпсон (Thea Thompson), фолклориста Џорџ Еванс (George Ewart Evans), историчар Рафаел Самјуел (Raphael Samuel), историчарка Сели Александер (Sally Alexander), историчар Џон Севил (John Saville) и историчар Брајан Харисон (Brian Harrison). Лидер поменутог покрета је био Пол Томпсон и под његовим водством, након два неформална скупа британских усмених историчара из 1969. и 1972. године, 1973. године долази до оснивања *Друштва за усмену историју* (*Oral History Society*). Годину дана раније Томпсон оснива часопис *Усмена историја* (*Oral History*). Претходно поменута дешавања представљају и формално конституисање усмене историје као специфичне интердисциплинарне истраживачке области.

У наредном периоду емпиријска истраживања путем методе усмене историје доживјеће експанзију на читавој територији Велике Британије, а у њима ће учествовати припадници различитих друштвених група, попут рудара, ловокрадица, војника, домаћица, фармера, рибара, ковача, ученика, морнара, и многих других (што најбоље потврђује увид у редовну рубрику часописа *Орална историја* под називом *Тренутно*

британско дјеловање у усменој историји [*Current British Work in Oral History*]). Крај 70-их година у британској, али и интернационалној заједници усмених историчара обиљежила је Томпсонова студија *Глас прошлости – Усмена историја* (*The Voice of the Past – Oral History*), која и дан-данас представља најцјеловитији увод у поменути истраживачку област (Thompson [1978]2000; Томпсон 2012; Thompson and Bornat 2017). Експанзију усмене историје у Британији током 80-их година неће омести ни низ дјеломично оправданих критика, које су, махом на Томпсонов рачун, изнијели чланови *Групе за популарно сјећање* (*Popular Memory Group*) из Бирмингена. Наиме, њихови приговори на дотадашњи развој британске усмене историје били су усмјерени у четири правца: захтјев за одбацивање емпирицизма и уважавање политичког контекста, оспоравање валидности индивидуалног свједочанства, указивање на нужну међуповезаност прошлости и садашњости/конструкционистички карактер колективног/приватног сјећања, као и потребу за разматрањем односа моћи на релацији истраживач-наратор (Popular Memory Group [1982]1998). Венграф (Tom Wengraf), Чембрлејн (Prue Chamberlayne) и Борнат (Joanna Bornat) истичу да су наведене критике поставиле оквире за будуће методолошке расправе и развој усмене историје уопште, али и да су одговоре на њих већ у то вријеме (по)нудили италијански усмени историчари Портели и Пасерини (Wengraf, Chamberlayne and Bornat 2002:248-249). Напоменимо и то да су 70-е и 80-е у оквиру британске усмене историје обиљежене и развојем изразито утицајне феминистичке струје, а њена најистакнутија представница била је Џоана Борнат (Bornat 1977; Bornat and Diamond 2007).

Поред поменутих усмених историчара, значајан утицај на даљи развој биографских истраживања у националном, као и у интернационалном контексту, током 70-их и 80-их година имао је и британски социолог Кен Пламер (Ken Plummer). Поред посредног доприноса, који се огледао у теоријским истраживањима сексуалности/родности из перспективе симболичког интеракционизма (Plummer 1975, 1984, 1989), Пламеров директни допринос промоцији биографских истраживања у друштвеним наукама представљала је студија *Документи живота* (*Documents of Life*) из 1983. године (поменимо и коауторски чланак из 1979. године под називом *Извођење животних историја* [*Doing Life Histories*], о чијем значају ћемо опширније говорити у наредном поглављу дисертације – Faraday and Plummer 1979). Наиме, поменута студија је

представљала први обимнији приказ дотадашњег развоја биографских истраживања у друштвеним наукама на англосаксонском говорном подручју, попраћен представљањем и разматрањем њихових најбитнијих епистемолошких, техничко-организационих и научно-стратегијских специфичности (Plummer [1983]2001).

Као непосредна посљедица претходно представљеног развоја биографских истраживања у оквиру националних традиција, средином 70-их година прошлог вијека долази до првих неформалних контаката између њихових припадника на интернационалном нивоу (Bertaux 1981:1-2). Ипак, прве назнаке формалне институционализације биографских истраживања у друштвеним наукама десиле су се крајем 70-их година. Реферишемо на 1978. годину, током које је француски социолог Данијел Берто иницирао оснивање интернационалне радне групе *Биографија и друштво* (*Biography and Society*) са основним циљем да промовише биографска истраживања у друштвеним наукама. Поменута група 1984. године прераста у посебан истраживачки одбор – *Research Committee 38* – унутар *Интернационалне социолошке асоцијације* (*International Sociological Association*) (Apitzsch and Inowlocki 2000:55). Прва активност поменуте групе реализована је у оквиру *IX Свјетског конгреса социологије* у Упсали (август 1978. године), када је изложено двадесет научних радова посвећених биографским истраживањима (Bertaux 1981:1-2). Већина поменутих радова је објављена у зборнику под називом *Биографија и друштво: Животна историја у друштвеним наукама* (*Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*) (Bertaux 1981). Због важности поменутог зборника за даљи развој биографских истраживања у друштвеним наукама, али и његове повезаности са дешавањима описаним у оквиру овог потпоглавља, укратко ћемо се осврнути на његов садржај.

Садржај зборника у великој мјери одражава (до)тадашње стање у биографским истраживањима, али указује и на развојне потенцијале поменуте области друштвених наука. У том контексту, Берто, као уредник зборника, у уводном излагању не крије велике научно-стратегијске амбиције:

Једно од кључних питања које се провлачи кроз већину представљених радова је повезаност између друштвене динамике и историјске промјене: какав је однос између индивидуалног и колективног *праксиса* и друштвеноисторијске *промјене*? ... Вјерујем да је теоријска оријентација ка друштвеној динамици управо оно што нам *сада* треба, како бисмо превазишли

функционализам, структурализам и ортодоксни марксизам. Морамо научити да садашњост схватамо као прошлост у стварању, ако желимо да бацамо поглед на наш мијењајући свијет који би био више дијалектички и хуманистички настројен ... (Bertaux 1981:6-7).

Слиједи три поглавља, *Епистемолошка и методолошка питања (Epistemological and Methodological Issues)*, *Огледи са животним причама (Experiments with Life Stories)*, *Животне историје као историјски подаци (Усмена историја) (Life histories as historical data [Oral History])*, у којима су, између осталих, представљени радови Франка Фераротија, Данијела Бертоа, Мартина Колија, Јозефа Чаласинског (постхумно), Нормана Дензина и Пола Томпсона. Услед наведеног, нећемо се враћати на епистемолошке (прет)поставке наведених аутора које смо већ представили или ћемо их представљати у наставку дисертације (већ у наредном поглављу), већ ћемо ову прилику искористити да укажемо на тематску разноликост радова који се налазе у другом и трећем поглављу зборника. Наиме, садржај оба поглавља, другог, које је претежно социолошко, и трећег, које је претежно усмено-историјско, поред изражене интердисциплинарности, сугерише и на поменуто ширење поља истраживачког интересовања у области биографских истраживања током 70-их и 80-их – на шта указује сплет обрађених тема: мобилност и урбанизација, друштвена организација, политичка елита, конструкција сопства, искуство миграције, нацистички злочини, друштвене промјене, и др. На основу наведеног, могли бисмо закључити да се Бертоова визија научно-стратегијског значаја биографских истраживања за друштвене науке већ почела реализовати, али до њеног пуног остварења, као што ћемо видјети у наредном потпоглављу, проћиће скоро цијела деценија. Ипак, то не умањује (актуелни) значај поменутог зборника, који се и формално може означити као почетак „биографског заокрета“ у друштвеним наукама.

2.5. Повратак на стазе (старе) славе

Од 90-их година прошлог вијека до данас биографска истраживања су израсла у препознатљиву интердисциплинарни област која повезује друштвене и хуманистичке науке. У том контексту, тренутни статус биографских истраживања у друштвеним наукама може бити посматран као производ међусобне условљености спољашњих/ваннаучних и унутрашњих/научних процеса. С обзиром да ћемо се у наставку

излагања претежно усредоточити на поменуте унутрашње процесе, искористили бисмо ово прилику да се осврнемо на неке од најбитнијих спољашњих процеса – друштвено-историјских дешавања – који су обиљежили наведени период у развоју биографских истраживања: демократизацију бивших социјалистичких друштава/држава, успон идеологије неолиберализма и неолибералног капитализма, настанак и развој трећег таласа феминизма, односно дигиталних облика друштвености.

Репресиван однос социјалистичких режима према биографским истраживањима дјеломично смо представили на примјеру пољске традиције аутобиографских истраживања. Међутим, далеко неповољнија ситуација за развој биографских истраживања владала је у другим социјалистичким земљама, а нарочито у Совјетском Савезу. Описујући репресивне политичке околности које су онемогућавале настанак и развој биографских истраживања у Совјетском Савезу, Милер (Robert Miller) и сарадници наглашавају следеће:

- многа животна искуства су морала бити уклоњена из индивидуалног и колективног сјећања (нпр. кроз прикривање етничког и/или класног поријекла), јер за појединце нису била само психолошки штетна/трауматична, већ су представљала и потенцијалну опасност за реализацију њихових свакодневних животних стратегија;
- већина совјетских грађана је у склопу свакодневних животних активности (одлазак љекару, наставних обавеза, активности на радном мјесту, и сл) била принуђена да попуњава изузетно детаљне административне упитнике, који се нису односили само на упите о њиховим животним искуствима, већ су подразумевали и дијељење сазнања о животима других људи – супружника, родитеља, дјеце, пријатеља, познаника, радних колега – тј. података који су постајали дио личних досијеа који су чувани у архивама Комитета за државну безбједност и који су могли директно утицати на статус поједин(а)ца унутар система централног планирања (КГБ) (Miller, Humphrey and Zdravomyslova 2003:17-18).

Узимајући у обзир свакодневни притисак којем су појединци (совјетски, али и грађани других социјалистичких држава) били изложени усљед наведених механизма (само)дисциплиновања и надзирања, постепена демократизација већине социјалистичких друштава/држава током 80-их и 90-их година прошлог вијека, између осталог се

манифестовала и кроз експанзију интересовања за конструкцију личних и колективних идентитета. У том смислу, Милер и сарадници указују да интензивна (ре)продукција многобројних биографских форми на претходно поменутом простору (животних прича, биографија и мемоара јавних личности, збирки усмених историја, аутобиографских конкурса, и сл) треба бити тумачена као активна потрага за старим и/ли новим изворима идентитета у контексту измијењених/мијењајућих друштвених околности (Miller, Humphrey and Zdravomyslova 2003:15-16).

Као контраст претходно наведеном, измијењене/мијењајуће друштвене околности повезане са глобалним успоном идеологије неолиберализма би на прву помисао могле бити тумачене као изузетно повољан контекст за развој биографских истраживања. Међутим, формално прокламовање људских права и слобода, не може прикрити очигледне структуралне недостатке поменутог модела управљања друштвеношћу (све израженије друштвене неједнакости, развој све ефикаснијих облика формалне и неформалне друштвене контроле, неоколонијализам, и др), односно њихов неповољан утицај на животе обичних људи. Утолико, могуће је аргументовати да одсуство демократије/демократских механизма одлучивања није карактеристично само за државни социјализам и систем централног планирања, већ и за неолиберализам и неолиберални капитализам:

Неолиберализам и неолиберални капитализам су, дакле, непријатељи демократије. То данас звучи јеретички због тога што смо навикли да је капитализам у односу на државни социјализам који смо некада имали заступао политичке слободе које су данас незаобилазни дио појма демократије. Али капитализам и неолиберални капитализам нису једно исто. Капитализам је систем који је истицао предности приватне иницијативе на тржишту, неолиберални капитализам једноставно жели да приватизује што више ствари, па и оних које нису на тржишту или су по свом појму повезане са јавним добром, као што су судови или медији. У функционалном капитализму не постоје монополи и радничка права нису потпуно подређена интересима капитала, у неолибералном капитализму монопола има а права запослених јесу подређена интересима капитала (Milutinović 2012).

По том основу, сасвим је оправдано да се актуелна политичка дешавања (на свим нивоима одлучивања) представљају као директне и/или индиректне посљедице сталне борбе на релацији између тежње мултинационалних компанија да пресудно утичу на процедуре

политичког одлучивања и демократских снага (друштвених покрета, удружења грађана, и др) које се томе супротстављају (Wengraf, Chamberlayne and Bornat 2002:262). Такође, у том контексту је и сасвим оправдано да се биографским истраживањима приписује изузетно значајна улога у очувању демократских принципа политичког одлучивања. Наиме, биографска истраживања су један од начина да појединци и друштвене групе јавно изразе незадовољство или неслагање са негативним посљедицама корпоративног дјеловања и/или недемократског одлучивања, односно једна од стратегија за јавно оспоравање „тоталитарних претпоставки неолибералне ортодоксије, које захтијевају и промовишу представе о људима као равнодушним и деисторизованим потрошачима“ (Wengraf, Chamberlayne and Bornat 2002:262).

Први талас феминизма обиљежен је борбом за политичку и правну једнакост жена – формалну једнакост (нпр. суфражетски покрет), други талас феминизма активностима усмјереним ка остваривању њихове стварне једнакости у приватној и јавној сфери (*Покрет за ослобођење жена – Women's liberation movement*), док трећи талас феминизма првенствено стреми ка уважавању различитости и потпуном укидању родно наметнутих стереотипа (Evans 2015:4-7). Снајдер (Claire Snyder) наводи „три значајна тактичке потеза“ на основу којих је могуће разликовати трећи талас феминизма од његових претходника:

- одбацивање генеричког појма „жена“ и истицање личних наратива кроз које се огледају интерсекционалне и вишезначне верзије феминизма;
- под утицајем постмодернизма трећи талас феминизма даје предност вишегласју у односу на синтезу, тј. дјеловању у односу на теоријску оправданост;
- као одговор на жестоке сукобе унутар другог таласа феминизма који су настали услед неслагања око друштвене прихватљивости различитих активности повезаних са сексом/сексуалношћу (тзв. секс ратови – sex wars) – порнографије, проституције, сексуалног образовања, „обscene умјетности“, и др (опширније у: Duggan and Hunter 2006) – трећи талас феминизма обиљежава одбацивање тежњи ка успостављању јединства око поменутих питања, али и стварање широке коалиције засноване на уважавању различитих критичких приступа унутар самог покрета (Snyder 2008:175-176).

На основу наведених обиљежја трећег таласа феминизма могуће је уочити његову блиску повезаност са традицијом биографских истраживања, а нарочито настанком и развојем

методе усмене историје, на шта смо и указали у претходном потпоглављу дисертације. У том правцу, Брајан Робертс (Brian Roberts) истиче да се феминистички допринос биографским истраживањима огледа у критичком разматрању и/или усвајању концепција попут подизања гласа, подизања свијесности, отпора обесправљености, удруживања и обраћању веће пажње на искуствено, односно да постоји својеврстан афинитет између биографских истраживања и других приступа усмјерених ка представљању женског искуства и историје (Roberts 2002:28-29). Постојање поменутог афинитета потврђују многобројне студије које су посвећене наведеној проблематици (Gluck and Patai 1991; Stanley 1992; Anderson 1997; Merrill and West 2009).

Готово да је постало и сувишно указивати на растући утицај савремених информационо-комуникационих технологија на све сфере живота/друштвености. У том контексту, свеопшта дигитализација и/ли датификација друштвених појава и процеса, коју теоретичари означавају синтагмама информационо (May 2002; Webster 2014), умрежено (Castells 2000) или дигитално друштво (Waegemann 2012), несумњиво представља једну од најпрепознатљивијих одлика савремености. Кастелс (Manuel Castells) сматра да је „успон умреженог друштва“ директна посљедица механизма позитивне спреге између „макроистраживачких програма и великих тржишта које је развила држава“ и „децентрализоване иновације коју подстиче култура технолошког стваралаштва и модел брзог личног успјеха“, односно нове друштвено-технолошке парадигме, коју карактеришу слjedeће материјалне претпоставке:

- не само да информација дјелују на технологију, већ и технологија дјелује на информацију;
- наведена спрега између информације и технологије обликује све процесе индивидуалног и колективног постојања;
- информационе технологије су засноване на *логици умрежавања* – тополошкој конфигурацији која омогућава „структурисање неструктурисаног и очување флексибилности“, тј. принципа који омогућавају даље иновације;
- принцип *флексибилности* (неограничено комбиновање саставних дијелова неког система) омогућава темељну измјену организацијских и/или институционалних правила без урушавања цјелокупне структуре;

- стапање специфичних технологија (нпр. информационих и биолошких) у један систем (Castells 2000:93-97).

Иако су поменуте претпоставке биле један од носећих стубова настанка и развоја неолибералног капитализма, који услед наведеног поједини аутори означавају и као дигитални, виртуелни, сајбер, техно или информациони капитализам (Barassi 2015:5), оне су истовремено омогућавале и отпор према негативним посљедицама тог друштвено-економског система (нпр. кроз грађански активизам на друштвеним мрежама). Добар примјер за разумијевање наведене амбивалентности савремених информационо-комуникационих технологија представља и њихов утицај на емпиријска истраживања у друштвеним наукама (а самим тим и на биографска истраживања).

Британски социолози Мајк Севиц (Mike Savage) и Роџер Бароуз (Roger Burrows) су још 2007. године најавили „надолazeћу кризу емпиријске социологије“ („The Coming Crisis of Empirical Sociology“). Према њиховом мишљењу, изложеном у истоименом, али и пратећем чланку из 2009. године (у којем су се осврнули на неке од коментара који су уследили након објављивања првог чланка), поменута криза је проузрокована успоном тзв. обавјештеног капитализма (knowing capitalism), односно монополом одређених мултинационалних компанија и/ли држава на процес прикупљања и анализе великих података (екстремно обимни сетови структурисаних и/ли неструктурисаних података који настају као посљедица интеракције између људи и савремених информационо-комуникационих технологија). Њихов основни аргумент је да потенцијали поменутог истраживачког приступа (нпр. могућност тренутног и/или трајног прикупљања и анализе разноврсних података о свим или готово свим припадницима неке популације), односно његова (зло)употреба у сврху друштвене контроле или промоције производа и услуга, у великој мјери маргинализују класичне технике за прикупљање података, попут анкете и дубинског интервјуа, а самим тим и друштвене науке уопште (Savage and Burrows 2007, 2009). Повезујући наведену ситуацију са ширим контекстом тренутне популарности великих теорија модерности (аутора попут Гиденса, Бека, Баумана, и др), које нуде веома успјешне теоријске синтезе али не теже ка њиховој емпиријској провјери, Севиц и Бароуз сматрају да се поменути „кризни статус“ социологије/друштвених наука може превазићи кроз критички заокрет ка дескриптивној социологији и новим начинима примјене мјешовитих метода – између осталих и анализе великих података:

Наговор на дескриптивну социологију не подразумејева искључиво ослањање на наратив, већ тежи ка повезивању наратива, бројева и слика, на начин да се они користе уз, а при том и критикују, рутинске трансакционе анализе које постају све учесталије. Умјесто да трагамо за уточиштем у нашим, интерним расправама, поменути приступ подразумејева да нашу мрежу бацамо широко, тј. да се критички ангажујемо по питању обимних извора података који сада постоје, а нарочито да се боримо за приступ таквим подацима који су тренутно у власништу приватног сектора (Savage and Burrows 2007:896).

На који начин су „криза емпиријске социологије“ и њено превазилажење повезани са развојем биографских истраживања у друштвеним наукама? Ако се позовемо на дио претходно цитираног пасуса, који се односи на потребу за интеграцијом наратива, бројева и слика, у оквиру мјешовитих метода, можемо констатовати да је у питању растући тренд, који у оквиру биографских истраживања доживљава праву експанзију још од средине 90-их година прошлог вијека, тј. са првим зачецима масовне употребе интернета. На примјер, још почетком новог миленијума Пламер и Робертс ће указивати на манифестације „дигиталног заокрета“ у биографским истраживањима, тј. на све већи обим, доступност и разноврсност дигитализованих/онлајн биографских података (нпр. у форми аудио и/ли видео записа), односно разноврсност и интердисциплинарност истраживачких приступа који се примјењују за њихово прикупљање и анализу (Plummer 2001:96-98; Roberts 2002:173-174). Пар година касније, Елиот (Jane Elliott) ће представити и промовисати употребу квантитативних техника за анализу животних прича (Elliott 2005). У контексту претходно наведеног, Севицова и Бароузова констатација о значају наратива за развој мјешовитих метода и превазилажење „кризе емпиријске социологије“ може бити читана и као релативно закашњела промоција дешавања која су се већ одиграла у оквиру биографских истраживања. У међувремену, даље повећање међусобне испреплетености савремених информационо-комуникационих технологија и наших живота/друштвености довело нас је у ситуацију „надлазеће кризе приватности проузроковане интернетом ствари“ (Allan 2017). У питању је процес неограничене (ре)продукције биографских података, који није непосредан резултат људских активности (нпр. на друштвеним мрежама), већ посљедица могућности паметних уређаја/свакодневних предмета (телефона, надзорних камера, кућанских апарата, медицинске опреме, итд) да непрекидно и неометано прикупљају, анализирају и дијеле податке о нашим животима (Patekar Bahun

2017). О научном потенцијалу и ширем друштвеном значају биографских истраживања у „информационом добу“ (Castells 2000), односно у условима поменуте кризе приватности, опширније ћемо говорити у четвртом, петом и шестом поглављу дисертације.

Пресудан значај претходно наведених друштвено-историјских процеса за развој биографских истраживања још више долази до изражаја ако се осврнемо на дешавања унутар поменуте научне области. У том смислу посебно бисмо издвојили три процеса: јачање организационе и издавачке дјелатности, раст интердисциплинарних тенденција и формирање специфичних истраживачких подобласти.

Од почетка 90-их година прошлог вијека до данас основане су многа национална и више интернационалних удружења која су посвећена развоју и промоцији биографских истраживања у друштвеним и хуманистичким наукама. У том контексту, многи аутори указују да је поменуто организационо јачање један од најбољих показатеља тренутног статуса биографских истраживања у друштвеним наукама (Miller 2000:viii; Jindra 2014:391; Roberts 2015:12). Кроз саморефлексивни осврт на могућност писања колико-толико обухватног прегледа тренутног стања у области биографских истраживања, Џоана Борнат нам нуди веома сликовиту представу о импликацијама претходно поменутог процеса:

Писање овог поглавља би био далеко лакши задатак да сам га започела прије само неколико година. Али тренутно, у првој декади XXI вијека, представљање развоја биографских метода на мање од осам хиљада ријечи граничи са немогућим. Оно што је до прије 20 година било једва признато подручје научног рада, са изузетком неколико група посвећених усмених историчара, повремено социолога, ауто/биографа и етнографа, прерасло је у огромно, стално мијењајуће и ширеће подручје креативног рада, које привлачи нове, али и искусне истраживаче (Bornat 2008:343).

Услјед претходно наведеног, али и због информисања наше академске заједнице (која је претежно необавијештена о питањима која се тичу, не само настанка и развоја, већ и тренутног стања у области биографских истраживања), искористићемо ову прилику да представимо неке од најзначајнијих „биографских организација“ у друштвеним и хуманистичким наукама (из разумљивих разлога у списак су уврштена и удружења која су настала прије 90-их година прошлог вијека):

Табела 1: Најзначајније националне и интернационалне биографске организације

Организација и година оснивања	Часопис/Билтен	Интернет адреса
Биографија и друштво – 1984. (Истраживачки одбор 38 у оквиру Међународног социолошког удружења)	<i>Биографија и друштво</i>	http://www.biographyandsociety.com/
Међународно друштво за студије наратива – 1984.	<i>Наратив (Narrative)</i>	http://narrative.georgetown.edu/
Биографска истраживања – 1986. (једна од секција у оквиру Њемачког социолошког удружења)	<i>Билтен секције за биографска истраживања</i>	http://www.soziologie.de/en/sections/sektionen/biographieforschung/portrait.html
Ауто/биографија – 1992. (једна од студијских група унутар Британског социолошког удружења)	<i>Ауто/биографија</i> (до 2006. у форми часописа, од 2007. као годишњак)	https://www.britisoc.co.uk/groups/study-groups/autobiography-study-group/
Међународно удружење усмене историје – 1996.	<i>Ријечи и тишине (Words and Silences)</i>	http://www.ioha.org/
Биографске перспективе о европским друштвима – 1996. (Истраживачка мрежа 03 Европског социолошког друштва)	Нема (објављује двогодишњи извјештај о раду)	https://www.europeansociology.org/research-networks/rn03-biographical-perspectives-european-societies
Међународно ауто/биографско удружење – 1999.	<i>Ауто/биографске студије</i>	https://sites.google.com/ualberta.ca/iaba/home

Извор: Аутор

У оквиру наведених организација или самостално дјелују и истраживачки институти/центри на многим универзитетима у Великој Британији, Њемачкој, Француској, Сједињеним Америчким Државама, Пољској, Данској, Холандији, Бразилу, Канади, Кини, Аустралији, и другим државама (CIRN 2017; IABA 2017).

Упоредо са јачањем организационе, јачала је и издавачка дјелатност. Узимајући у обзир да интензитет издавачке дјелатности представља најнепосреднији показатељ тренутног статуса било које научне/истраживачке области – зато што је одраз броја реализованих истраживања – већ и летимичан увид у онлајн присуство часописа, зборника, монографија, и других врста научних и академских радова, који су засновани на резултатим биографских истраживања, сугерише да је у питању изузетно продуктивна научна област (нпр. резултати претраге за документима у pdf формату који у свом називу и/или садржају садрже одредницу „biographical research“ у оквиру претраживача Google

указују на преко 790 000 потенцијалних извора). Овом приликом издвојићемо неколико познатих свјетских часописа посвећених биографским истраживањима:

Табела 2: Најпознатији свјетски часописи посвећени биографским истраживањима

Назив часописа	Издавач	Интернет адреса
<i>Biography</i>	University of Hawaii Press	http://www.uhpress.hawaii.edu/t-biography.aspx
<i>BIOS – Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen</i>	Budrich UniPress	http://www.budrich-journals.de/index.php/bios
<i>Oral History</i>	Oral History Society	http://www.ohs.org.uk/journal/
<i>The Narrative Study of Lives</i>	Sage Publishing	https://us.sagepub.com/en-us/nam/the-narrative-study-of-lives/
<i>Narrative Inquiry</i>	John Benjamins Publishing Company	http://www.jbe-platform.com/content/journals/15699935
<i>The Oral History Review</i>	Oral History Association	https://academic.oup.com/ohr

Извор: Аутор

Поменимо и часописе чији су поједини тематски бројеви у потпуности посвећени биографским истраживањима, јер су та издања такође била од великог значаја за даљи развој и популаризацију наведене научне области:

- *Sociology* (1993, Vol. 27, No. 1) – часопис Британског социолошког друштва;
- *Current Sociology* (1995, Vol. 43, No. 2) – часопис Међународног социолошког удружења;
- *Qualitative Sociology Review* (2006, Vol. 2, No. 1) – часопис Факултета за економију и социологију Универзитета у Лођу (Пољска).

Даљи раст интердисциплинарних тенденција у оквиру биографских истраживања, једно од најпрепознатљивијих обиљежја периода „повратка на стазе (старе) славе“, може се довести у везу са низом „заокрета“ – рефлексивним, перформативним, визуелним, дигиталним – који су настали као одговор друштвених наука на промјене обликоване процесима које смо описали у прошлом и првом дијелу овог потпоглавља (Roberts and Kyllönen 2006:4; O'Neill, Roberts and Sparkes 2014:1; Roberts 2015:12).

На примјер, рефлексивни заокрет на најопштијем нивоу може да се посматра као „последица модерности“, тј. свијест о стању свеопште „онтолошке несигурности“ у условима нестабилних друштвено-историјских (нпр. распад Совјетског Савеза и успон неолибералног капитализма) и сазнајних околности (нпр. скептицизам постмодерне мисли према разуму, истини, слободи, и другим великим наративима) (Gidens 1998). Истовремено, у оквиру квалитативне методологије рефлексивни заокрет се манифестовао кроз заговарање следећих епистемолошких претпоставки:

- истраживачке процедуре морају бити засноване на систематичности и досљедном придржавању стандардизованих техника за обраду података;
- истраживање у основи представља интерпретативну дјелатност, тј. полазне претпоставке и представе (хабитуалне, теоријске, итд) предодређују резултате истраживања;
- научна истраживања нису вриједносно неутрална, односно не могу да се разумијевају независно од идеолошких претпоставки (имплицитних или експлицитних) које предодређују (непосредно или посредно) све етапе у истраживачком процесу (нпр. парадигматско и теоријско заснивање истраживања, одабир предмета истраживања, одабир истраживачког приступа, израду инструмената за прикупљање података, анализу и интерпретацију прикупљених података, и др);
- у контексту претходно наведеног, могуће је оспоравати ауторитет истраживача, односно репрезентације стварности засноване на резултатима научних истраживања (Alvesson and Skoldberg, 2000:7-8).

Дебате које су на основу поменутих претпоставки вођене у оквиру области биографских истраживања (нпр. о односима моћи на релацији истраживач-учесници у истраживању, адекватном начину реализације дубинског интервјуа, о вјеродостојности личног и/или колективног сјећања, итд), не само да су биле хеуристички плодоносне, већ су омогућиле и већу пријемљивост истраживача за усвајање методолошких иновација повезаних са перформативним, визуелним и/или дигиталним заокретом.

Почетком 90-их година прошлог вијека у друштвеним наукама долази до тзв. „перформативног заокрета“, тј. заокрета од „науке као (са)знања“ ка „науци као пракси“ (Pickering 1992). Поменута промјена у схватању епистемолошких основа и друштвених

циљева науке првенствено се огледала у одбацивању репрезентативног приступа стварности (који је заснован на коресподентној теорији истине) и промовисању концепције (са)знања као „партиципативног и трансформативног друштвеног процеса који се активно (про)изводи кроз тијела, текстове, изговорене ријечи, визуелне слике и приказе покрета“ (Tsekeris 2017). У оквиру биографских истраживања поменути заокрет се манифестовао кроз „мијешање“ са двије међусобно испреплетене истраживачке стратегије: партиципаторним акционим истраживањем и креативним методама (писањем прозе и/или поезије, цртањем, вајањем, сликањем, мапирањем, глумом, музиком, плесом). Овом приликом нећемо наглашавати разлике између поменутих приступа (то ћемо урадити у оквиру петог поглавља дисертације), већ ћемо указати на њихове сличности. По том основу, могуће је примјетити да наведене истраживачке стратегије представљају специфичне врсте примјењених истраживања, која теже ка превазилажењу разлике између (са)знања и дјеловања. Тај циљ се постиже кроз уважавање тзв. „лаичких епистемологија“, односно потенцијала обичних људи да на основу властитих (са)знања, склоности и способности дођу до рјешења одређеног проблема са којим се суочавају. У том контексту, истраживач губи повлаштену епистемолошку улогу у односу на (остале) учеснике у истраживању и бива „сведен“ на статус партнера/колаборатора који заједничком истраживачком подухвату доприноси у складу са властитим (са)знањима, склоностима и способностима. И док су циљеви реализације партиципаторних акционих истраживања нужно у сфери подизања грађанске свијести и политичког организовања, креативне методе, поред тога што могу бити један од истраживачких приступа унутар партиципаторног дизајна, могу служити и искључиво у сврху индивидуалног развоја (O'Neill et al. 2002; Roberts 2008; Knowles and Cole 2008; Gergen and Gergen 2012; Савић 2015).

Специфичне огранке перформативног заокрета представљају визуелни и дигитални заокрет. Визуелни и дигитални заокрет у друштвеним наукама настају као директна посљедица све већег друштвеног значаја савремених информационо-комуникационих технологија и као такви могу бити тумачени као дио ширих друштвених процеса повезаних са преласком из доба мономодалних/текстуалних у доба мултимодалних/мјешовитих семиотичких ресурса – доба које је обиљежено „постепеним порастом надмоћи екрана у односу на књигу као преовлађујући облик репрезентације у

многим областима живота“ и „које са собом носи већи нагласак на нетекстуалне представе и визуелни изглед“ (Gourlay 2010:80). У том смислу, Пламер посебно указује на постепено повећање јавне видљивости и доступности визуелних садржаја, односно све већи значај поменутих процеса за даљи развој биографских истраживања:

Визуелне репрезентације су од високо специјализованих умјетничких форми постале доступне готово свима – фотографије, филмови, видеа и рачунарска графика постају све више и више 'демократизовани' у све софистициранијим облицима, обезбјеђујући на тај начин предивну надопуну животним причама (Plummer 2001:59).

Без обзира на то да ли су претходно поменути, али и многи други визуелни садржаји (попут слика, скулптура, урбанистичко-архитектонских рјешења, рекламе, и сл) настали независно од или за потребе одређеног истраживачког процеса, њихов „надопуњујући“ потенцијал у оквиру биографских истраживања (као и методологије друштвених наука уопште) може се манифестовати на следеће начине:

- помоћу визуелних садржаја може да се искаже неизрециво (оно што се тешко може исказати путем ријечи);
- визуелни садржаји нас могу потакнути да „познато“ сагледамо из неке друге перспективе;
- визуелни садржаји често остављају дубљи и трајнији утисак на посматрача у односу на „класичне“ академске текстове;
- визуелни садржаји нису само пасивне репрезентације, већ активне и вишеслојне представе које подстичу на размишљање и комуникацију;
- визуелни садржаји подстичу емпатско и/или обухватније разумијевање одређеног друштвеног контекста/процеса;
- помоћу метафора и других симболичких форми визуелни садржаји могу постати изузетно ефикасне репрезентације теоријских поставки;
- визуелни садржаји подстичу отјелотворено (са)знање (сазнање засновано на уважавању наше тјелесности – јединства чула, осјећања и мисли);
- визуелни садржаји су обично приступачнији у односу на академски дискурс;
- на основу претходно наведених ставки може се закључити да визуелни садржаји могу подстаћи (само)рефлексивност;

- визуелни садржаји могу подстаћи на дјеловање усмјерено ка превазилажењу одређених облика друштвених неправди/неједнакости (Knowles and Cole 2008:44-47).

Иако употреба визуелних садржаја у биографским истраживањима има дугу традицију (Plummer 2001:59-74), горе наведени потенцијали су дошли до пуног изражаја тек са описаним успоном савремених информационо-комуникационих технологија – што ћемо у оквиру петог поглавља дисертације и приказати на примјеру метода попут фото-гласа (photovoice) и видео дневника (video diary).

На крају овог потпоглавља осврнућемо се и на трећи развојни процес унутар области биографских истраживања карактеристичан за период од 90-их година прошлог вијека до данас – формирање специфичних истраживачких подобласти. У том правцу можемо примјетити да је за разлику од претходно описаних периода у развоју биографских истраживања, током којих се предмет истраживања углавном бирао у оквиру проблема са којима су се суочавали припадници маргиналних друштвених група, период „повратка на стазе (старе) славе“ обиљежен фокусирањем пажње истраживача на „теме“ које кореспондирају са свакодневним проблемима обичних људи (који су нарочито изражени услед већ поменутог стања свеопште „онтолошке несигурности“):

- образовање (Goodson 1992; Erben 1998; Goodson and Sikes 2001; Bathmaker and Harnett 2010);
- друштвена покретљивост (Bertaux and Thompson 1997; Bertaux and Delcroix 2000; Henderson et al. 2007; Fefler and Radenbach 2009; Matthys 2013);
- старење (Birren et al. 1996; Bornat et al. 2000; Ward, Rivers and Sutherland 2012; Karamelska 2013);
- социјална искљученост (Chamberlayne and Rustin 1999; Chamberlayne, Rustin and Wengraf 2002; Савић 2015; Bunio-Mroczek, Potoczna and Warzywoda-Kruszyńska 2016);
- здравство (Ellis 1995; Frank 1997; Chambers 1998; Mattingly 1998; Rickard 2004; Kaplan 2013);
- миграције (Breckner 2002; Apitzsch 2004; Berg and Éigearthaigh 2010; Rosenthal and Bogner 2017);

- личне и колективне идентитете (Ross 1991; Rubin 1995; Brockmeier and Carbaugh 2001; Caughey 2006; Rosenthal and Bogner 2009; Karamelska and Geiselman 2010; Miller and Day 2012);
- сексуалност/родност (Plummer 1995; Haaken 1999; Donnell and Polkey 2000; Merrill and West 2009).

Иако је процес формирања специфичних истраживачких подбласти карактеристичан за цјелокупну област биографских истраживања (националне традиције и истраживачке приступе), већ и летимичан поглед на наведене изворе упућује на закључак да су његови носиоци првенствено европски истраживачи. Наведено запажање могуће је довести у везу и са претходно описаним процесима - јачањем организационе и издавачке дјелатности и растом интердисциплинарних тенденција. Наиме, Инес Џиндра (Ines Jindra), америчка социолошкиња швајцарског поријекла, указује да у оквиру америчке социологије не постоји препознатљива подбласти биографске социологије (у оквиру *Америчког социолошког удружења* не постоји секција посвећена биографским истраживањима, већина чланова *Истраживачког одбора 38* у оквиру *Међународног социолошког удружења* су европски истраживачи), односно да су биографска истраживања у оквиру америчких друштвених наука претежно заснована на методи наративне анализе. Према њеном мишљењу, наведена ситуација је посљедица изражене склоности америчких социолога ка квантитативним и редукционистичким истраживањима, односно њихове неупућености у европску традицију биографских истраживања (Jindra 2014).

3. ЕПИСТЕМОЛОШКО-ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

3.1. Јединство у различитостима

Приказ историјског развоја биографских истраживања у друштвеним наукама који смо представили у прошлом поглављу дисертације није стремио ка свеобухватности, већ је био ограничен на четири најпознатија/најпопуларнија биографска приступа/методе – животну историју, усмену историју, ауто/биографију и наративну анализу. Међутим, област биографских истраживања, нарочито ако не повучемо прецизну и јасну границу између друштвених и хуманистичких наука – што у овом случају врло често и није могуће – представља далеко комплекснију и флуиднију цјелину. На примјер, Сидони Смит (Sidonie Smith), позната америчка теоретичарка књижевности и феминизма, разликује 52 жанра животних прича: апологију, ауто/биографију, аутографику (женски наративи који крше уобичајене жанровске норме), аутобиографију у трећем лицу, аутоетнографију, аутофикцију, аутографију (наративи о нестабилности сопства и категорије „жена), аутогинографију (наративи у којима се истиче централни значај родне субјективности), аутопатографију (наративи о болести или инвалидитету као изворима стигматизације), аутотанатографију, аутопографију, билдунгсроман, биомитографију (наративи о креирању значења која за појединца представљају отпор према некој форми социјалне искључености и/или маргинализације), наратив о заточеништву, студију случаја, хронику, заједничку животну причу, исповјест, наратив о преобраћењу, дневник, екобиографију (наративи који обједињују животне приче и окружење у којем се оне дешавају), етничка животна прича, енокритицизам, генеалогiju, хетеробioграфију (заједнички наратив који се приказује у првом лицу), журнал, журнализацију, писма, животопис, животну причу, медитацију, мемоаре, усмену историју, отобиографију (Деридин термин, којим је указивао на „смрт аутора“ и „интертекстуалност“ као обиљежја аутобиографских наратива), свеобухватну аутобиографију, периаутографију (наративи о себи или ономе/онима око себе), лични есеј, поетску аутобиографију, затворски наратив, релациону аутобиографију, скриптотерапију (наративи као терапеутско средство), наратив о само-помоћи, само-портрет, серијалну аутобиографију, наратив о ропству, наратив о духовном животу, наратив о преживљавању, свједочење (у правном или религијском смислу), наратив о трауми,

наратив о путовању, свједочанство (Smith 2001:183-207). На сличан начин, али из нешто другачије перспективе, тј. кроз навођење и дефинисање кључних термина и метода, односно њихових форми/варијетета, који су обиљежили историјски развој „биографског метода“, поменутој проблематици приступа и Дензин:

Табела 3: Термини, методе и њихове форме/варијације унутар „биографског метода“

Термин/Метода	Основна обиљежја	Форме/Варијације
1. Метод	Начин спознаје	Субјективан/Објективан
2. Живот	Период егзистенције; Проживљена искуства	Дјеломичан/Комплетан Јавна/Приватна
3. Сопство	Идеје, представе и мисли о себи	Приче о сопству, аутобиографије
4. Искуство	Суочавање са и учествовање у догађајима	Проблемско/Рутинско/Ритуално
5. Епифанија	Моменат животног открићења	Значајан/Мање значајан/Поново доживљен/Просвјетљујући
6. Аутобиографија	Лична историја нечијег живота	Свеобухватна/Уређена/Тематска
7. Етнографија	Писмени извјештај о култури или групи	Реалистичан/Интерпретативан/ Дескриптиван
8. Аутоетнографија	Извјештај етнографа о његовом животу током истраживања	Комплетан/Уређен/Дјеломичан
9. Биографија	Историја живота	Аутобиографија
10. Прича	Фикција, наратив	У првом или трећем лицу
11. Фикција	Извјештај о нечему што је измишљено	Прича (живот, сопство)
12. Историја	Извјештај о томе како се нешто десило	Лична./Усмена./Случаја
13. Дискурс	Причање приче, текст	У првом или трећем лицу
14. Наратор	Приповједач	У првом или трећем лицу
15. Наратив	Прича која има радњу и постојање независно од наратора	Фикција/Епика/Наука/Фолклор/Мит
16. Писање	Креирање писаног текста	Логоцентрично/Деконструкција
17. Разлика	Свака ријеч носи трагове друге ријечи	Писање/Говор
18. Лична историја	Реконструкција живота заснована на интервјуима и конверзацији	Животна историја/Животна прича
19. Усмена историја	Лично присјећање на догађаје, њихове узроке и посљедице	Радна/Етничка/Религијска/ Музичка
20. Историја случаја	Историја догађаја или друштвеног процеса, не особе	Једног/Више њих/ Медицинска/Правна
21. Животна историја	Извјештај о животу заснован на интервјуима и конверзацији	Лични/Уређени/Тематски/ Свеобухватни
22. Животна прича	Лична прича о његовом или њеном животу, тј. дијелу живота	Уређена/Свеобухватна/Тематска/ Измишљена
23. Прича о сопству	Прича о сопству кроз однос са неким догађајем	Лично искуство/Измишљена/ Истинита
24. Прича о личном искуству	Пре причавање личног искуства	Једног/Више епизода/Приватног/ Заједничког/Фолклора
25. Студија случаја	Анализа једног случаја	Једна/Вишеструка

Извор: Denzin 1989:48-49

Као што ћемо видјети у наредним поглављима дисертације, и поред очигледне опширности горе наведене класификације ни изблиза не мапирају цјелокупну област биографских истраживања. Ипак, и на основу њих, као дјеломичних приказа, могуће је

примјетити да је у питању изузетно разграната и разноврсна истраживачка област. Реферишући на наведено, Џоана Борнат, британска усмена историчарка која несумњиво представља један од највећих ауторитета унутар области биографских истраживања, међусобне разлике између биографских метода описује на следећи начин:

Ове активности [биографске методе] имају тенденцију да дјелују паралелно, често не препознајући међусобно постојање, и док једне карактерише дисциплинарна чистоћа друге демонстрирају промишљену интердисциплинарност. Објашњење и представљање такве различитости изгледа као захтјеван интелектуални подухват ... Како онда најбоље дати облик и значење таквом задатку? Како организовати оквир који је помоћ при разумијевању, а да при том обезбјеђује поуздан а ипак и инклузиван приступ за представљање биографских метода? (Bornat 2008:344).

Потрагу за поменутим оквиром поједини аутори ограничавају на теоријски, односно парадигматски ниво разматрања. Пластичан примјер таквог оквира на теоријском нивоу представљају Барбара Мерил (Barbara Merrill) и Линден Вест (Linden West), који су кроз разматрање различитих теоријских приступа карактеристичних за област биографских истраживања (симболичког интеракционизма, критичке теорије, феминистичких теорија, и др) дошли до закључка да се њихове међусобне разлике могу категорисати на основу једноставне шеме, тј. континуума, од објективистичких ка (интер)субјективистичким поставкама (Merrill and Linden 2009:74-75). На још општијем нивоу, Роберт Милер (Robert Miller) разликује три основне епистемолошке парадигме унутар области биографских истраживања:

Табела 4: Епистемолошке парадигме у биографским истраживањима (са обиљежјима)

Реалистичка	Неопозитивистичка	Наративна
Индукција	Дедукција	Конструкционизам
Утемељена теорија	Емпиријска провјера теорија	Јединственост и мијењање индивидуалне перцепције
Реалност је заснована на перспективама учесника	Реалност настаје кроз узајамно дејство актера и структура	Реалност настаје кроз дијалог учесника и истраживача
Неструктурисани интервју	Структурисани интервју	Животне приче
Живот као „микрокосмос“ „макрокосмоса“	Живот као „микрокосмос“ „макрокосмоса“	Међусобни дијалог учесника и истраживача као „микрокосмос“ „макрокосмоса“
Битна је поузданост	Битна је провјерљивост	Битно је „постмодерна“
Могућност срећног избора учесника или тема за разговор	Трагање за одговором на питање „Зашто?“	Трагање за одговором на питање „Како?“

Извор: Miller 2000:13

Горенаведене разлике не треба посматрати као непомирљиве супротности. У том смислу, Милер истиче да у оквиру научно-истраживачке праксе врло често долази до преклапања наведених парадигми, која се, између осталог, манифестују и на следеће начине:

- реалисти се не ослањају искључиво на утемељену теорију, већ морају користити/користе и постојеће научно знање (нарочито при одређивању предмета истраживања, односно анализи и интерпретацији података);
- неопозитивисти се често сусрећу са ситуацијама у којима морају да одбаце или преформулишу полазне претпоставке, што нужно води ка употреби индукције;
- сва три приступа наглашавају тензије на релацији субјективна гледишта актера-њихове перцепције структуралних ограничења (Miller 2000:14-16).

С обзиром на претходно наведено, поред очигледних повезница на нивоу научно-истраживачке праксе, сматрамо да је о „јединству биографских метода“ могуће говорити и на метаепистемолошком нивоу. У том контексту, поменутој проблематици приступићемо тако што ћемо област биографских истраживања позиционирати у односу на актуелне расправе о двије темељне дихотомије друштвених наука:

- дјеловање-структура;
- субјективно-објективно.

3.1.1. Дјеловање-структура

У прошлом поглављу дисертације више пута смо указали да су промјене статуса биографских истраживања у друштвеним наукама – „од звијезда ка трњу и назад ка звијездама“ – у великој мјери биле условљене смјеном доминантних теоријских (прет)поставки о међусобном односу појединачног дјеловања и друштвене структуре, тј. о њиховом значају за разумијевање и објашњавање друштвености. Као што је општепознато, још од настанка друштвених наука већина друштвених теорија стремилa је ка фаворизовању једне од претходно поменутих крајности, што је водило ка низу интрадисциплинарних и интердисциплинарних подјела на номиналистичке и холистичке струје. На тај начин, међусобни однос између поменутих категорија претворио се у својеврсну верзију вјечите филозофске дилеме: „Шта је старије, кокошка или јаје?“. Још прецизније, номиналисти су покушавали да дају одговор на питање на који начин дјеловање појединаца и њихово међусобно удруживање воде ка

стварању друштва. С друге стране, холисти су трагали за одговором на питање да ли друштвени односи/институције постоје независно од појединаца, тј. на који начин предодређују и условљавају њихово дјеловање (Walsh 1998:9).

Занимљиво виђење претходно наведене проблематике из перспективе биографских истраживања нуди Пламер:

На који начин можемо помирити нашу властиту креативност са присилним и дехуманизирајућим друштвеним поретком? Кроз историју социологије тај проблем је постављан изнова и изнова од Маркса до дискурзивне теорије, и готово увијек одговор је подразумијевао давање предности друштвеној структури у односу на људско дјеловање; хуманистички Маркс је постао научни Маркс, волунтаристички Парсонс је постао парсонсовски Систем, „прекидач“ Гарфинкел је постао „дубинска структура“ Сикурел“ (Plummer 2001:5).

Настављајући започету аргументацију Пламер тек узгредно помиње Гиденсову теорију структурације, као један од најпознатијих теоријских покушаја повезивања микро и макро нивоа друштвене стварности, а затим износи кључни аргумент за разумијевање метаепистемолошког статуса биографских истраживања у друштвеним наукама – крајња консеквенца холистичких приступа друштвености је „растварање субјекта“, тј. „порицање улоге активних људских бића и њихових животних искустава“ (Plummer 2001:5). Поменуте тенденције широм друштвених наука – антропологије, социологије, психологије и других сродних дисциплина – Пламер означава као идеолошку основу антихуманистичког пројекта усмјереног ка очувању капиталистичке хегемоније, при чему као одговарајући критичко-хеуристички оквир за њихово превазилажење промовише Милсову замисао о нужном јединству биографије, структуре и историје (Plummer 2001:6).

У контексту претходно наведеног, јединство биографских истраживања на метаепистемолошком нивоу, тј. без обзира на њихову парадигматску припадност, манифестује се кроз отпор према холистичким тенденцијама у друштвеним наукама. По том основу, могуће је издвојити двије струје унутар области биографских истраживања – номиналистичку и интеграцијску. У номиналистичку струју, бар када је у питању социологија, спадају истраживања која су настала операционализацијом теоријских поставки карактеристичних за интерпретативе социологије, на примјер симболички интеракционизам, феноменолошку социологију, етнометодологију, свакодневну драматургију, итд. (Spasić 1998). Са друге стране, интеграцијске струје

теже ка теоријским поставкама које објашњавају међусобну повезаност између микро, мезо и макро, односно субјективног и објективног нивоа друштвене стварности (Ritzer 1997:416-423). Најпознатији представници интеграцијске струје у биографским истраживањима су Вебер, Томас и Знањецки, Милс, Сартр, Ферароти, Берто и Пламер, тј. социолози о чијим смо теоријским поставкама опширније писали у претходном поглављу дисертације. Међутим, потребно је напоменути да интеграцијске тенденције у оквиру биографских истраживања нису присутне само у оквиру реалистичке и неопозитивистичке парадигме – којима припадају претходно наведени аутори – већ и у оквиру наративне парадигме. На примјер, у једном од наредних потпоглавља, које ће бити посвећено наративној анализи, говорићемо о „другом наративном заокрету у друштвеним и хуманистичким наукама“, тј. тренду да се умјесто уобичајене анализе јавних дискурса (структурални ниво), све врши анализа међусобног односа јавних и приватних дискурса (међусобни однос структуралног/макро и индивидуалног/микро нивоа). Између осталог, наведени тренд може да се тумачи и као одступање од постструктуралистичких поставки о „смрти субјекта“.

На значај биографских истраживања за разумијевање међусобног односа дјеловања и структуре, нарочито интеграцијских тенденција унутар поменуте области, посредно указује познати британски социолог Никос Мозелис (Nicos Mouzelis). Наиме, поменути социолог поставља сљедеће питање: „Ако се макро социологија усредоточује на велике колективитете, а микро социологија на 'односе међу појединцима', гдје се онда уклапа интеракција између неколико појединаца (мегаактера) који су при том вође држава и чије одлуке могу имати посљедице за цијели свијет?“ (Mouzelis 2000:41). Наведена опаска, коју у оквиру биографских истраживања најманифестније представљају аутобиографије познатих особа (не само државника, већ и религијских вођа, популарних умјетника, и других јавних личности), отворено сугерише да су номинализам и холизам теоријске и методолошке странпутице. Другим ријечима, индивидуално дјеловање се не може разумијевати независно од друштвених структура, нити друштвене структуре независно од индивидуалног дјеловања. То је начело који друштвени теоретичари морају уважавати на свим нивоима друштвене стварности. Наравно, попут Мозелиса, можемо и требамо расправљати о смјеру и обиму њиховог међусобног утицаја, али у сваком случају тај однос никада није једностран и непромјењлив. Теоријске и методолошке импликације по биографска истраживања које проистичу из претходно наведених редова веома пластично формулише Ферароти:

Стварни проблем не лежи толико у супротстављању та два термина [термина појединац и друштво], механичком супротстављању које подразумева потпуни ћорсокак, већ у разјашњавању, описивању, дефинисању, тумачењу и евентуално објашњавању начина и квалитета њиховог односа. То стога није питање о *друштву* које је насупрот *појединца*, већ о откривању *друштвености појединца*, и истовремено, о одређивању и тумачењу онога што није друштвено или, тачније, институционално, разрјешиво у тежњама и потребама људских бића (Ferrarotti 2003:xviii).

Сходно томе, могуће је закључити да истраживање *друштвености појединца*, односно ситуациона анализа појединачног дјеловања унутар друштвене структуре, представља основно обиљежје биографских истраживања у друштвеним наукама. Иако је наведено обиљежје далеко израженије у оквиру интеграцијске струје, у значајној мјери, додуше најчешће посредно и у ограниченом обиму, карактерише и номиналистичку струју биографских истраживања.

3.1.2. Субјективно-објективно

Као што смо видјели у прошлом поглављу, настанак и развој биографских истраживања у великој мјери је (био) обиљежен отпором према позитивистичкој хегемонији у друштвеним наукама. По том основу, историјски развој биографских истраживања представља дио ширих интелектуалних и академских кретања која су довела до промоције и етаблирања антипозитивистичких концепција друштвених наука. У том контексту, Ферароти је у праву када тврди да биографска истраживања оживљавају фамозну *борбу око метода* (њем. *Methodenstreit*), односно онтолошких и епистемолошких темеља друштвених наука (Savić 2015:53-62; Ferrarotti 2003:32-33). Иако Ферароти ову тврдњу користи као увод у развој властитог схватања биографског метода, тј. на синхронијском нивоу, према нашем мишљењу она превасходно има дијахронијске импликације.

Ако се присјетимо утицаја који су на америчке друштвене науке остварили Томас и Знањецки објављивањем студије *Пољски сељак у Европи и Америци*, односно критичког односа према том дјелу који је био доминантан од краја 30-их до краја 70-их година прошлог вијека, можемо примјетити да поменута дешавања могу бити окарактерисана као наставак *научних ратова* који су до тада били карактеристични искључиво за европске друштвене науке. По том основу, централно питање у оквиру америчких друштвених наука гласило је да ли, односно на који начин, лично

искуство/субјективни фактори у друштвеном животу могу бити предмет истраживања друштвених наука? (Allport 1942:vii-viii). Наиме, за разлику од Томаса и Знањецког који су отворено заговарали употребу личних докумената за потребе научно-истраживачког рада у друштвеним наукама, позитивистички настројени критичари њихов методолошки приступ су посматрали као занимљиву, али не и досљедно утемељену научно-истраживачку праксу. Њихов отпор према методу личних докумената може да се тумачи на онтолошком и епистемолошком нивоу. На онтолошком нивоу позитивизам карактерише наивни реализам – став да стварни свијет постоји независно од људских мисли, а на епистемолошком нивоу објективизам – став да је исти тај свијет могуће спознати као скуп објективних чињеница. Са друге стране, по узору на Мида, Томас и Знањецки су на онтолошком нивоу промовисали тзв. процесуални реализам, тј. став да стварни свијет постоји независно од људи, али да је подложен промјенама, које, између осталог, настају и као резултат људских активности. На епистемолошком нивоу њихов истраживачки приступ карактерише став да су чињенице појмовно/перспективистички условљене, тј. да представљају спој субјективних и објективних фактора (Nilsen 2008:84).

Основни разлог за отпор позитивиста према методу личних докумената, али и било којем другом истраживачком приступу који је заснован на субјективним факторима/самопосматрању испитаника или учесника у истраживању, веома прецизно идентификује и сажима Војин Милић:

Строги објективисти су одбацили употребу свих изворних података чије садржаје не могу непосредно опажати независни посматрачи. Заузимање оваквог методолошког становишта у социологији или психологији има врло крупне научне посљедице. Ако се оно досљедно спроведе, у тим наукама се не смије прихватити ни један податак добијен самопосматрањем ... Зашто? Зато јер унутрашње садржаје појединачне свијести може посматрати, тачније доживљавати, само један човјек. Према томе, подаци нису, како се то обично каже, непосредно интерсубјективно провјерљиви (Milić 2014:265).

Из те перспективе треба тумачити критичке опаске које је Томасу и Знањецком упутио Блумер. Присјетимо се да је Блумер крајем 30-их година прошлог вијека тврдио да метод личних докумената није у складу са епистемичким принципима репрезентативности, адекватности, поузданости и ваљаности. Наведени став Блумер поново брани 40-ак година касније, али га додатно појачава кроз низ претенциозних тврдњи, између осталих и ону да Томасу и Знањецком крајем 70-их година прошлог

вијека нико не би додијелио средства за нацрт истраживања који је заснован на методу личних докумената. Према његовом мишљењу, такав нацрт би био одбачен јер не би нудио одговоре на низ питања карактеристичних за позитивистичке/квантитативне истраживачке приступе: „Шта је предмет истраживања? Коју популацију истражујете? Какав је репрезентативни узорак те популације? На који начин ће бити изабран? Да ли сте утврдили контролну групу? Које су ваше варијабле? Како гласи ваша хипотеза? Које инструменте ћете користити приликом прикупљања података? Да ли ваши инструменти обезбјеђују квантитативне податке?“ (Blumer 1979:xi).

У суштини, Блуменова критика метода животних докумената (посредно и других биографских метода) и даље је актуелна у оквиру позитивистичке парадигме и то првенствено зато што је заснована на епистемолошким принципима и методолошким процедурама које су уобичајене за такав приступ научно-истраживачком раду у друштвеним наукама. Са друге стране, противници позитивизма већ деценијама указују да квалитет научно-истраживачког рада заснованог на биографским и другим квалитативним методама не може да се оцјењује на основу онтолошких, епистемолошких и методолошких (прет)поставки карактеристичних за ту парадигму (Polkinghorne 2007:473-474; Nilsen 2008:85-86). На основу увида у референтну литературу Живан Ристић идентификује четири приступа наведеној проблематици:

- критеријуми који се користе за оцјену квантитативних истраживања могу да се користе и за оцјену квалитативних истраживања;
- критеријуми који се користе за оцјену квантитативних истраживања нису погодни за оцјену квалитативних истраживања, па је за ту намјену потребно осмислити нове критеријуме који су са њима упоредиви;
- за оцјену квалитативних истраживања треба да се користе потпуно другачији критеријуми него они који се користе приликом оцјењивања квантитативних истраживања;
- разноврсност квалитативних истраживања онемогућава формулисање јединственог скупа критеријума за оцјењивање квалитета који би важио за цјелокупну област (Ristić 2011:270).

Претходо наведена класификација послужиће нам као хеуристички основ за наставак дијахронијске анализе коју смо започели у претходним пасусима овог потпоглавља.

Сходно томе, у наредним пасусима настојаћемо да укажемо на међусобне разлике између горе наведених приступа унутар области биографских истраживања.

Све до средине 80-их година прошлог вијека у оквиру биографских истраживања преовлађавала је реалистичка парадигма. Реферишући на наведено, норвешка социолошкиња Ен Нилсен (Ann Nilsen) сугерише да је поменути период у развоју биографских истраживања обиљежен ставом да биографски извори омогућавају увид у „неки облик истине о друштвеном животу“, те да се као основно мјерило за процјену њиховог квалитета користио епистемички принцип поузданости (Nilsen 2008:88). За разлику од позитивистичких/квантитативних истраживања гдје се поменути принцип углавном односи на могућност добијања конзистентних резултата при поновним мјерењима, у оквиру квалитативних истраживања под њим се најчешће подразумијева вјеродостојност прикупљених података. У том контексту, током наведеног периода биографски истраживачи су развили или преузели (од других квалитативних истраживача) неколико специфичних процедура за прикупљање вјеродостојни(ј)х животних прича и других ауто/биографских извора:

- продужено сусретање са учесницима, тј. дуготрајније извођење истраживања;
- истрајно посматрање усмјерено ка постизању дубљег разумијевања битних обиљежја истраживаног окружења;
- екстерну евалуацију процеса истраживања (од стране других истраживача);
- триангулацију (података, теорија, метода);
- референцијалну адекватност материјала (накнадна анализа прикупљених података – докумената, филмова, аудио записа, фотографија, и других аутентичних извора – с циљем да се провјере интерпретације засноване на другим подацима);
- интерна евалуација процеса истраживања (од стране учесника у истраживању или других чланова групе која се истражује) (Guba and Lincoln 1982:247/248; Ristić 2011:278).

С обзиром да смо неке од горе поменутих процедура већ представили у прошлом поглављу, а оне које још нисмо представимо у наредним поглављима дисертације, овом приликом посебно ћемо се осврнути на једну од најцјеловитијих епистемолошких концепција за обезбјеђивање вјеродостојности података у биографским истраживањима – ону коју нам је понудио Пол Томпсон.

Представљање властите концепције вјеродостојности Томпсон започиње једном занимљивом констатацијом: „Усмени извори доиста могу давати 'поуздане' информације, али, ако их третирамо као 'само још један додатни документ', занемарујемо њихову посебну вриједност као субјективног усменог свједочења“ (Томпсон 2012:133). Стављање термина „поузданост“ под наводнике указује да га Томпсон разумијева другачије у односу на уобичајено значење које он има у квантитативним истраживањима. Насупрот томе, Томпсон наведеном термину приступа перспективистички, тј. кроз доказивање да у друштвеним наукама не постоји метода за прикупљање података која обезбјеђује апсолутне чињенице, већ само „*друштвено поимање* чињеница“, односно да су подаци увијек условљени друштвеним контекстом унутар којег су прикупљени (Томпсон 2012:139). Разрађујући наведену тврдњу на примјеру усмених свједочења и других врста животних прича Томпсон долази до закључка да се њихова поузданост, поред претходно наведеног, треба разумијевати и у контексту њиховог ретроспективног карактера, тј. кроз проблематизовање вјеродостојности учесниковог сјећања на период живота који описује. При објашњавању начина на који функционише људско сјећање Томпсон се увелико позива на резултате психолошких и геријатријских истраживања, при чему као посебно значајне елементе тог процеса издваја перцепцију, одбацивање/селекцију и интересовање. Ипак он не остаје искључиво на нивоу анализе индивидуалне свијести, већ процес сјећања повезује са ширим друштвеним контекстом и то кроз тврдњу да оно не постоји у „друштвеном вакууму, изоловано од потреба и интереса“ који га подстичу и усмјеравају (Томпсон 2012:149). Претходно наведене ставове Томпсон сажима на следећи начин: „Реконструкција и изношење како колективног тако и појединачног памћења прошлости представљају активан друштвени процес који захтијева и вјештину и умијеће, учење од других и моћ имагинације“ (Томпсон 2012:176). Иако може да изгледа као да нагиње ка конструкционизму Томпсон ипак остаје у границама критичког реализма, што потврђује и тврдњом да „наши животи представљају скупове наших сопствених прошлости, континуирани и недјелјиви“, односно одбацивањем тврдње да се „типична животна прича у великој мјери може измислити“ (Томпсон 2012:184). Представљање властите концепције епистемолошког принципа поузданости/вјеродостојности Томпсон закључује навођењем три основне предности повезане са кориштењем биографских података у друштвеним наукама:

- често су изузетно значајни и/ли јединствени;

- омогућавају увиде у индивидуалну и колективну свијест, односно у њихову повезаност са прошлошћу;
- врло често настају као производ двосмјерне комуникације између учесника и истраживача, тј. субјективност учесника може бити веома значајан корективни фактор при осмишљавању интерпретација од стране истраживача (Томпсон 2012:184-185).

Средином 80-их година прошлог вијека унутар области биографских истраживања долази до великог епистемолошког заокрета – од реалистичке ка наративној парадигми. Поменути заокрет Ен Нилсен веома сликовито тумачи као промјену интересовања истраживача од „анализе животних прича и биографских исказа као емпиријских доказа о *проживљеном животу*“ ка „самом наративу, *испричаном животу* и различитим фазама интерпретације биографије“ (Nilsen 2008:89). Као што смо то и описали у прошлом поглављу дисертације, до наведеног заокрета првенствено долази под утицајем ширих интелектуалних кретања усмјерених ка маргинализацији значаја субјективних фактора за разумијевање друштвености, тј. успона структурализма и постструктурализма у европским и америчким друштвеним наукама. Дobar примјер за схватање наведених дешавања из епистемолошке перспективе је већ поменути Бурдијеов чланак *Биографска илузија* из 1986. године. Наиме, поменути чланак може да се тумачи као веома оштар критички осврт на три доминантне методолошке тенденције у развоју биографских истраживања из тог периода:

- методу животне историје;
- структуралистичку наратологију – тј. теорију наративног идентитета која почива на претпоставци да континуитет, кохерентност и цјеловитост представљају основна обиљежја животних прича (о епистемолошком значају наведене теорије опширније ћемо говорити у потпоглављу дисертације посвећеном наративној анализи);
- студије животног курса – интердисциплинарни истраживачки приступ који првенствено пропитује на који начин друштвено-историјске околности утичу на људске животе, а најчешће се смјешта у оквир неопозитивистичке парадигме у биографским истраживањима, односно квантитативне парадигме када су у питању друштвена истраживања на општем нивоу (Giele and Elder 1998).

У основи, критички аргументи које Бурдије развија у оквиру поменутог чланка засновани су на претпоставци да горенаведени истраживачки приступи властите реалистичке позиције доказују кроз (ре)конструкцију смисла и рационализацију, а не досљедну (ре)презентацију животних искустава учесника у истраживању. Бурдије на тај начин покушава указати да су ти истраживачки приступи засновани на онтолошким и епистемолошким позицијама које се не подударају, али ипак бивају спојене на следећи начин:

Субјекат и објекат биографије (испитивач и испитаник) на неки начин имају исти интерес при прихватању *постулата о смислу* препричане егзистенције (и, имплицитно, цјелокупне егзистенције). На основу тога можемо претпоставити да је аутобиографски наратив увијек па макар и дјеломично мотивисан забринутошћу да се да значење, да се рационализује, да се прикаже унутрашња логика, и за прошлост и за будућност, да се створе досљедност и постојаност, кроз креирање интелигибилних односа, попут узрока (непосредног или финалног) и дјеловања између узастопних стања, која се затим претварају у *кораке* унутар нужног развоја (Bourdieu [1986]2000:298).

Наведену праксу на примјеру методе животне историје Бурдије означава као „реторичку илузију“, те напомиње да је у питању концепција која је преузета из литерарне традиције (Bourdieu [1986]2000:298). Насупрот томе, теорију наративног идентитета Бурдије разобличава на примјеру личног имена, које означава као „ригидни означивач“, односно концепцију којом није могуће обухватити константне промјене биолошких, психолошких, друштвених и других специфичности одређене особе, осим „по цијену огромне апстракције“ (Bourdieu [1986]2000:299-300). Бурдијеове замјерке упућене ка студијама животног курса указују на потребу да се комплексност људског живота не своди на „јединствену и самодовољну серију сукцесивних догађаја“ унутар друштвеног простора – тј. на позиције и путање, које појединци заузимају, односно остварују, током својих живота (Bourdieu [1986]2000:301-302).

Ако се вратимо на главни ток излагања можемо примјетити да је наведена смјена доминантних парадигми унутар области биографских истраживања довела и до смјене доминантних приступа за оцјењивање квалитета спроведених емпиријских истраживања. За разлику од припадника реалистичке парадигме, који су претежно заговарали међусобну упоредивост квантитативних и квалитативних критеријума за оцјењивање истраживања, припадници наративне парадигме су заузели став да се за оцјену квалитативних истраживања требају користити потпуно другачији критеријуми

него они који се користе приликом оцјењивања квантитативних истраживања. Међу најутिकाјније представнике таквог приступа спада амерички психолог и методолог Доналд Полкингхорн (Donald Polkinghorne). Према његовом мишљењу, унутар друштвених наука је могуће разликовати двије истраживачке заједнице – конвенционалну и реформаторску – које у најопштијем смислу одговарају уобичајеној подјели на позитивистичку/квантитативну и антипозитивистичку/квалитативну парадигму. Међусобне разлике између ове двије заједнице Полкингхорн демонстрира на примјеру епистемолошког принципа ваљаности:

У наративним и конвенционалним приступима сазнању истраживачи морају обратити пажњу на ваљаност доказа које су прикупили. У конвенционалном истраживању, тај проблем се своди на питање у којој мјери су резултати добијени на основу инструмената репрезентативни за изнијете закључке. У наративном истраживању, битно је разјаснити шта испричани текст настоји да представи. Да ли се прикупљени текстови схваћају као одраз животног свијета њиховог аутора? Да ли су они производ интеракције на релацији истраживач-аутор, тј. да ли представљају њихову заједничку конструкцију? Да ли су они искривљена сјећања или пројекције о прошлим догађајима? (Polkinghorne 2007:479).

Као одговор на наведена питања Полкингхорн изјављује да треба правити разлику између „наративних истина“ и „историјских истина“, односно да наративни докази нису усмјерени ка потврђивању објективних чињеница, већ ка разумијевању смисла којег појединци приписују догађајима из свог живота (Polkinghorne 2007:479). Поред тога, он указује и на четири основне препреке за постизање ваљаности у биографским истраживањима:

- помоћу језика врло често није могуће приказати сву комплексност и дубину проживљеног смисла;
- људско мишљење је ограничено по питању могућности да обухвати слојеве смисла који нису у фокусу свијести;
- због отпора према уобичајеним друштвеним нормама људи врло често не желе да открију сву комплексност проживљеног смисла, иако имају свијест о њему;
- ауто/биографски текстови врло често настају као заједничка креација истраживача и учесника (Polkinghorne 2007:479).

Немогућност да се направи прецизна дистинкција између „субјективног“ и „објективног“ у оквиру биографских истраживања највидљивија је на примјеру перформативних и партиципаторних истраживачких приступа. Основи разлог за

поменућу ситуацију је иманентна примјењена/праксистовска интенција својствена тим истраживачким приступима, која се манифестује кроз дијалектичко јединство субјективних и објективних фактора. Из те перспективе, истраживачи који заговарају интердисциплинарне приступе биографским истраживањима указују да уобичајени антипозитивистички критеријуми за оцјену квалитативних истраживања не требају да важе за цјелокупну област, односно да требају бити допуњени и критеријумима који су карактеристични за те подобласти, нпр. умјетничким критеријумима (креативност, естетски квалитет, стимулативност, провокативност, итд), критеријумима критичких промјена (увећана свијест о друштвеним неправдама, одређивање врста и узрока друштвених неједнакости и неправди, представљање перспектива маргинализованих друштвених група и њихових припадника, осмишљавање и реализација друштвених промјена), критеријуми прагматичног утилитаризма (корисност, изводљивост, поштовање људског достојанства) (Patton 2002:271; Ristić 2011:275). О значају ових критеријума опширније ћемо говорити у поглављу дисертације посвећеном интердисциплинарним тенденцијама у биографским истраживањима.

3.2. Епистемолошке специфичности биографских приступа/метода

У оквиру овог потпоглавља представимо епистемолошке специфичности четири најпознатија/најпопуларнија биографска приступа/метода – животну историју, усмену историју, ауто/биографију и наративну анализу. Са друге стране, о њиховим техничко-организацијским и научно-стратегијским специфичностима опширније ћемо писати у наредним поглављима дисертације.

3.2.1. Животна историја

Попут других истраживачких приступа/метода унутар области биографских истраживања ни *животну историју* није могуће одредити једнозначно. Наиме, све до 80-их година прошлог вијека, тј. поменутог заокрета од реалистичке ка наративној парадигми у области биографских истраживања, наведена синтагма је истовремено кориштена као означитељ за биографски метод на најопштијем нивоу, али и као синоним за животне приче – усмене исказе појединаца о њиховом животу – и друге врсте биографских извора. У том периоду јављају се и први гласови коју указују на потребу за превазилажењем горепоменуће „терминолошке конфузије“:

Намјерно сам одлучио да у Предговору и Уводу користим термин „животна прича“, умјесто много учесталијег „животна историја“. Прије свега, већина аутора у овом зборнику ради искључиво са животним причама, те при том не покушава да прикупи неки други облик „животно-историјског документа“. Као друго, разликовање између „животне приче“ и „животне историје“, поред разликовања између двије врсте податка (при чему друга укључује и прву), може да подразумејева и разликовање између два различита [истраживачка] приступа (Bertaux 1981:7).

У епистемолошком смислу Бертоове ријечи могу бити тумачене као симболички крај доминације реалистичке парадигме у оквиру области биографских истраживања, тј. крај доминације истраживачког приступа који су првобитно промовисали припадници Чикашке школе. Поред тога, на терминолошком нивоу, Бертоово указивање на разлику у значењу термина „животна прича“ и „животна историја“ с временом ће прерасти у опште мјесто. На пример, двадесетак година касније Робертс ће наведену дистинкцију лаконски формулисати у једну од најцитиранијих реченица у методолошкој литератури посвећеној биографским истраживањима: „Термин животна прича се обично примјењује за причу коју је испричао њен аутор, док се термин животна историја односи на накнадне интерпретативне и презентационе активности истраживача“ (Roberts 2001:3). Такође, Бертоово указивање на могућност „два различита [истраживачка] приступа“ животним причама, с временом ће бити и озваничено, између осталог, и кроз уобичајено схватање „животне историје“ као тек једног од многобројних приступа биографским истраживањима. У том контексту, данас се наведена синтагма најчешће користи за означавање оних приступа биографским истраживањима који обједињују реализам, аналитичку индукцију, триангулацију података и/или симболички интеракционизам.

Овом приликом нећемо опширније образлагати најпознатије концепције методе „животне историје“ које смо обрађивали у прошлом поглављу (Томас и Знањецки, Шо, Ферароти, Берто, и др). Насупрот томе, пажњу ћемо фокусирати на већ поменути коауторски чланак Анабел Фарадеј (Annabel Faraday) и Кена Пламера *Извођење животних историја* из 1979. године. Значај поменутог чланка огледа се у томе што, између осталог, представља један од најуспјешнијих покушаја епистемолошког утемељења методе животне историје, уз напомену да нам поменути аутори при том нуде и веома успјелу (само)критику тог истраживачког приступа. У том контексту, посебан квалитет наведеног чланка представља интенција аутора да упоредо приказују епистемолошке предности и недостатке/ограничења методе животне историје. Сходно

томе, Фарадеј и Пламер у први план истичу да је метода животне историје друштвене науке задужила у супстантивном и експлоративном смислу. Према њиховом мишљењу, доприноси методе животне историје друштвеним наукама у супстантивном смислу првенствено су се манифестовали на следеће начине:

- указивањем на значај субјективних фактора, тј. смисла који појединци придају властитим поступцима;
- указивањем на процесуалну и вишезначну природу индивидуалности;
- указивањем на потребу за холистичким приступом, тј. повезивањем дјеловања и структуре/субјективног и објективног (Faraday and Plummer 1979:776-777).

Истовремено, у експлоративном смислу, метода животне историје је друштвеним наукама омогућила увиде у мноштво области друштвености које су до њеног настанка биле слабо или уопште нису биле истраживане (нпр. присјетимо се само класичних истраживања Чикашке школе о маргиналним друштвеним групама или Пламерових истраживања о људској сексуалности). По том основу, употреба наведене методе је омогућила стварање почетне искуствене евиденције, концептуализацију, као и постављање полазних хипотеза за потребе квантитативних истраживања (Faraday and Plummer 1979:778). Поред наведеног, Фарадеј и Пламер посебну пажњу посвећују разматрању тврдњи о атеоријском карактеру методе животне историје. При том они не споре неусклађеност поменуте методе са позитивистичким принципом репрезентативности, али указују и на то да она не може бити сведена искључиво на ниво дескрипције појединачних случајева, односно да њени резултати не представљају само „добре приче“. Као аргументацију за поменуте тврдње Фарадеј и Пламер наводе неколико методолошких повезница на релацији метода животне историје-друштвене теорије:

- метода животне историје може бити кориштена заједно са постојећим теоријама (постојеће теорије могу послужити као основ за формулисање питања која ће се постављати учесницима у истраживању, резултати истраживања засновани на методи животне историје могу служити као основ за фалсификацију постојећих теорија);
- експлоративни потенцијали методе животне историје могу бити усмјерени ка формулисању нових концептуалних и/или теоријских поставки;

- одређене теоријске поставке, попут симболичког интеракционизма, могу бити непосредно операционализоване за потребе истраживања заснованих на методи животне историје (Faraday and Plummer 1979:781-785).

Крајем 80-их година прошлог вијека реалистичке концепције методе животне историје западају у велику кризу. Основни разлог за губљење њиховог дотадашњег статуса у области биографских истраживања треба тражити у јачању постструктуралистичких тенденција у друштвеним наукама. Утицај поменутог интелектуалног заокрета на област биографских истраживања понајбоље описују многобројне епистемолошке конверзије истраживача и методолога – од реалистичке ка наративној парадигми – које су се одиграле у том периоду. У том контексту, посебно бисмо издвојили примјер Нормана Дензина који је од апологете прерастао у критичара методе животне историје (Denzin [1970]1978, 1989). Наиме, Дензин не скрива да властиту критику методе животне историје темељи на Деридиној (Jacques Derrida) поставци о „метафизици присутности“ као носећој онтолошкој концепцији западне мисли, тј. њеној варијацији у оквиру биографских истраживања која се манифестује кроз увјерење да „стварни, конкретни субјекти живе животе са смислом и да тај смисао има конкретно присуство у животима тих људи“ (Denzin 1989:13-14). Развијајући наведени аргумент Дензин констатује да су реалистичке концепције биографских истраживања засноване на наративним конвенцијама (нпр. присуство других [као публике], утицај и значај рода и класне припадности, породично поријекло, почетне позиције, животне прекретнице, итд) чије објективистичке претензије треба одбацити (Denzin 1989:17). Насупрот томе, Дензин истиче да животне историје треба разумијевати као литерарне конструкције, тј. својеврсне наративне фикције у чијем стварању подједнако учествују њихови писци и читаоци – свако на основу властитих животних искустава. Из те перспективе, Дензин указује да основни задатак биографских истраживања није представљање „стварног субјекта“, већ осмишљавање адекватних истраживачких приступа за „лоцирање и интерпретацију субјекта у биографским материјалима“ (Denzin 1989:26). Сходно томе, Дензин отворено заговара потребу за наративним заокретом у биографским истраживањима, односно промоцију интелектуалних традиција попут херменеутике, семиотике, феминистичке теорије, студија културе, деконструкције, и других постструктуралистичких тенденција у оквиру друштвених и хуманистичких наука (Denzin 1989:25-26).

Средином 90-их година прошлог вијека унутар академске заједнице долази до одређеног раста интересовања за методу животне историје. У центру тог интересовања

налазила су се два заступника поменутог истраживачког приступа – Данијел Берто и Ајвор Гудсон (Ivor Goodson). Бертоов допринос у том периоду првенствено се огледао кроз полемике које је водио са противницима реалистичке традиције у оквиру билтена *Биографија и друштво*. Аргументи које је Берто користио у оквиру тих расправа нису били нови, тј. представљали су разраду његових идеја о значају аналитичке индукције и сатурације, али овај пут нису били усмјерени против позитивистичке традиције, већ против постструктуралистичких/субјективистичких тенденција унутар области биографских истраживања (Bertaux 1995; Wengraf 1999). Насупрот Бертоу, поред епистемолошких, Гудсон указује и на метаепистемолошке/политичке околности повезане са успоном наративне парадигме у биографским истраживањима:

Наративи или животне приче су виталан извор за наша истраживања друштвености на општем и образовања на посебном нивоу. Али оне су јединствене, селективне и специфичне (временски и контекстуално). У том смислу, осим ако нису надопуњене другим изворима, оне имају ограничену вриједност за разумијевање односа и интеракција које су обухваћене друштвеношћу. Искључиво ослањање на наративе или животне приче вјероватно ће ограничити наш капацитет да разумијемо друштвени контекст и односе, као и друштвене и политичке циљеве. Искључиво ослањање на наративе постаје пригодна форма политичког квијетизма – можемо наставити са приповједањем наших прича (било да су то животне „приче“ или истраживачке „приче), али наш рефлектор никада неће обасјавати процесе друштвене и политичке конструкцију живота и животних околности (Goodson 1998:10).

Иако су поново пробудили пажњу академске јавности за методу животне историје, Бертоово и Гудсоново настојање да поменути истраживачки приступ врате у главне токове биографских истраживања није уродило плодом (Wengraf 1999; Salling Olesen 2015).

Паралелно са претходно описаним дешавањима, још од краја 70-их година прошлог вијека унутар њемачке традиције биографских истраживања у друштвеним наукама развијала се једна специфична метода животне историје, која ће с временом прерасти у један од највиталнијих реалистичких приступа биографским истраживањима у друштвеним наукама. Наравно, реферишемо на већ поменути методу објективне херменеутике, коју је осмислио њемачки социолог Урлих Оверман. Ако се присјетимо да је један од основних принципа модерне филозофске херменеутике уважавање субјективних и културолошких ограничења по питању могућности за објективну спознају стварности, онда нам, бар на прву, синтагма „објективна

херменеутика“ може звучати као оксиморон. Међутим, „објективност“ објективне херменеутике није усмјерена ка „репрезентацији стварности“, већ ка реконструкцији „латентних структура значења“ које се манифестују на нивоу говорних аката/текста (Mann and Schweiger 2009:447). У том контексту, битно је напоменути да Оверманово схватање структуре не подразумијева елементе који су повезани међусобним односима (постигнућа субјеката), већ процес који почива на принципу генетичке структурације (правила структурисаних на основу међусобних интеракција субјеката) (Lueger and Hoffmeyer-Zlotnik 1994:229).

Метода објективне херменеутике препознатљива је по сљедећим епистемолошким обиљежјима:

- реконструкција појединачних случајева има предност у односу на њихову класификацију (због интенције да се избегне позивање на теоријске претпоставке које већ постоје);
- сваки случај је могуће уопштити, али и разјаснити његове специфичности;
- метода је заснована на стандардизовним правилима за анализу и интерпретацију података, чиме се обезбјеђује интерсубјективна валидност (Mann and Schweiger 2009:447).

У пракси, анализу и интерпретацију података путем метода објективне херменеутике реализује група истраживача и то претежно само на основу једног случаја – транскрипта интервјуа (или неког визуелног извора, попут фотографије). На основу увида у релевантну литературу, Џо Рајхерц (Jo Reichertz) прво указује на потенцијалне препреке за успјешну реализацију поменуте методе (прерано прекинута анализа, психичка или идеолошка ограничења интерпретатора, интерпретатори морају бити чланови језичких/интерактивних заједница које се истражују), а затим унутар тог истраживачког приступа идентификује три уобичајена начина за анализу и интерпретацију текста:

- детаљна анализа и интерпретација текста на осам различитих нивоа (најмање захтијевна, најлакша за учење);
- секвенцијална анализа и интерпретација сваког индивидуалног доприноса интеракцији (реченице, изјаве), без покушаја претходног разјашњавања интерног или екстерног контекста цјелокупног исказа (најзахтијевнији начин);
- цјеловита интерпретација „објективних података о учесницима интеракција“ и то обавезно прије него што се приступи анализи и интерпретацији текста

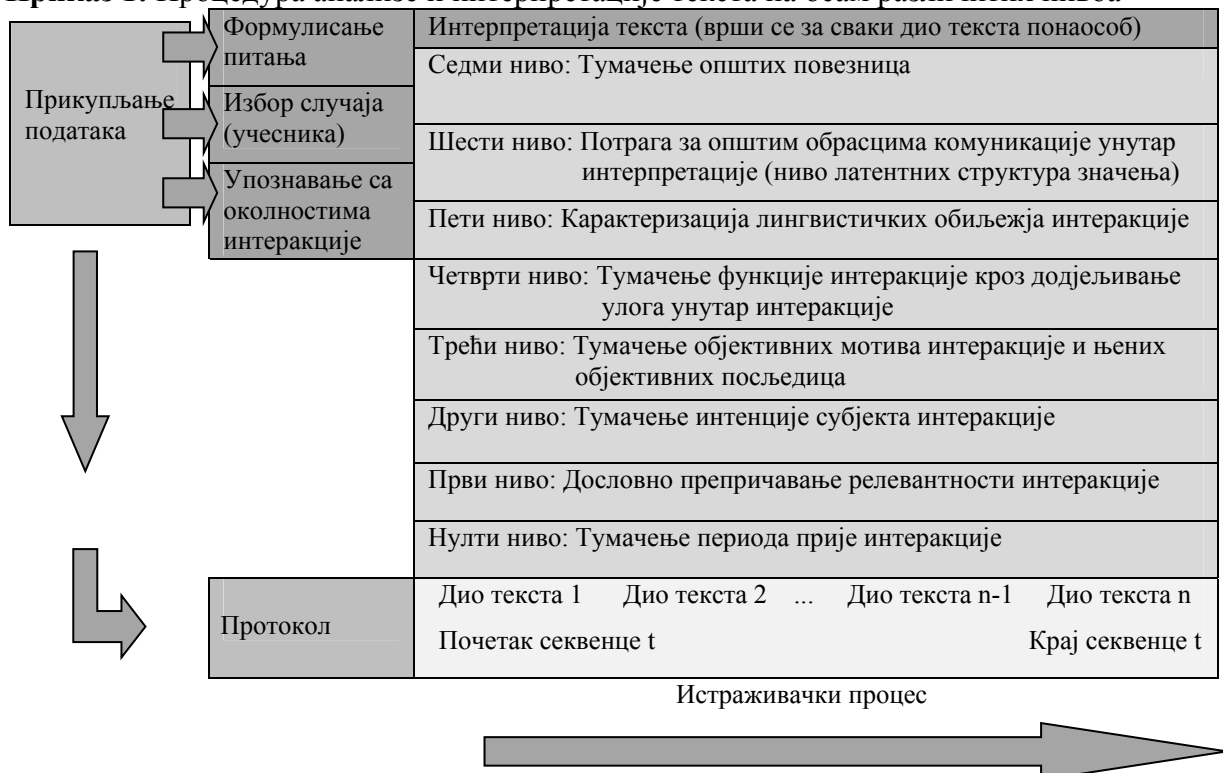
(Reichertz 2004:291-292).

Овом приликом детаљније ћемо представити само први од горенаведених начина, тј. детаљну анализу текста на осам различитих нивоа. У суштини, овај облик анализе је усмјерен ка разумијевању повезаности између латентних структура значења (скупа могућности за дјеловање у конкретној ситуацији) и конкретног дјеловања представљеног у тексту, тј. могућности за дјеловање које нису искориштене и посљедица које проистичу из тих одлука (Rosenthal 1993:65). Према Бертоу и Колију, овај облик анализе почива на два основна методолошка принципа:

- утврђивање свих могућих значења унутар (одабраног дијела) текста, чак и ако она вјероватно нису повезана са представљеним дјеловањем;
- интерперетатори се прво фокусирају на потрагу за рационалним мотивима за дјеловање, а ако они не могу да се утврде онда прелазе на облике објашњења који су засновани на психичким диспозицијама актера (Bertaux and Kohli 1984:224-225).

Методолошку процедуру по којој се реализује претходно поменути начин анализе и интерпретације прикупљених података представимо графички:

Приказ 1: Процедура анализе и интерпретације текста на осам различитих нивоа

Извор: Wagner et al. 2010:11

У posljedњих 20-ак година метода објективне херменеутике постепено је стицала популарност и међу биографским истраживачима који нису са њемачког говорног подручја (Chu-Ying 2012). Међутим, поменута метода и даље представља један од најутицајнијих и најиновативнијих квалитативних истраживачких приступа унутар њемачког говорног подручја, о чему најбоље свједочи њена популарност међу истраживачима из различитих друштвених наука (социологије, политикологије, социјалног рада, итд), али и сродних интердисциплинарних области (Mann 2007; Ardel and Koenig 2007; Steiner and Pichler 2009; Egger, Lehmann and Straumann 2015; Mey and Dietrich 2016).

3.2.2. Усмена историја

Почетком 80-их година прошлог вијека Пол Томпсон ће изјавити да су кроз употребу биографских података социолози и друштвени историчари стигли до „заједничког тла“, али из различитих праваца. С једне стране, социолози су кроз одбацивање позитивизма и емпирицизма своју пажњу поново усмјерили ка историјској димензији друштвености, а с друге стране, историчари су почели да користе дубински интервју, тј. почели су самостално да прикупљају усмена свједочанства (Thompson 1981:289-290). Поједини припадници наведених дисциплина, као што смо то дјеломично приказали у прошлом поглављу, заједнички су учествовали у стварању и развоју новог истраживачког приступа – усмене историје. Једно од најпознатијих одређења поменуте биографске методе понудио је Доналд Ричи (Donald Ritchie):

Једноставно речено, усмена историја прикупља сјећања и личне коментаре од историјског значаја посредством снимљених интервјуа ... Снимци интервјуа се транскрибују, сажимају или индексирају, а затим смјештају у библиотеку или архиве. Поменути интервјуи могу да се користе за истраживање или служе као пригодни садржаји у публикацијама, радио или видео документарцима, музејским изложбама, драматизацијама, и другим облицима јавних презентација (Ritchie 2014:1).

С обзиром да је Ричијево одређење методе усмене историје претежно базирано на техничко-организацијским аспектима који су у великој мјери карактеристични и за методу животне историје оно нужно мора бити надопуњено кроз навођење епистемолошких сличности и разлика између тих метода. У том контексту, ослонићемо се на интерпретације које су представили Филип Гарднер (Philip Gardner), односно

Брус Куртис и Кејт Куртис (Bruce Curtis and Cate Curtis). Гарднер наводи следеће епистемолошке сличности између метода усмене и животне историје:

- појединачне животе посматрају као основ за разумијевање друштвености;
- претежно се ослањају на податке који су прикупљени дубинским интервјуима (полуструктурираним и неструктурираним);
- наглашавају дијалошку природу интервјуа, односно потребу за активном улогом истраживача при његовом извођењу;
- указују на комплексност и интензитет етичких и личних релација између учесника и истраживача током и након интервјуа, као и њихов утицај на вјеродостојност исказа учесника;
- поштују приватност учесника и промовишу одговорно кориштење њихових животних прича и других личних података;
- проблематизују доминацију конвенционалних/позитивистичких критеријума за оцјењивање квалитета научно-истраживачке праксе (Gardner 2006:207).

За разлику од Гарднера, Брус и Кејт Куртис у први план истичу епистемолошке разлике између поменутих метода:

- усмена историја је усмјерана на појединачне епизоде или догађаје из нечијег живота, док животна историја обично тежи ка некој форми репрезентације цјелокупног живота;
- усмена историја наглашава значај сјећања и искључиво се ослања на исказе добијене током интервјуа, док животна историја обично подразумијева триангулацију података;
- усмена историја је више усмјерена на саму биографију, док животна историја више тежи ка контекстуализацији и теоретизацији биографије;
- усмена историја је атеоријски настројена, док животна историја подразумијева позивање на одређене друштвене теорије и употребу аналитичке индукције (Curtis and Curtis 2011:61).

Фокусирајмо се на епистемолошке претпоставке повезане са централном улогом људског сјећања у оквиру методе усмене историје. У том контексту, надовезаћемо се на Томпсонову аргументацију о сјећању као активном индивидуалном и друштвеном процесу, коју смо представили у једном од претходних потпоглавља дисертације. Ако се присјетимо, том приликом смо указали да су позитивистичке тврдње о људском сјећању као непоузданом/необјективном извору сазнања засноване на једностраном

аналитичком приступу, који подразумева проблематизовање психичких процеса, али не и разматрање њихове друштвене/контекстуалне условљености. Наиме, насупрот позитивистима, усмени историчари наглашавају међусобну условљеност индивидуалног дјеловања и друштвене структуре, односно субјективних и интерсубјективних/објективних димензија друштвености. Међусобну условљеност поменутих нивоа/димензија друштвености усмени историчари разумијевају на основу дистинкције између категорија „сјећање“ и „памћење“:

Памћење склапа селективне садржаје прошлости у смисаони поредак, успоставља склад у прихватању и тумачењу свијета, али наравно не само чувањем одређених садржаја, већ и забором других. Треба раздвајати памћење, „складиштење“ садржаја прошлости, од „сјећања“, тј. актуализовања сачуваних садржаја. Сјећање је захват у прошло увијек из нове садашњице (Kuljić 2006:6).

Реферишући на наведену дистинкцију Пламер примјећује да људско сјећање може бити повезано са различитим врстама памћења:

- индивидуално памћење – у фокусу су могућност и квалитет (при)сјећања на одређене садржаје, тј. условљеност (при)сјећања психо-физичким и ситуационим факторима;
- наративно памћење – у фокусу је условљеност индивидуалних сјећања јавним дискурсима, тј. утицај општепознатих наратива на формирање индивидуалног искуства;
- колективно памћење – у фокусу је најопштији наиндивидуални/друштвени оквир могућег сјећања унутар којег можемо разликовати неколико ужих подоквира: културно памћење (оно што је значајно у одређеној култури – духовно и материјално), генерацијско памћење (могућност сјећања је заснована на породичним историјама), популарно памћење (наглашава односе на релацији прошлост-садашњост, тј. омогућава политичку инструментализацију сјећања) (Plummer 2001:333-336).

Повезаност између индивидуалног сјећања и горенаведених врста памћења током интервјуа се манифестује кроз форму животних прича/свједочења, чиме се омогућава посредан увид у прошлост, али и непосредан увид у актуелне процесе конструкције друштвености. По том основу, „субјективност“ учесника за истраживача не представља епистемолошку препреку, већ напротив, могућност за остваривање увида у „културне форме и процесе помоћу којих појединци изражавају осјећај властитог сопства унутар

историје“ (Portelli 1990:ix). Сходно томе, спознајне могућности методе усмене историје веома прецизно описује амерички усмени историчар Мајкл Фриш (Michael Frisch). Према његовом мишљењу, поменута метода представља „моћно оруђе за откривање, истраживање и верификацију природе историјског памћења – како људи осмишљавају властиту прошлост, како повезују индивидуално искуство и његов друштвени контекст, како прошлост постаје дио садашњости, и како је људи користе за интерпретацију својих живота и свијета око себе“ (Frisch 1990:188).

Искористимо ову прилику да се укратко осврнемо и на актуелне тенденције у области усмене историје. У том смислу, поново ћемо се позвати на Фриша, али овај пут ћемо представити његова размишљања о све већем значају савремених информационо-комуникационих технологија за даљи развој и популаризацију методе усмене историје. Наиме, још од средине прошле деценије Фриш слови за пионира, али и једног од највећих заговорника тзв. дигиталне револуције у области усмене историје (Frisch 2006, 2008, 2016; Frisch and Lambert 2012). У суштини, Фришов концепт дигитализације усмене историје подразумева повратак ка сировим подацима, тј. аудио и/или видео снимцима свједочанстава/животних прича учесника у истраживању. Према његовом мишљењу, „дубока мрачна тајна“ усмене историје је чињеница да те материјале, било да су похрањени у стандардним или дигиталним архивима, готово да нико не слуша и/или не гледа (Frisch 2008:223). Основни разлог за наведени мањак интересовања Фриш препознаје у неефикасним процедурама за управљање садржајем поменутих материјала, које не омогућавају проналажење „специфичних информација унутар и између дуготрајних снимака интервјуа који чине одређену колекцију“ (Frisch and Lambert 2012). Насупрот томе, он предлаже усвајање нових и ефикаснијих процедура, које подразумевају употребу дигиталних технологија и стварање мултимедијалних садржаја који омогућавају „флуидну, флексибилну, тренутну и увијек доступну“ претрагу тражених информација (Frisch and Lambert 2012).

Табела 5: Неефикасне и ефикасне процедуре за претрагу снимака интервјуа

Неефикасне процедуре	Ефикасне процедуре
Израда каталога	Израда индекса
Транскрипција	Претрага заснована на различитим комбинацијама сажетих напомена, кодирања и тагова
Мапирање садржаја	Мултидимензионално мапирање значења

Извор: Frisch 2008:228-232; Frisch and Lambert 2012

Врло блиске Фришовим идејама су различите верзије методе усмене историје засноване на концепцији дигиталног приповједања (енг. digital storytelling). Стивен Хај (Steven High), једног од истраживача *Центра за усмену историју и дигитално приповједање (Centre for Oral History and Digital Storytelling)*, који дјелује у склопу *Универзитета Конкордија* у Монреалу, поменути концепцију одређује на следећи начин:

Дигитално приповједање је чин наративе о властитом сопству путем мултимедија, заснован на кориштењу општедоступних софтвера за уређивање графичких садржаја, попут Adobe Premiere или Power Point, тј. спајању дигитализованих фотографија и наратива с циљем да се креирају кратки, евокативни и информативни мултимедијални урадци (High 2010:105).

Исти истраживач нас упознаје и са најпознатијом методолошком процедуром дигиталног приповједања која је развијена у оквиру *Центра за дигитално приповједање (Center for Digital Storytelling)* *Универзитета Калифорније* у Берклију. Поменута процедура се реализује у оквиру заједничких радионица, које почињу тако што сваки од учесника укратко представи причу коју жели да подијели са присутнима, а затим уз помоћ истраживача ради на њеној разradi кроз комбиновање седам елемената карактеристичних за дигиталне животне приче: угао гледања, драмску разраду, емоционални садржај, наснимавање гласа, музичку подлогу, економичност и брзину говорења приче. Слиједи групна расправа о планираним дигиталним причама, а затим и њихова израда (наснимавање гласа и избор фотографија), те приказивање присутнима (High 2010:105).

3.2.3. Ауто/биографија

Под јаким утицајем феминистичке теорије током 80-их година прошлог вијека у биографским истраживањима све више расте свијест о томе да ауторе/писце и интерпретаторе животних прича не треба узимати здраво за готово или означавати их „мртвим“, већ да их треба посматрати као „актере који активно учествују у текстуалној продукцији политичког“ (Stanley 1994:89). У том контексту, насупрот реалистичким и постструктуралистичким тенденцијама, почетком 90-их година прошлог вијека поменута идеја бива преточена у специфичан епистемолошки приступ аутобиографским и биографским подацима – ауто/биографију. Идејни творац

ауто/биографије, британска социолошкиња Лиз Стенли (Liz Stanley), поменути епистемолошки приступ одређује на следећи начин:

Ауто/биографија нема уобичајену методу, нити даје предност некој врсти података, нити је програмски заснована у методолошком смислу, нити „припада“ једној дисциплини. Њен уобичајени фокус налази се у представи о ауто/биографији као епистемолошки оријентисаној забринутости за политичку разгранатост помичних граница између сопства и другог, прошлости и садашњости, писања и читања, чињеница и фикције, као и у аналитичкој пажњи према оним усменим, визуелним и писаним садржајима који су „биографије“ и „аутобиографије“ у најширем могућем значењу тих термина (Stanley 1994:89).

Увидом у релевантну литературу установили смо да већина интерпретатора ауто/биографију представља на један од следећих начина: дословним тумачењем, поређењем са другим истраживачким приступима или смијештањем у шири контекст епистемолошких расправа које карактеришу област биографских истраживања. У том контексту, и то првенствено због пропеедутичких разлога, укратко ћемо представити сваки од поменутих начина интерпретације.

Дословна тумачења ауто/биографије у први план истичу усмјереност тог епистемолошког приступа на разобличавање утицаја односа моћи на релацији истраживач-учесник, који, према мишљењу тих интерпретатора, представљају основни (само)референтни оквир приликом настанка и/или тумачења животних прича. На примјер, Мерил и Вест сматрају да је термин ауто/биографија настало као покушај да се нагласи међусобна условљеност „конструкције властитог живота путем аутобиографије и конструкције живота другог путем биографије“, тј. укаже на немогућност писања о властитом животу без конструкције других, односно немогућност писања о животима других без (не)намјерних референци на властити живот (Merrill and West 2009:31). По том основу, интерпретатори који заговарају дословна тумачења ауто/биографије нарочито наглашавају допринос тог епистемолошког приступа у промоцији (само)рефлексивног односа према ауто/биографским подацима.

С обзиром да је ауто/биографија највећу популарност стекла тамо гдје је и настала, тј. међу британским истраживачима, отуда не треба да нас чуди што су ју интерпретатори најчешће поредили са једним другим истраживачким приступом који је настао у оквиру исте научне заједнице – усменом историјом. Једно од најпознатијих

поређења између та два истраживачка приступа понудила је Џоана Борнат. Према њеном мишљењу, највећа сличност између поменутих истраживачких приступа огледа се у конструктивистичком схватању животних прича, односно интенције да се оне посматрају на основу „могућности спајања категорија: индивидуалног и друштвеног, прошлог и садашњег, чињеница и фикције, писања и читања“ (Bornat 1994:18-19). Са друге стране, Борнат указује и на разлике између поменутих приступа:

- ауто/биографија теорију посматра као циљ, а усмена историја као средство;
- ауто/биографија је склонија анализи спонтано насталих података, док усмена историја почива на свједочењима која се „дешавају“ у оквиру интервјуа;
- ауто/биографија је више усмјерена ка разобличавању конвенција у академском дискурсу, док усмена историја тежи ка праксису (Bornat 1994:19).

Интерпретатори који ауто/биографију смјештају у контекст ширих расправа о епистемолошким изазовима биографских истраживања у друштвеним наукама претежно сматрају да она представља хеуристички плодоносан, али и методолошки недоречен приступ (нарочито у епистемолошком и техничко-организацијском смислу). Сходно томе, Пламер не истиче само нејасност и вишезначност термина ауто/биографија, већ исте атрибуте приписује и „рутама које воде ка разумијевању његових савремених манифестација“ (Plummer 2001:86). Реферишући на наведено, он примјећује да се већина расправа о поменутом епистемолошком приступу одвија на нивоу вјечитих филозофских дилема о животним искуствима и начинима на који се она могу приказати, тј. на нивоу три кључна питања:

- Шта подразумевамо под животом (грч. βίος)?
- Шта подразумевамо под сопством (грч. αὐτός)?
- Шта подразумевамо под чином писања (грч. γραφή)?

Одговоре на горе поменута питања Пламер формулише кроз одбацивање реалистичких поставки, тј. у складу са конструкционистичким претпоставкама на којима почива ауто/биографија. У оквиру одговора на прво питање Пламер сугерише да се између живота/личног искуства и животне приче не може ставити знак једнакости, али да практиковање ауто/биографских форми представља пут ка властитој самоспознаји. Пламеров одговор на друго питање заснован је на метафорама које је понудила Лиза Станли, а гласи да је сопство, а самим тим и резултати ауто/биографских истраживања, попут каледиоскопа: „Сваки пут када погледате видите нешто другачије, претежно састављено од истих елемената, али у новој конфигурацији“ (Stanley 1992:158;

Plummer 2001:88). Одговором на треће питање Пламер сам чин писања (или нарације) означава као „дешавање“ конструкције животних прича, јер је увијек условљен ситуационим факторима (временом, мјестом, публиком, итд), као и жанровским конвенцијама (Plummer 2001:86-89).

С обзиром да није заснована на специфичној методолошкој процедури, сматрамо да је хеуристичке потенцијале ауто/биографије најбоље представити кроз њену примјену. Сходно томе, у оквиру наредног поглавља дисертације у више наврата позваћемо се на примјере истраживања која су реализована на основу поменутог епистемолошког приступа – нпр. унутар расправе о аутобиографској социологији или специфичном приступу анализи писама који је осмислила Лиз Стенли.

3.2.4. Наративна анализа

Иако је „наративни заокрет“ (Atkinson 1998) постао опште мјесто у савременим друштвеним наукама, а нарочито у ауто/биографским истраживањима (Plummer 2001; Roberts 2002; Jones 2003), пријепори око епистемолошких, теоријских и истраживачких претпоставки на којима почива наведени парадигматски покрет и даље трају (Freeman 2015). На пример, Пламер (Ken Plummer) разликује чак тринаест теоријских приступа наративу: херменеутички, критички, новоаристотеловски, читалац-одговор, дијалошки, психоаналитички, феминистички, семиотички, деконструктивистички, марксистички, формалистички, структуралистички и постструктуралистички (Plummer 2001:186). Реферишући на наведено стање, Хуваринен (Matti Hyvärinen) у први план ипак не истиче потребу за постизањем консензуса о исправном одређењу и статусу *наративности* унутар друштвених наука, већ неспремност научника да наведеном феномену приступе са далеко више теоријског и самокритичког ангажмана. У том контексту, он посебно наглашава сљедећа питања: „Да ли је наратив тип текста? Да ли је когнитивни капацитет или структура? Или је пак прије облик интеракције? Можемо ли да се носимо са скупом нејасних дефиниција или са прототипским моделима наратива?“ (Hyvärinen 2010:78). Узимајући у обзир предмет нашег истраживања наведена питања разматраћемо као подтеме у оквиру једног општег питања: „Шта представљају аутобиографски наративи, односно на који начин требамо разумијевати улогу и статус наратива у формирању наших идентитета?“

Још од 70-их година прошлог вијека одговор на претходно наведено питање у већини друштвених наука најчешће се повезивао са тзв. *теоријом наративног*

идентитета, односно тврдњом да лични идентитет представља „интернализовану и еволуирајућу животну причу, која интегрише реконструисану прошлост и замишљену будућност како би животу обезбиједила одређени степен јединства и сврхе“ (McAdams and McLean 2013:233). Заступници наведеног приступа као основна обиљежја наративног идентитета најчешће наводе континуитет, кохерентност и цјеловитост (Ricoeur 1984; Bruner 1986; Linde 1993; Angus and McLeod 2004). Настанак и развој *теорије наративног идентитета* Хуваринен имплицитно повезује са утицајем литерарне традиције од Аристотела до Пропа (Vladimir Propp) и моделом усменог наратива који су развили Лабов (William Labov) и Валецки (*Joshua Waletzky*) (Propp 1984; Labov 1972; Labov and Waletzky[1967]1997). Према његовом мишљењу, наведени утицаји унутар *теорије наративног идентитета* првенствено се огледају кроз примјесе структуралистичко-формалистичких поставки о наративној форми, потпуној причи и могућности неутралног приступа наратији, односно употребу наратива као средства за теоријско утемељење есенцијалистичких концепција сопства и идентитета (Huväriinen 2008:451-452; Huväriinen 2010:76). У сличном маниру, наведене теоријске (прет)поставке критикују и Де Фина (Anna De Finna) и Георгакополу (Alexandra Georgakopoulou):

Постоји, међутим, тенденција да се наратив посматра као темељни начин за конструкцију стварности, те на основу тога и као привилегована структура/систем/начин за приступање идентитетима, а нарочито конструкцију личног сопства. Усмјеравајућа претпоставка у том правцу би тако била, да кроз повезивање координата времена, простора и особности, у јединствен оквир, наратив може омогућити приступну тачку у изворе иза тих репрезентација (попут *аутора*, *приповједача* и *наратора*), те да их може учинити искуствено видљивим за аналитичко испитивање у форми *анализе идентитета* (De Finna and Georgakopoulou 2008a:380).

Под утицајем постструктурализма и социјалног конструкционизма почетком 90-их година прошлог вијека долази до тзв. „другог наративног заокрета“ у друштвеним наукама (Georgakopoulou 2006; Huväriinen 2008). Основно обиљежје наведених теоријских кретања огледало се у критичком пропитивању и одбацивању претпоставки на којима је почивала *теорије наративног идентитета*, тј. промовисању схватања о релационој/дискурзивној (ре)продукцији наратива и идентитета. У том смислу, Де Фина и Георгакополу указују на примјетну промјену у приступу наративној анализи од концепције *усменог наратива као текста* (жанра, који је утемељен и који се анализира

на основу литерарних критеријума) ка концепцији *наратива као праксе унутар друштвене интеракције* – дискурзивне праксе, коју карактеришу вишеструкост, фрагментарност и неизбежна ситуациона условљеност њених форми и функција (2008b:275). Позивајући се на наведене промјене Сомерс (Margaret R. Somers) концепте наратив и наративност промовише у статус онтолошких и епистемолошких категорија, односно основних категорија политике идентитета:

Ти концепти полазе од претпоставке да путем наративности долазимо до сазнања, разумијевања, и осмишљавања друштвеног свијета, односно да кроз наративе и наративност конституишемо наше социјалне идентитете ... постајемо оно што јесмо (ма како ефемерно, вишеструко и променљиво) нашим положајем (обично несвјесним) у друштвеним наративима и мрежама односа које ријетко сами стварамо (1992:600; 1994:606).

Другим ријечима, статус и улогу наратива при конституисању наших идентитета није могуће разумијевати независно од њихове повезаности са постојећим дискурзивним формацијама, тј. односима моћи које оне (ре)презентују (Фуко 1998). У том смислу, многи аутори указују на потребу да се (аутобиографски) наративи посматрају у односу на праксе (де)легитимизације постојећих односа моћи, односно као апологија или отпор стратегијама доминације и подређивања који теже ка маргинализацији различитости и успостављању различитих форми друштвене, економске и/или културне хегемоније (Foucault 1980:133; Cameron 2001; van Dijk 2009).

На основу претходно наведеног, могуће је примјетити да су истовремено са одбацивањем есенцијалистичких концепција идентитета, тј. одбацивањем схватања наратије/језика као неутралне репрезентационе форме, „други наративни заокрет“ у друштвеним наукама обиљежиле и тенденције усмјерене ка развоју теоријских претпоставки и истраживачких приступа за пропитивање међусобне условљености когнитивних, групних, временских, просторних, и других битних чинилаца за конституисање идентитета/наратива. У том смислу, посебно треба нагласити развој иновативних концепција наративне анализе које, ако се позовемо на познату Мишлерову (Elliot G. Mishler) типологију, првенствено теже ка обједињеном приступу психолошким, друштвеним и културолошким функцијама наратива (Mishler 1995).

Узимајући у обзир претходно наведено, овај пут смо одлучили да представимо специфичан приступ наративној анализи који смо осмислили за потребе нашег истраживања посвећеног радним мигрантима из Босне и Херцеговине (Savić et al.

2018). Поменути приступ наративној анализи заснован је на претпоставкама „другог наративног заокрета“, а осмислили смо га кроз синтезу елемената које смо преузели из следећих методолошких концепција:

- *теорија позиционирања* (Davis and Harré 1990; Harré and Van Langenhove 1991; Van Langenhove and Harré 1994; Harré and Van Langenhove 1999)
- *друштвено интеракцијски приступ* (De Fina 2003; De Fina and Georgakopoulou 2008a)
- *зум модел* (Pamphilon 1999).

Иако горепоменуте концепције овом приликом нећемо детаљно представљати, њихове заједничке карактеристике могу нам послужити и као одговор/и на питање које смо поставили на почетку овог потпоглавља. У том смислу, наводимо најважније карактеристике поменутог приступа наративној анализи:

- аутобиографски наративи представљају облик дискурзивне (ре)продукције идентитета,
- (ре)продукцију аутобиографских наратива треба разумијевати кроз међусобну ситуациону условљеност интеракције/конверзације (микро ниво) и ширег друштвеног контекста (друштвених очекивања/улога, актуелних дешавања, доминантних дискурса, предрасуда, стереотипа, и сл – мезо и макро нивоа),
- аутобиографски наративи нису нужно саморефлексивни и/или интенционални искази, али увијек настају у оквиру једног или више релационих односа (нпр. исто-слично-различно, познато-непознато, ја-ми-они, локално-глокално-глобално, пријатељ-непријатељ, наратор-истраживач-контекст, прошлост-садашњост-будућност, и сл),
- аутобиографски наративи могу бити разумијевани као контекстуално условљени текстови, а самим тим и њихов однос према постојећим дискурсима/другим наративима може бити и предмет интертекстуалне анализе,
- релациона/интерсекционална утемељеност аутобиографских наратива указује на значај пропитивања (само)рефлексивности наратора у односу на (доминантне) дискурзивне формације, чиме фокус наративне анализе бива (пре)усмјерен од јавног ка свакодневном дискурсу.

4. ТЕХНИЧКО-ОРГАНИЗАЦИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

4.1. Полазне претпоставке

Техничко-организацијске аспекте биографских истраживања узгредно смо помињали у претходним поглављима дисертације. У оквиру овог поглавља представимо их далеко систематичније и детаљније, али без претензија да понудимо свеобухватну и/или свепримјењљиву процедуру за пројектовање, организацију и реализацију биографских истраживања. Наиме, сматрамо да би такав задатак, сам по себи, био осуђен на неуспјех из формалних, али и суштинских разлога. У формалном смислу, израда свеобухватног и свепримјењљивог методолошког водича за биографска истраживања увелико превазилази научне циљеве ове дисертације. Са друге стране, у суштинском смислу, можемо се запитати да ли је такав водич уопште могуће осмислити и написати. Могли бисмо да наведено мноштво техничких препрека за реализацију поменутог подухвата које су повезане са немогућношћу да се истовремено обухвате епистемолошке, техничко-организацијске и научно-стратегијске специфичности сваке биографске методе понаособ, али још већи проблем у том смислу најчешће представљају претходно истраживачко искуство потенцијалног аутора и начин на који га планира пренијети другим истраживачима. У првом случају, истраживачи се најчешће специјализују само за једну биографску методу, па сходно томе, не посједују нимало или довољно практичног искуства по питању пројектовања, организације и реализације истраживања која су засновна на другим биографским методама. У другом случају, истраживачи који посједују велико практично искуство понекад нису у стању да га на адекватан начин пренесу мање искусним или истраживачима-почетницима, односно не увиђају да њихово истраживачко искуство не мора бити универзално примјењљиво.

У контексту претходно наведеног, све већи број методолошких студија које су посвећене пројектовању, организацији и реализацији биографских истраживања, и нису ништа друго него покушај саморефлексивног одношења према властитој истраживачкој пракси (Goodley, Lawthom, Clough and Moore 2004; Merrill and West 2009). Зачетке такве праксе можемо пратити уназад све до 1998. године, када је на *14. Свјетском социолошком*

конгресу (енг. *14th World Congress of Sociology*) – који се одржавао у Монреалу – њемачки социолог Герхард Риман (Gerhard Riemann) предложио да се засједање Истраживачког одбора „Биографија и друштво“ не организује у уобичајеном „конференцијском формату“, већ као истраживачка радионица (енг. *research workshop*). Разлоге за покретање наведене иницијативе, која је усвојена и реализована у оквиру сесије под називом „Извођење биографских истраживања“ (енг. *Doing Biographical Research*), Риман описује на следећи начин:

Аналитичке операције које се користе при раду са биографским материјалима су веома често прикривене у публикацијама, тј. на њих се само алудира а оне су подведене под програмске изјаве. Читаоци су ускраћени за детаљније информације о томе како аутори заиста раде са подацима, како остварују суштинске увиде и долазе до теоријских закључака. То је дјелом последица конвенционалних захтјева при објављивању публикација, тј. њиховог затвореног формата који заинтересоване читаоце онемогућава да превазиђу властиту пасивност и уђу у расправу/размјену са ауторима по питању њихових уобичајених истраживачких пракси. Такође, истина је да се при окупљањима истраживача на конференцијама, услед уобичајеног формата таквих састанака (који подразумева огроман временски притисак), обично подстиче скраћени приказ „налаза“ док процес „налажења налаза“ остаје скривен ... Било би много боље ако бисте имали помоћ колега које не дијеле ваше претпоставке и рутински начин гледања на ствари – да вас гледају док радите, размишљају наглас и постављају наводно наивна питања – како би погледали сами себе, схватили шта стварно радите и у ком правцу сте се запутили (Riemann 2006:8).

Сличну аргументацију износи и Кенет Пламер. Наиме, он прво констатује нагли пораст методолошких студија које су посвећене извођењу техничко-организацијских аспеката биографских истраживања, а затим, са сјетним призвуком, реферише на период Чикашке школе и у то вријеме уобичајену праксу да се истраживач шаље на терен без претходне методолошке обуке и припреме, тј. да пролази кроз неку врсту „ватреног крштења“ на основу којег је (било) могуће утврдили да ли је уопште подобан за бављење теренским истраживањима. Настављајући поменути аргументацију, Пламер донекле ублажава претходно наведени став, истичући да помно планирање техничко-организацијских аспеката биографских истраживања не може бити одговарајућа замјена за критичку самосвијест при њиховој реализацији, односно да методолошке смјернице не треба

доживљавати као готова рјешења или пречице, већ прије као „занатске трикове“ (енг. the tricks of the trade)¹, који могу, али и не морају, бити од помоћи (Plummer 2001:118-119).

Већина аутора приручника за пројектовање, организацију и реализацију биографских истраживања, и не тежи ка свеобухватности – детаљном представљању свих фаза у истраживању – већ су фокусирани искључиво на кључне методолошке проблеме са којима су се сусретали током властите истраживачке праксе (Plummer 2001; Goodley, Lawthom, Clough and Moore 2004; Merrill and West 2009). По том основу, поменути аутори мање пажње посвећују пројектовању и организацији истраживања, што је и разумљиво, имајући у виду да су у питању општа мјеста или строго технички моменти (нпр. израда нацрта научне замисли или планирање истраживања), који су у великој мјери заједнички за већину истраживачких приступа унутар квалитативне методологије. Насупрот томе, у центру њихове пажње је фаза реализације истраживања (прикупљање, анализа и интерпретација биографских података, те представљање резултата истраживања). На примјер, Барбара Мерил (Barbara Merrill) и Линден Вест (Linden West) у приручнику „Кориштење биографских метода у друштвеним истраживањима“ (енг. „Using Biographical Methods in Social Research“) фазама пројектовања и организације посвећују само једно поглавље и то под симболичним насловом „Започети истраживање“ (енг. „Getting Started in Research“). Иако је поменуто поглавље изузетно информативно и квалитетно написано, амбиције аутора по питању његовог садржаја су у великој мјери ограничене на представљање три момента: избор предмета истраживања, идентификацију истраживачких питања и узорковање (Merrill and West 2009:97-112).

У складу са горе наведеним претпоставкама, при осмишљавању овог поглавља одлучили смо се да будемо селективни, тј. одлучили смо да представимо најважније техничко-организацијске аспекте биографских истраживања:

- избор теме за истраживање,
- изворе података,
- узорковање,
- прикупљање података путем интервјуа,
- сређивање, обраду и анализу података.

¹ Наведену синтагму Пламер преузима од Хауарда Бекера (1998).

При писању поглавља настојали смо да се ослањамо на властито истраживачко искуство, а када то, из већ наведених разлога, није било могуће позивали смо се на праксе најiskusнијих и/или најцјењенијих свјетских истраживача.

4.2. Избор теме за истраживање

На први поглед, избор теме која ће се истраживати путем неке од биографских метода може изгледати као мање захтјеван задатак у односу на друге истраживачке приступе. Међутим, у питању је моменат који не само да условљава све остале кораке у планирању, организацији и реализацији истраживања, већ има и пресудан утицај на научни и друштвени значај истраживања. У том контексту, избор теме за истраживање не представља само најзначајнији техничко-организацијски, већ и научно-стратегијски аспект сваког биографског истраживања. Другим ријечима, избор теме за истраживање не указује само на научно-професионалне, већ и на идеолошко-вриједносне позиције истраживача. Занимљиво опажање у том смислу износи Данијел Берто, који кроз заговарање потребе за друштвеним ангажманом социолога/критику позитивизма у потпуности поистовјећује наведене позиције:

Када истраживач бира тему, он или она почиње такође да бира и друштвено значење своје социолошке праксе – i.e. , практично говорећи, смисао свог професионалног живота. За кога ћу да радим? Ово питање не може бити испосредовано, чак ако на њега и немамо јасан одговор на почетку истраживања ... То питање (о друштвеном значају истраживања одређене теме) мора бити питано, не да ограничимо број истраживаних подтема, већ како бисмо били сигурни да је циљ истраживања познат од самог почетка (Bertaux 1981:33).

Настављајући започету аргументацију Берто указује на разлике између позиције студента, који истражује за потребе стицања дипломе, позиције плаћеног сарадника, који истражује да би примио новчану надокнаду, и позиције научника, који мора бити друштвено одговоран при избору теме истраживања. Према његовом мишљењу, позицију научника који се бави биографским истраживањима додатно отежава чињеница да он није заштићен од „теренског рада и неугодних ситуација које га прате“, односно од физичког контакта са „објектима“ истраживања – што није случај са истраживачима који практикују неке друге истраживачке приступе, попут методе испитивања (Bertaux 1981:33).

Тридесетак година након Бертоових пионирских корака већина истраживача без зазора наводи властите идеолошке позиције и разлоге због којих су се одлучили да изаберу одређену тему за истраживање (Merrill and West 2009; Bathmaker and Harnett 2010; Griffin 2015). Овом приликом издојили бисмо Барбару Мерил и Линдена Веста, који у оквиру методолошких разматрања о значају истраживачевог сопства за избор теме отворено говоре о властитим увјерењима и искуствима као својеврсним „окидачима“ за избор тема које су до сада истраживали (Merrill and West 2009:97-101). Наведени аутори при том не заборављају да укажу на међусобну испреплетеност техничко-организацијских и научно-стратегијских аспеката, на основу чега и формулишу низ питања о којима треба водити рачуна при избору теме за истраживање:

- Шта желим да истражујем, односно према којој теми се односим са страху?;
- Шта бих стварно желио да разумијем?;
- Шта желим да сазнам о теми, односно која истраживачка питања о њој постављам?;
- Да ли је изабрану тему/постављена питања могуће истражити у заданом временском року и на основу доступних материјалних средстава?;
- Зашто ме та тема интересује, односно зашто мислим да је у питању добра тема за истраживање?;
- Који теоријски и дисциплинарни приступи ми могу бити од користи током истраживања, односно шта треба да (про)читам о њима?;
- Какво је стање по питању постојеће литературе у планираној области истраживања?;
- Зашто сам изабрао биографски приступ и да ли је он најпогоднији?;
- Кога желим да интервјуишем, зашто и колико пута?;
- Које етичке дилеме треба размотрити? (Merrill and West 2009:98).

Предност/необходност практиковања аутоетнографског/саморефлексивног односа према истраживачкој пракси, који је карактеристичан за претходно наведене ауторе, можемо потврдити и на примјеру властитог искуства. У конкретном случају, реферишемо на околности које су водиле ка избору теме за научни рад под насловом „Животне приче радних миграната из Босне и Херцеговине: балканистички дискурс(и), лиминалност и интерпација“ (енг. „Life-Stories of Labour Migrants from Bosnia and Herzegovina: Balkanist Discourse[s], Liminality and Integration“), који смо написали у коауторству са колегама

Анђелом Пепић и Душком Трнинићем. Наиме, супротно уобичајеним истраживачким праксама тему за наведени рад нисмо бирали прије, већ након фазе прикупљања података, коју смо реализовали у склопу истраживачког пројекта „Животни пројекти младих (ре)емиграната из Босне и Херцеговине“. Пројекат је био заснован на мјешовитој методологији, тј. подаци су прикупљани путем електронског упитника и биографског-наративног интервјуа. Иако смо то у одређеној мјери и очекивали, током првобитне анализе прикупљених животних прича утврдили смо да варијације балканистичког дискурса представљају доминантан самоидентификацијски оквир наших саговорника, односно претпоставили смо да би то могла бити изузетно занимљива тема за истраживање. Тема за истраживање која првобитно уопште није ни била планирана. Уследила је фаза увида у доступну литературу која је посвећена наведеној проблематици, која нам је потврдила да смо на „правом путу“, након чега смо приступили поновној анализи прикупљених животних прича, њиховој интерпретацији, те писању рада. Наведени примјер пластично одражава аналитичку отвореност биографских приступа, која се, између осталог, манифестује и кроз могућност реконцептуализације и/или реоперационализације првобитно спроведеног истраживања (Savić et al. 2018).

При избору теме за истраживање треба водити рачуна и о специфичностима биографског приступа који ће се користити. По том основу мање захтјеван задатак имају истраживачи који користе ауто/биографију или усмену историју, јер су у питању биографски приступи који нужно подразумевају холистичку перспективу. У том контексту, за наведене приступе су далеко битнији доступност и квалитет извора података (саговорника и/ли докумената), јер им је тема истраживања нужно везана за властити/нечији животопис, односно одређени историјски догађај – ставке које можемо да означимо као општа мјеста. Нешто захтјевнији задатак имају истраживачи који користе методе животне историје или наративне анализе, јер оне могу, али и не морају да имају холистичке претензије, тј. могу бити ограничене на само један дио и/или аспект живота учесника у истраживању – ставке које подразумевају далеко прецизније фокусирање теме за истраживање. Претходно наведени примјер може да нам послужи да по том питању међусобно упоредимо животну историју и наративну анализу. На основу властитог искуства сматрамо да је теже одредити тему истраживања за наративну анализу, али да тај задатак може бити значајно олакшан ако су подаци већ прикупљени за потребе

животне историје (блиских биографских/квалитативних метода), јер специфичне теме (наративи) уочене током анализе прикупљених животних прича (или неког другог текстуалног материјала) могу послужити као основ за реконцептуализацију и/или реоперационализацију првобитно спроведеног истраживања, као што смо и урадили у конкретном случају.

4.3. Извори података

4.3.1. Аутобиографије и биографије

Поред већ описаног истраживачког приступа, аутобиографије и биографије представљају и веома захвалан извор већ доступних података. У том смислу, оне се најчешће посматрају као специфичне књижевне врсте, које су настале услед унутрашње потребе аутора да представи, разумије, оправда и/или овјековјечи властити, односно живот другог човјека. С друге стране, оне могу настати и на наговор истраживача или као продукт професионалног ангажмана за потребе других наручилаца (нпр. славних личности – енг. *celebrity*). Разматрајући наведено, Марија Богдановић, поред дистинкције на спонтане и наручене аутобиографије/биографије, нуди и релативно прихватљива одређења и разлике између поменутих извора података, односно начин на који се они разумијевају у оквиру друштвених наука:

Аутобиографије без обзира како су настале (спонтано или на захтјев) обухватају живот аутора од његовог рођења до тренутка истраживања. Оне укључују опис како релевантног друштвеног окружења, догађаја и ситуација кроз које је појединац пролазио тако и његова виђења и поступке (Bogdanović 1993:168-169).

Биографије се разликују од аутобиографија у томе што настају као резултат разговора истраживача и субјекта на основу кога истраживач сам пише овај тип докумената. Биографије, међутим, могу настати и на основу прикупљања врло различите искуствене грађе у којој свакако треба да нађу мјеста и одређени лични документи које је субјект стварао током свог живота, а до којих истраживач може да дође (Bogdanović 1993:169).

Кажемо релативно прихватљива одређења зато што се дефиниција аутобиографије коју нуди Марија Богдановић односи на најучесталију форму аутобиографије – исцрпну аутобиографију (енг. *comprehensive autobiography*), односно њоме нису обухваћене друге форме аутобиографија – нпр. тематске (енг. *topical*) и уређене (енг. *edited*) аутобиографије (Опширније у: Allport 1942:77-86). На основу наведених одређења осврнућемо се на неколико примјера кориштења аутобиографија и биографија у друштвеним наукама, те указати на неке новије тенденције повезане са њиховом употребом у сврху подучавања младих научника/истраживача.

Међу неоправдано запостављене примјере ране употребе аутобиографских извора у друштвеним наукама спада Веберово позивање на ставове и животно искуство америчког мислиоца и државника Бенџамина Френклина (Benjamin Franklin) (Weber 1989:18-23). Услед наведеног, као први примјер употребе таквог материјала у друштвеним наукама обично се наводи аутобиографија коју је за потребе студије *Пољски сељак у Европи и Америци* написао пољски емигрант Владек Вишњевски (Wladek Wiszniewski). Ако већ није прва употреба аутобиографског материјала у друштвеним истраживањима, онда поменути примјер засигурно јесте прва наручена употреба таквог материјала. Реферишући на наведено Томас и Знањецки истичу да је „Владек прво био подстакнут да пише аутобиографију због обећаног новца, али да су му амбиција, интерес за књижевност и интерес за властити живот истовремено постали главни мотиви“, односно да је тај задатак изузетно квалитетно и брзо обавио и поред формалних ограничења повезаних са његовим претходним образовањем/социјалним поријеклом (Thomas and Znaniecki 1919:86). Резултат Владекових списатељских настојања је био материјал од око 600 страница текста, који је за издавачке потребе скраћен на 320 страница и уз попутне коментаре објављен у оквиру трећег тома претходно поменуте студије. Између осталог, Томас и Знањецки посебно наглашавају властиту убијеђеност да је Владек поменутом задатку приступио са искреношћу, што додатно поткрепљују кроз триангулацију прикупљених података – упоређујући садржај Владекове аутобиографије са садржајем писама које су написали чланови његове породице (Thomas and Znaniecki 1919:86-87).

Након Томаса и Знањецког употреба аутобиографија и биографија у научно-истраживачком раду настављена је у оквиру Чикашке школе, пољске социологије и америчке етнографије, на шта смо се дијелом и осврнули у оквиру претходних поглавља

дисертације. Међутим, услед специфичних захтјева који карактеришу њихов настанак и објављивање (чак и када су у питању наручене аутобиографије/биографије) – постојање мотива за писање, посједовање талента за писање, посједовање одговарајућих вјештина и ресурса за писање, обимност написаног материјала, посједовање ресурса за објављивање, ограничен тираж, и др. – поменути извори никада нису постали популаран и/или општеприхваћен начин представљања властитих или туђих животних искустава, а самим тим нису могли ни постати лако доступна основа за научна истраживања. У том смислу, изузетак представљају аутобиографије и биографије познатих личности, тј. то су извори података који се све чешће користе у оквиру тзв. студија познатих (енг. *celebrity studies*).

Иако повезаност између студија познатих и биографских истраживања, бар када су у питању књижевност и књижевна критика, може да се прати уназад све до романтизма, поменута област истраживања доживљава прави препород тек са развојем савремених информационо-комуникационих технологија (Saunders 2017; Elliot 2018). С обзиром да ћемо о поменутој области далеко више говорити у дијелу дисертације који је посвећен научно-стратегијским аспектима биографских истраживања, наше излагање овом приликом биће ограничено искључиво на тему овог потпоглавља. У том контексту, укратко ћемо представити два занимљива истраживања која су заснована на наративној анализи (ауто)биографија познатих личности.

Прво истраживање, аутора Дарена Лилекера (Darren Lilleker), засновано је на наративној анализи двије аутобиографије бившег америчког предсједника Барака Обама: *Снови мога оца* (*Dreams from My Father*) из 1995. године (бестселер постаје након поновног објављивања 2004. године) и *Одважност наде* (*The Audacity of Hope*) из 2006. године. Циљ истраживања је усмјерен ка објашњењу како су поменуте аутобиографије омогућиле специфичан облик политичког комуницирања између Обама и његових будућих гласача, тј. како су ефикасно послужиле у сврху политичког маркетинга – стварање тзв. *Обама бренда*. Из методолошке перспективе нарочито је занимљива Лилекерова анализа и идентификација Обаминих стратегија обраћања потенцијалним читаоцима, које се одвијају на три нивоа:

- обраћања усмјерена ка колективним мета-кодovima, односно вриједностима које су битне за његове потенцијалне бираче,

- начин на који Обама конструише наративе о себи, наративе о људима око себе, и уопште његов однос према наративима „ми-они“ (у смислу да ли су такве наратије изражене или нису изражене у његовим обраћањима),
- начин на који Обама користи догађаје, односно евалуционе и експланаторне наративе, а све у сврху што убједљивије аргументације (Lilleker 2014:135).

Између осталог, резултати Лилекеровог истраживања указују да су Обамина аутобиографије помно написани документи усмјерени ка задобијању повјерења америчких грађана који се осјећају социјално искључени, тј. који „политички систем виде као ексклузиван а не инклузиван“ (Lilleker 2014:145).

Друго истраживање, ауторке Кетрин Палмер (Catherine Palmer), посвећено је наративној анализи (ауто)биографија познатих личности из свијета спорта: бившег енглеског фудбалера Тонија Адамса (Tony Adams), америчког голфера Џона Дејлија (John Daly), бивше енглеске фудбалерке Кели Смит (Kelly Smith) и бившег ирског играча снукера Алекса Хигинса (Alex Higgins) (Palmer 2015). Заједнички мотиви анализираних (ауто)биографија су лични и професионални проблеми са којима су се суочавали поменути спортисти због овисности о алкохолу (и другим дрогама). Основни циљ истраживања је разобличавање таблоидизације живота поменутих и других познатих спортиста, односно, како то сама ауторка каже „презентовање оне стране познатих која није увијек видљива али је кључна за схватање како они разумијевају, представљају, прикривају и откривају аспекте властитог сопства“ (Palmer 2015:2). При томе Палмер истиче да јој је мање битна поузданост истраживаних (ауто)биографских наратива, колико могућност да се та врста извора користи за „лоцирање ... прича о овисности унутар друштвеног и професионалног живота спортиста, и њихов допринос за разумијевање савремене културе познатих“ (Palmer 2015:4). У том смислу, Палмер утврђује да су (ауто)биографије поменутих спортиста засноване на носећем наративу о реституцији, унутар којег се могу распознати поднаративи о борби против болести, путовању и повратку. Међутим, за разлику од сличних биографија других познатих личности, како то ауторка наводи у закључку истраживања, „биографије познатих спортиста су усмјерене ка критици дехуманизирајућег апарата савременог спорта и његове кључне улоге у ширем културном кружењу образаца продукције, репрезентације и потрошње у савременом друштву“ (Palmer 2015:11).

Посебну методолошку и пропедутичку вриједност има тзв. аутобиографска социологија, специфичан жанр унутар области аутоетнографских истраживања, који је карактеристичан по томе да представља производ рефлексивног односа социолога према властитом искуству. Прецизније одређење поменуте синтагме даје нам амерички социолог Норман Фридман (Norman Friedman), означавајући је као облик ретроспективног посматрања са учествовањем, „при чему социолог пропитује једно или више властитих искустава из прошлости с циљем да идентификује и анализира нешто социолошки релевантно“ (Friedman 1990:61). Поред наведеног, Фридман нас упозорава и на суштинску разлику између аутобиографске социологије и социолошке аутобиографије:

И док социолошка аутобиографија приказује живот познатог социолога који се самопрофилише, аутобиографска социологија наглашава социолошке увиде остварене кроз аутобиографска искуства и информације. Социолошке аутобиографије су написане *због* истакнутости њихових аутора и имају значај за познавање историје социологије. У аутобиографској социологији, супротно од тога, статус социолога као обичног човјека/жене представља предност, јер омогућава да његова/њена прикупљена искуства буду више налик искуствима већине других обичних људи (Friedman 1990:61).

Ипак, неки аутори не увиђају херменеутички значај поменуте разлике, те поистовјећују поменуте жанрове. Најочигледнији примјер такве праксе је Фуентеова (Eduardo de la Fuente) концепција егземпларних прича/аутобиографија, којом су обухваћена сљедећа значења релације социолог-аутобиографија:

- аутобиографске рефлексije као типични случајеви;
- аутобиографски наративи као илустрација или свједочанство одређених друштвених искустава;
- аутобиографски наративи као примјери „доброг“, „изврсног“ или „мјеродавног“,
- аутобиографски наративи као самодовољне „илустрације“ друштвеног живота (de la Fuente 2009:116-117).

За разлику од њега, Микаловски (Eric Mykhalovskiy) аутобиографску социологију првенствено посматра као оруђе за супротстављање хегемонији класичног академског дискурса (Mykhalovskiy 1996).

Уз дужно уважавање наведене разлике, овом приликом пажњу ћемо посветити аутобиографији познатог британског социолога Никоса Мозелиса (Nicos Mouzelis), која,

према нашем мишљењу, истовремено може да се посматра као примјер аутобиографске социологије и социолошке аутобиографије. Наиме, поменута аутобиографија, која је објављена као додатак Мозелисове књиге *Социолошка теорија: Шта је пошло наопако?* (*Sociological Theory: What Went Wrong?*) из 1995. године, истовремено обухвата рефлексиван осврт на властито искуство, аутобиографски наратив као примјер „доброг“, „изврсног“ или „мјеродавног“, као и одређену дозу отпора према класичном академском дискурсу у социологији. Синтезу тих елемената Мозелис је остварио тако што је властиту животну причу искористио као експланаторни оквир за демонстрацију теоријских рјешења која су усмјерена ка превазилажењу основних социолошких дихотомија (микро-макро, дјеловање-структура) (Mouzelis 2000:233-249).

4.3.2. Дневници

Увидом у релевантну литературу могуће је у(с)тврдити да дневници постају све цјењенији извор аутобиографских података у друштвеним наукама (Plummer 2001:48-52; Roberts 2002:63-66; Alaszewski 2006: 3-12; Lejeune 2009). Такође, по истом основу могуће је примјетити да све веће занимање истраживача за дневнике још увијек није попраћено одговарајућим растом фонда методолошке литературе која им је посвећена. И поред наведеног, тренутна ситуација по том питању је далеко повољнија него што је била почетком 90-их година прошлог вијека, до када се поменути методолошки фонд могао „набројати на прсте“, тј. претежно се сводио на цитирање и/или парафразирање одговарајућих дијелова двије студије: Олпортове (Gordon Allport) *Употребе личних докумената у психолошкој науци* (*Use of Personal Documents in Psychological Science*) из 1942. године, односно, већ поменутог, првог издања Пламерових *Докумената живота* из 1983. године (Види: Bogdanović 1993:169-171). У том контексту, преглед који слиједи, уз нужно уважавање класика и општих мјеста (одређења, класификација, предности и недостатака), првенствено ће бити усмјерен ка представљању најновијих тенденција у истраживањима заснованим на кориштењу дневничке грађе.

Цитирајући Пламера, Богдановић наводи сљедећу дефиницију дневника: „Дневник је животни документ *par excellence* који хронолошки и непосредно биљежи савремени ток приватних и јавних догађаја важних за његовог писца“ (Bogdanović 1993:169; Plummer

2001:48). Први дио наведене дефиниције – тврдњу о дневнику као животном/личном документу *par excellence* Пламер преузима од Олпорта, који је на тај начин желио да нагласи компаративне предности дневника у односу на друге (ауто)биографске изворе података:

За разлику од аутобиографије дневник је написан под непосредним утицајем искуства ... У њему се откривају недоследности личности: распарчани уноси спрјечавају лажну интеграцију и симплификацију живота коју учестало намећу аутобиографије ... Дневници не садрже анахроне тенденције да се ранијим временским периодима приписују мисли, осјећања и интерпретације, које су прикладне моменту писања; они такође избјегавају дугорочне грешке у сјећању (Allport 1942:96).

Још прецизније одређење термина дневник нуди Енди Алашевски (Andy Alaszewski), који након саме дефиниције – „Дневник може бити дефинисан као документ креиран од особе која је вршила редован, личан и савремен унос записа“ – врши додатно појашњавање сваке ставке која је у њој наведена:

- Редовност – структуру дневника чине редовни и датирани записи, који се односе на фиксне временске интервале или специфичне догађаје;
- Лично – записе креира препознатљива особа, која истовремено омогућава или ограничава приступ дневнику другим лицима;
- Савременост – записи су креирани током или непосредно након дешавања;
- Записи – уноси могу да се односе на било шта што је од значаја за аутора дневника (догађаје, активности, утиске, осјећања, и др), а са развојем савремених информационо-комуникационих технологија они више нису ограничени искључиво на писану форму, већ могу представљати и аудио или аудио-визуелне снимке (Alaszewski 2006:1-2).

У Олпортово вријеме уопште није постојао концепт нарученог дневника. Отуда се и његова класификација дневника односи искључиво на оне форме поменутог извора аутобиографских података које су настале спонтано:

- интимни дневник – аутор га пише за властите потребе и у великој мјери се може поистовјетити са претходно наведеним одређењима о начину настанка и сврси дневника,

- мемоари – аутор их пише за публику/јавност на основу постојећих забиљешки и/или сјећања о ближој или даљој прошлости,
- забиљешке – настају вођењем евиденције о одређеним догађајима из личног живота и/или окружења (трошковима, времену, пољопривредним активностима, и сл) (Allport 1942:100-101).

Коментаришући наведене ставке Алашевски истиче да забиљешке представљају најједноставнију форму дневника, односно да је понекад, услед непознавања мотива аутора, тешко уочити разлику између интимног дневника и мемоара (Alaszewski 2006:2). За разлику од Олпорта, Пламер при класификацији истраживања заснованих на дневничкој грађи у први план ставља форме дневника које су настале на захтјев истраживача:

- дневнике које воде информанти (нарочито погодан за етнографска истраживања),
- навођене дневнике – аутори добијају инструкције о начину вођења дневника и темама које су од посебног интереса за истраживаче, а затим уносе записе у посебно устројене обрасце/књижице,
- дневник дневнички-интервју метода – испитаници добијају надокнаду за учешће у истраживању и са њима се врши уводни интервју, затим детаљно записују свакодневне активности током одређеног временског периода (у форми: ко, шта, када, како, гдје, колико), након чега учествују у интервјуу који је фокусиран на разматрање записа наведених у дневнику,
- као четврти тип истраживања који је заснован на дневничкој грађи Пламер наводи употребу већ постојећих дневника (Plummer 2001:49-52).

Разлоге за наведену одлуку вјероватно треба тражити у чињеници да је употреба дневничке грађе у друштвеним истраживањима до сада претежно била заснована на нарученим дневницима, док је употреба спонтано насталих дневника била далеко чешћа у књижевним и историјским истраживањима (Alaszewski 2006:30-42). У том контексту, у наставку дисертације детаљније ћемо се осврнути на предности и недостатке кориштења наручене дневничке грађе.

На најопштијем нивоу, Алашевски наводи сљедеће предности употребе дневника у друштвеним истраживањима:

- могу бити кориштене у оквиру различитих истраживачких стратегија,

- могу бити кориштени самостално или у комбинацији са другим истраживачким методама,
- омогућавају приступ тешко доступним групама или активностима (Alaszewski 2006: 43).

Међутим, за разлику од спонтано насталих дневника, чија је научна употребљивост ограничена временским периодом током којег су наста(ја)ли, односно неравномјерном распрострањеношћу праксе вођења дневника међу припадницима различитих друштвених група/слојева (Alaszewski 2006: 43), наручени дневници су „увијек непосредније повезани са циљевима истраживања“ (Bogdanović 1993:171). При томе је нужно водити рачуна о предностима и недостацима од којих зависи могућност њихове операционализације:

Табела 6: Предности и недостаци наручених дневника

Предности	Недостаци
писац дневника има велик степен контроле над садржајем који ће испоручити истраживачу	писање дневника је изузетно захтјевна активност (у смислу потребног времена и воље), што може отежати проналажење писаца и/или утицати на квалитет података
пored терапеутског ефекта, отворене форме дневника омогућавају и испољавање пишчеве креативности	вођење дневника подразумијева одређен ниво писмености, што може бити препрека за ангажовање појединих особа
подстичу успостављање повјерења између писца и истраживача	писац дневника може ускратити или фалсификовати одређене информације
могу омогућити добар увид у осјетљиве, политизоване, стигматизоване, свакодневне и/или прикривене теме	писац дневника може погрешно схватити циљеве истраживања, односно не мора бити педантан по питању редовности вођења дневника

Извор: McGregor 2006:201-202

Такође, треба имати у виду да су наведене предности и недостаци увелико условљени врстом, тј. техничким карактеристикама нарученог дневника:

- нивоом структурисаности (неструктурисани, полуструктурисани, структурисани),
- смјерницама за вријеме уношења записа – из перспективе писца окидачи за унос записа могу бити договорени интервал, примљени сигнали или одређени догађаји, а из перспективе истраживача договорени интервал (фиксирани или варијабилни) или одређени догађаји,
- да ли је наручени дневник дио шире истраживачке стратегије,

- начин уношења записа (писмено, аудио и/или аудио-визуелни снимци) (Sheble and Wildemuth 2009:212-213).

Напоменимо и то да се подаци који се прикупљају уз помоћ структурисаних дневника користе у квантитативним истраживањима (Kenton 2010:2).

На крају овог потпоглавља осврнућемо се и на најактуелније форме дневничке грађе које имају интердисциплинарна обиљежја: књигу сјећања (енг. *memory book*), видео дневник и блог.

Књига сјећања представља иновативну форму нарученог дневника, која осим писања, аутору омогућава да се изрази и другим креативним средствима: цртањем, прикупљањем/снимањем фотографија, прикупљањем новинских исјечака и других подсјетника на одређене догађаје (улазница, разгледница, честитки, и сл). Као попутни материјал уз непопуњену књигу сјећања аутори добијају и фасциклу у којој се налазе инструкције за вођење дневника, лепило и једнократни фотоапарат, а поред наведеног, она се може користити и као складиште за претходно поменуте меморабилије. Идејни творци ове форме нарученог дневника, енглеске социолошкиње Рејчел Томсон (Rachel Thomson) и Џенет Холанд (Janet Holland), користиле су је у оквиру дневник дневнички-интервју методе, али сматрамо да се она врло успјешно може користити и као самосталан извор података (Thomson and Holland 2005).

Видео дневник је све заступљенија форма спонтаног или нарученог дневника, која је доживјела праву експанзију са растом доступности технологија које омогућавају снимање и дистрибуцију аудио-визуелних садржаја (дигиталних фотоапарата и камера, паметних телефона, друштвених мрежа, специјализованих интернет сервиса). Највећа предност поменуте форме дневника огледа се у томе што она „учесницима омогућава потенцијал за већи степен рефлексije него друге методе, посредством процеса гледања, поновног снимања и уређивања њихових дневника прије приказивања“ (Holliday 2004:1603). У том смислу, Пламер видео дневник означава као форму „видео аутоетнографије“, односно као посљедњи стадиј у развоју документарног филма и видеа – од објашњавајућег (аутор приповједа причу са ауторитетом), посматрачког (камера прати животе људи у реалном времену), преко интерактивног (снимање на принципима реализма и минимализма) и рефлексивног (само/критички приступ темама за снимање) до перформативног (уважавање вишеструких наратива) (Plummer 2001:71-73).

Блог (скраћеница неологизма „weblog“) је форма интернет комуникације која представља „мјешавину дневника, веб сајта и онлајн заједнице“ (Jones and Alony 2008:433). Први пут се јавља крајем 90-их година прошлог вијека, а препознатљив је по томе да настаје тако што „аутор пише датиране уносе који се појављују обрнутим редослиједом (i.e. последњи као први), могу бити повезани са другим веб странама и обично дозвољавају коментаре читалаца“ (Snee 2010:1). За разумијевање све учесталијег кориштења блогова у друштвеним истраживањима, али и њихових сличности/разлика са „класичним“ дневницима, изузетно је корисно запажање америчке комуниколошкиње Дејне Бојд (Danah Boyd):

Кроз концептуализацију блога као медија умјесто жанра, могуће је увидјети да су блогови више слични папиру него дневницима. Блогови нису одређени конвенцијама или типом садржаја, већ оквиром у којем се људи могу изразити. Кориштењем папира људи документују своје животе. Исто важи и за блогове. Папир и блогови се користе за све од креирања листе за куповину до објављивања иновативних истраживања, од цртања до рекламирања намјештаја, од праћена личних рачуна до писања трач рубрика. Медији су флексибилни, јер омогућавају различите начине изражавања и стално се развијају (Boyd 2006:11).

У том контексту, попут дневника, и блогови могу настајати спонтано или на захтјев истраживача, а у зависности од нивоа структурисаности и форме представљеног садржаја могу бити кориштени као извори података за потребе квалитативних и/или квантитативних истраживања. Међутим, за разлику од аутора „класичног“ дневника, који је у техничком смислу ограничен на оловку, папир и употребу различитих меморабилја у физичком облику, аутор блога – блогер – ствара кроз употребу дигиталних технологија. Реферишући на наведено, Мадлен Сорпјур (Madeleine Sorapure) указује на неке могућности и ограничења употребе поменутих технологија:

На примјер, у окружењу које је компјутерски и мрежно посредовано, аутор дневника мора донијети одлуку о дизајну странице и општој архитектури рада – разматрања која нису неодложно присутна у случају писаног дневника. Онлајн аутор такође мора размотрити распоред текста и слика, те одлучити које ће, ако их има, мултимедијалне и интерактивне елементе користити (Sorapure 2003:4).

Доношење поменутих одлука увелико олакшавају многобројни блог сервиси (нпр. Blogger, WordPress.org, WordPress.com), који потенцијалним корисницима нуде низ готових рјешења. Утолико, блогове могу креирати и особе које нису напредни корисници дигиталних технологија. Напоменимо и то да су блогови као облик јавне комуникације изузетно захвални за реализацију истраживања заснованих на партиципаторним методологијама (Bundon 2018).

4.3.3. Писма

Насупрот значају који има у оквиру историјских и књижевних истраживања, употреба писама у друштвеним истраживањима никада није постала општеприхваћена пракса. На прву, могли бисмо закључити да основни разлог за поменуту ситуацију треба тражити у успону информационо-комуникационих технологија (од телефона до интернета) које су довеле до тзв. „смрти писма“ – постепеног ишчезавања писма као специфичног облика комуникације и друштвене праксе – али постоје аутори који врло убједљиво побијају поменути аргумент. Такође, у оквиру друштвених наука већ неко вријеме постоје иновативне методолошке стратегије које указују да писма и даље „представљају обећавајући извор за истраживање“ (Allport 1942:108). У том смислу, расправа која слиједи неће бити ограничена искључиво на представљање „класичних“ примјера употребе писама у друштвеним истраживањима (Bogdanović 1993; Plummer 2001; Roberts 2002), већ ће тежити и ка разматрању најновијих тенденција у раду са епистоларном грађом.

Најпознатији, али уједно и најамбициознији и најутицајнији примјер употребе писама у друштвеним истраживањима демонстрирали су Томас и Знањецки у оквиру студије *Пољски сељак у Европи и Америци*. Наиме, по сазнању о обиму кореспонденције између пољских емиграната у Америци и њихових рођака који су остали у Пољској Томас и Знањецки су путем огласа у локалним новинама обећали новчану надокнаду у висини између 10 и 20 центи за свако писмо које су међусобно слали припадници поменутих популација. О успјеху поменуте стратегије најбоље говори чињеница да су на тај начин прикупили преко 15 000 писама, од којих су, у прва два тома студије, објавили 764 писма. Објављена писма су разврстали у 50 породичних серија, које су распоредили у три тематске области: кореспонденција између чланова породице, кореспонденција између

супружника и писма посвећена личним односима изван брака и породице (Thomas and Znaniecki 1918). Такође, устројили су и класификацију објављених писама на основу њихове функције и то тако што су издвојили пет типова тзв. „поздравних писама“ (енг. bowing letters):

- Церемонијална писма – њихова функција је да надомјесте изостанак њиховог аутора са окупљања која подразумевају присуство свих чланова породице (вјенчања, крштења, сахрана, вјерских празника, и сл), тј. она представљају замјену за церемонијалне говоре и подстичу породично заједништво;
- Информативна писма – представљају детаљан опис живота одсутног члана породице и усмјерена су ка очувању заједничких интереса/интересовања са другим члановима породице;
- Сентиментална писма – шаљу се у случају слабљена породичне солидарности услед дуготрајне растављености, а њихова сврха је оживљавање интимности између појединаца;
- Литерарна писма – имају умјетничку форму, тј. најчешће представљају пјесме које се јавно читају члановима примарне групе;
- Пословна писма – шаљу се услед немогућности непосредног присуства при рјешавању пословних питања (Thomas and Znaniecki 1918:305-306).

Обрађену епистоларну грађу Томас и Знањецки су искористили да непосредно прикажу карактеристичне културне обрасце традиционалних пољских заједница, као и њихову трансформацију/модернизацију под утицајем америчког друштва.

Поред претходно наведене, Пламер у оквиру друштвених наука издваја још двије „класичне“ студије које су засноване на употреби епистоларне грађе: *Писма од Џени* (*Letters from Jenny*) и *Бјекство из притвора* (*Escape from Custody*) (Plummer 2001:53-54). У првом случају, ради се о студији насталој на основу кореспонденције између особе под псеудонимом Џени Мастерсон (Jenny Masterson) и двоје познаника њеног сина „Роса“ (Ross) – „Гленом“ (Glenn) и „Изабел“ (Isabel), која је трајала од 1926. до 1937. године (301 писмо). Дио наведене кореспонденције, попраћен кратким методолошким освртом Гордона Олпорта, првобитно је објављен 1946. године, а осамнаест година касније Олпорт ће на основу истог, али и материјала прикупљеног кроз разговоре са „Изабел“, објавити опширнију студију под горе поменутиим насловом (Anonymous 1946; Allport 1965). Иако је

сама студија претежно усмјерена ка психолошкој анализи и интерпретацији „Ценине“ личности, писма која су у њој објављена омогућавају и „кратке увиде у шири друштвени свијет“ (Plummer 2001:53). У другом случају, ријеч је о студији заснованој на кореспонденцији између алкохоличара-бескућника „Френка Мура“ (Frank Moore) и америчког социолога Роберта Штрауса (Robert Straus). Њихова кореспонденција је трајала преко 25 година, од 1948. године – када Штраус објављује животну историју првих 40 година „Френкова“ живота – до „Френкове“ смрти 1972. године. Садржај „Френкових“ писама претежно се односи на „његова искуства о уласку и изласку из поправних институција, о добијање и напуштању посла и о периодима са и без зависности од алкохола – о 'животу лучког пацова'² како сам каже“ (Plummer 2001:54). Горе поменути студију Штраус ће објавити 1974. године и то на основу података које је прикупио кроз личне сусрете са „Френком“, контакте са његовом мајком и познаницима, односно кориштењем његове животне историје и око 350 писама које је примио током наведене кореспонденције (Straus 1989:8).

Могуће је примјетити да аутори претходно поменутих студија нису остварили дубље увиде у епистемолошке, техничко-организацијске и научно-стратегијске аспекте употребе епистоларне грађе. На примјер, Томас и Знањецки препознају писмо као засебан књижевни жанр и указују на повезаност између језичких конвенција/дискурса и садржаја писама, али не иду даље од тога (Thomas and Znaniecki 1918:304, 306-307). С друге стране, Олпорт употребу писама у друштвеним наукама претежно проблематизује из ширег контекста „неконтролисаности личних докумената“, при чему се позива на Блумерове опаске о њиховим недостацима по питањима репрезентативности, адекватности, поузданости и валидности (Allport 1942:20; Allport 1946:315). Једина тема којој посвећује више пажње тиче се дијалогичке природе епистоларне грађе, што, према његовом суду, може бити добро или лоше у зависности од дисциплинарних захтјева. У том смислу, социолозима и социјалним психолозима одговарају околности у којима кореспонденција „може бити одраз развоја интерперсоналног односа, тако да говори више о дијадичној ситуацији него о обрасцима личности било ког писца“ (Allport 1946:315). Насупрот томе, такве околности не одговарају психолозима.

² Енг. whart rat – у жаргону: особа која скита или живи око докова при том подкрадајући бродове или лучка складишта.

До поновног раста интересовања за епистоларну грађу у друштвеним истраживањима долази тек 90-их година прошлог вијека. Робертс сматра да тај тренд почива на све интензивнијем занимању социолога за друге дисциплине и изворе (Roberts 2002:63). Најпознатији примјер такве праксе је Лиз Стенли, социолошкиња о чијим смо интердисциплинарним интересовањима за књижевност, историју и феминистичку теорију већ говорили. Наиме, посебно мјесто унутар њеног социолошког опуса заузимају емпиријска истраживања заснована на колекцији писама јужноафричке књижевнице, друштвене теоретичарке и активисткиње Оливе Шрајнер (Olive Schreiner [1855-1920])³, као и методолошка разматрања која су на њима заснована (Stanley 2002, 2004, 2010, 2011, 2015). Овом приликом представимо њена размишљања о најбитнијим епистемолошким, техничко-организациским и научно-стратегијским аспектима кориштења епистоларне грађе у друштвеним наукама.

У контексту претходно наведеног, најзначајнији допринос Стенлијеве у епистемолошком смислу огледа се у њеној интенцији да по узору на књижевне студије епистоларну грађу не сагледава на основу принципа фактичности, већ као форму текстуалности/комуникације. Ефикасност поменутог приступа Стенлијева демонстрира на Пламеровим аргументима о непозданости епистоларних извора – аутор садржај писма увијек прилагођава примаоцу, односно садржај писама најчешће није фокусиран на циљеве истраживања – које преузима и промовише у носеће принципе властите аргументације:

- писма су дијалогска – њихова примарна функција није репрезентација ауторовог живота, већ комуникација између једне и друге или више особа,
- писма су перспективистичка – структура и садржај писама се мијењају у зависности од примаоца и протока времена,
- писма имају изражена појавна својства – тј. властите преокупације, конвенције и етичке претпоставке, које не зависе од циљева истраживања/истраживача (Plummer 2001:54-55; Stanley 2004:202-203).

Поменуте принципе Стенлијева додатно поткрепљује тврдњом да кореспонденција представља резултат тзв. „епистоларне намјере“ (енг. *epistolary intent*), односно намјере да

³ Поменута колекција се састоји од око 5 000 писама и доступна је у дигиталном облику на <https://www.oliveschreiner.org/>.

се путем писмене комуникације „олакшају и/или одрже“ друштвени односи лицем у лице који су из неког разлога, најчешће само привремено, прекинути – тј. када је у питању интерперсонални контекст који она означава синтагмом „испрекидано присуство“ (енг. *interrupted presence*) (Stanley 2011:13). О научно-стратегијском значају те тврдње за статус епистоларне грађе у друштвеним наукама говорићемо у наставку текста.

На техничко-организацијском нивоу Стенлијева нас упознаје са низом практичних проблема карактеристичних за прикупљање, сређивање, анализу и архивирање епистоларне грађе (нпр. избор писама за објављивање, уређивање писања за објављивање, противрјечности у садржају писама, интерпретација писама, дигитализација писама, итд) (Stanley 2004, 2011, 2015, 2018). Такође, нуди нам и холистички приступ за њихово превазилажење, који је утемељен на концепцији „епистоларијума“. Треба напоменути да она под наведеном концепцијом не подразумијева само доступну/сачувану епистоларну продукцију одређене особе или организације, већ и друге епистоларне активности које су са њом повезане, односно које могу бити од великог значаја при њеној анализи и интерпретацији:

- цјелокупну епистоларну продукцију тих особа или организација, чак и њихова писма која нису сачувана,
- писма која су те особе или организације добиле од њихових коресподената,
- објављене верзије писама, тј. верзије писама које су настале кроз уређивање и транскрипцију оригиналног материјала (Stanley 2011:137).

У том контексту, Стенлијева највећу пажњу ипак посвећује херменеутичким аспектима рада са епистоларном грађом, а пасус који слиједи представља сажетак њених размишљања на ту тему:

Резултат различитих активности које претходе објављивању колекције писама је производња својеврсног палимпсеста: оригинална писма су ту, али попут сјенки, у полу-избрисаној форми и двосмисленим односом са својим транскрибованим и штампаним верзијама. Оне нису сасвим исте као манускрипти, али нису ни сасвим другачије. Изгледа да не постоји рјешење за ту ситуацију осим да се цјелокупан епистоларијум објави у фототипској форми. Међутим, поред тога што би сваки читалац морао да буде сопствени истраживач (и уредник), то и даље не би вратило вријеме, тј. утицало на чињеницу да су друштвени свијет и „стварни ток ствари“ на које се односи епистоларна размјена, као једна од могућих верзија њихове репрезентације,

већ прошли и да не постоји начин да се за потребе данашње потрошње васкрсну „као што су били“. Склона сам да активности око уређивања писама учиним што транспарентнијим, како због разлога повезаних са горе наведеним аргументима, тако и да би читаоцима било очигледно да пројекат представља специфичну уредничко превођење и интерпретацију а не васкрсавање (Stanley 2004:222).

На основу претходно наведених идеја могли бисмо стећи представу да се Стенлијева бави искључиво разматрањем питања која се односе на већ постојећу епистоларну грађу. Међутим, она је и један од најутицајнијих противника тезе о „смрти писма“, односно заговорника све већег научно-стратегијског значаја епистоларне грађе у друштвеним наукама. У том правцу она износи низ међусобно повезаних тврдњи, које поткрепљује резултатима доступних емпиријских истраживања:

- епистоларна намјера као специфичан облик комуникације постоји већ хиљадама година, а писмо, у оном облику који ми сматрамо уобичајеним – адресе пошилаоца и примаоца, мјесто и датум, почетни поздрав, предмет/садржај писма, завршни поздрав, потпис пошилаоца, начин достављања – тек од XVIII вијека,
- писмо се развило из других облика писмене комуникације (едиката, јавних саопштења, службене кореспонденције, патентних писама, мјеница, научних извјештаја) и никада није представљало униформан жанр,
- насупротив уобичајеним претпоставкама, које су засноване на „парадигматском“ статусу мигрантских писама, комуникација путем писама најчешће није настајала/не настаје као посљедица трајног или дуготрајног одсуства, већ усљед „испрекиданог присуства“, тј. као привремена замјена за однос лицем у лице,
- иако су дигиталне технологије омогућиле готово тренутну комуникацију на глобалном нивоу на нивоу епистоларне намјере и даље се не може говорити о инстант/синхроној комуникацији,
- привид присуства аутора није карактеристичан само за писма (рукопис, стил писања, отисци прста на папиру, трагови љепљења маркице, и др), већ и за дигиталне епистоларне форме – имејл, текстуалне поруке на друштвеним мрежама, смс поруке, и сл. (нпр. употреба емотикона, специфичних поздрава, слање фотографија, креирање аватара, и др),

- дигитални облици писмене комуникације су такође материјални и омогућавају још ефикасније чување информација у односу на писма (нпр. имејл може бити обрисан, али то не значи да је његов садржај заувјек изгубљен) (Stanley 2015:242-244).

На основу наведених аргумената Стенлијева долази до закључка да жанровске конвенције не могу прикрити чињеницу да дигиталне форме писмене комуникације представљају нову форму „писмености“ (енг. *letterness*), тј. да „омогућавају изражавање епистоларне намјере на мноштво начина“ (Stanley 2015:252).

Иако су ставови које Стенлијева износи поткрепљени емпиријским доказима, њен приступ је аналитички једностран, тј. претежно је усмјерен ка истицању континуитета и сличности између писама и дигиталних епистоларних форми. У том смислу, поједини социолози су горе представљене аргументе искористили за развијање анализе у супротном смјеру – ка утврђивању разлика између писама и дигиталних епистоларних форми. На примјер, Џејн Хеџис (Jane Haggis) и Мери Холмс (Mary Holmes) начелно уважавају аргументацију Стенлијева, али истовремено указују и на разлике између наведених облика комуникације, при чему нарочито наглашавају утицај употребе дигиталних епистоларних форми на квалитет интерперсоналних односа:

- од густог описа (енг. *thick description*) до слања текст порука (енг. *text messaging/msgng*) – дигиталне технологије омогућавају чешћу комуникацију, али је она обично далеко површнија него што је била у прошлости,
- од вишка времена до празног и стварног времена – писање и слање писама је временски захтјевно и подразумијева планирање, док се комуникација путем дигиталних епистоларних форми одвија готово тренутно и обично је карактеристична за периоде „убијања времена“ (нпр. путовање на посао или чекање у реду),
- од загарантоване друштвене повезаности до (ре)продукције друштвене повезаности – иако дигиталне технологије, бар у начелу, омогућавају далеко већу учесталост, квалитет и разноврсност друштвених контаката у односу на слање писама, њихова употреба се одвија унутар друштвеног контекста који је обиљежен нестабилношћу/флуидношћу интерперсоналних односа,
- од дара до чаврљања (енг. *chat*) – на дијалошком нивоу, писма подразумијевају емоционалну и интелектуалну посвећеност аутора – давање себе другој особи –

док дигиталне епистоларне форме више подсјећају на свакодневну комуникацију лицем у лице,

- разграничавање личног и безличног – иако је унутар садржаја епистоларне грађе често врло тешко повући границу између личног и безличног/приватног и јавног/неформалног и формалног, приликом писмене комуникације корисници дигиталних технологија су далеко обазривији према наведеним дистинкцијама него аутори писама (вјероватно због свијести о већој могућности „цурења“ дигиталних информација) (Haggis and Holmes 2011:173-182).

Слична запажања износе и други социолози (Poustie 2010; Jolly 2011), као и комуниколози (Milne 2010).

У пракси, поред приватних писама, истраживачи се сусрећу и са многим другим облицима већ постојеће епистоларне грађе: фиктивним писмима, лажним писмима, службеним писмима, отвореним писмима, незавршеним писмима, изгубљеним писмима, и сл. (Stanley 2011:144). Пламер наглашава да су за савремена друштвена истраживања нарочито занимљива отворена писма која су упућена дневним новинама и/или часописима (Plummer 2001:54). Међутим, још већи потенцијал имају истраживања која подразумевају кореспонденцију између истраживача и учесника, као и аутоетнографска писма истраживача. У првом случају, ради се о својеврсној форми наручених личних докумената (Упореди са: Bogdanović 1993:171). Истраживачи, најчешће путем огласа/објаве у дневним новинама и/или часописима, врбују учеснике у истраживању са којима ступају у кореспонденцију путем писама или имејла. У зависности од дужине кореспонденције и спремности учесника на сарадњу овај начин прикупљања података може бити надопуњен и интервјуом. Највеће предности поменутог приступа огледају се у његовој ненаметљивости – мање је инвазиван у односу на интервју, учесници имају прилику да размисле о предмету истраживања/начину на који ће конципирати писмо, истраживач није материјално присутан – а највећи недостаци су повезани са могућим трошковима извођења истраживања – нпр. плаћање поштанских услуга и/или услуга транскрипције – и/или са ограничењима која проистичу из личне једначине учесника (нпр. низак ниво писмености) (Kralik et al. 2000; Harris 2002). У другом случају, аутоетнографско писмо је специфична саморефлексивна форма, која поштује конвенције

интимног или отвореног писма, а усмјерена је ка представљању стеченог истраживачког и/или других искустава (Pithouse-Morgan et al. 2012).

4.3.4. Остали извори

Поред претходно наведених, у биографских истраживањима се користи и мноштво других извора података: фотографије, аудио-визуелни записи, веб-странице, биографски предмети, тетоваже, књижевна дјела, и др. Они обично не представљају адекватну замјену за животне приче, ауто/биографске наративе, дневнике и/ли писма, па се из тог разлога најчешће не користе самостално, већ као „допунски материјал“. У том контексту, њихова улога се најчешће своди на „подстицање 'прича', мисли и осјећања“ (Roberts 2002:66), тј. различите облике елицитације – нпр. фото-елицитацију. Такође, горе поменути извори података могу успјешно да се користе и у друге научно-истраживачке сврхе:

- стварање искуствене основе о предмету истраживања,
- успостављање повољних друштвених односа унутар истраживане средине,
- триангулацију података,
- писање истраживачког извјештаја.

С обзиром да о фотографијама, аудио-визуелним записима и веб-страницама опширније расправљамо у наредним поглављима дисертације, наставак разматрања у оквиру овог потпоглавља у потпуности посвећујемо рјеђе коришћеним и/или мање познатим изворима ауто/биографских података.

Биографски објекти представљају неоправдано запостављену и потцијењену врсту ауто/биографских извора. Условно, могли бисмо их подијелити на предмете за личну употребу и меморабилије, иако поједини социолози истичу да „чак и начин на који 'персонализујемо' простор попут канцеларије може бити означити као аутобиографски“ (Roberts 2002:66). Позивајући се на Бурдијеа, односно на његову тврдњу да се идентитет, између осталог, налази и у имовини коју појединци или групе посједују (кућама, намјештају, сликама, књигама, аутомобилима, пићима, цигаретама, парфемима, одјећи, итд), Пламер такође сугерише да већина предмета којима смо свакодневно окружени „може испричати изузетно сложене приче“ (Plummer 2001:57). Попут њега, али на основу

дугогодишњег теренског искуства, о (потенцијалном) значају ове врсте извора података за биографска истраживања врло убједљиво говори и америчка антрополошкиња Џенет Хоскинс (Janet Hoskins):

Оно што сам открила, на моје велико изненађење, је то да историје објеката и животне приче особа нисам могла прикупљати одвојено. Људи и ствари које су они цијенили били су тако дубоко испреплетени да нису могли да се раздвоје ... Многе интроспективне, интимне и „личне“ исказе о животима људи прикупила сам тако што сам их питала о објектима, тј. пратила путање објеката током интервјуа који су наводно били фокусирани на особе (Hoskins 1998:2).

Сумирајући претходно наведеног можемо доћи до закључка да и поред техничких ограничења која су условљена њиховом материјалном формом, тј. њиховим кориштењем искључиво за потребе елицитације, биографски објекти ипак имају велики хеуристички и феноменолошки потенцијал. Сматрамо да поменути потенцијали нарочито могу доћи до изражаја у оквиру истраживања која су заснована на методи усмене историје, али од њих велику корист могу имати и истраживачи који дају предност другим биографским методама.

Између осталог, *тетоваже* представљају и израз личног или групног идентитета, односно облик друштвене комуникације. По том основу, њихова функција никада не може да се сведе искључиво на ниво естетике, већ увијек подразумева далеко сложенију међуусловљеност биографског и друштвеног. Иако варијације поменутог приступа имају дугу традицију у друштвеним наукама све до 80-их година прошлог вијека већина истраживања о друштвеном значају и значењу тетоважа била су ограничена на теме повезане се криминалним и девијантним облицима понашања, односно стигматизацијом „осликаних особа“. Након тог периода у друштвеним наукама постепено долази до тзв. „тјелесног заокрета“ (енг. embodied turn), који је заснован на претпоставци да тијело представља „мјесто за записивање културних значења“ (Vail 2007:330). Још прецизније, тјелесност је препозната као „средство изражавања, самоискуства и друштвене препознатљивости“ (Ferreira 2014:304). Истовремено, као једна од посљедица свеопште комодификације, тетовирање од стигматизоване друштвене праксе прераста у саставни дио популарне културе – нпр. 80-их година прошлог вијека на нивоу опше популације у САД-а проценат тетовираних особа је износио око 3%, а 2010. године између 10% и 20%

(Roberts 2012:159). У таквим околностима, тетоваже постају све захвалнији извор ауто/биографских података – најчешће у форми личних наратива који представљају комеморацију прошлости и/или ознаку друштвене припадности – о чему најбоље свједочи све већи број друштвених истраживања која их разматрају у том контексту (Atkinson 2003; Alcina 2009; Martin 2013; Abram Kozina 2013).

Књижевна дјела такође представљају све значајнији извор ауто/биографских података (Roberts 2002:69; Leavy 2012:252). Пламер сматра да у ауто/биографске изворе података треба да се сврста само „књижевност чињенице – факција“ (енг. literature of fact – faction), тј. књижевна дјела која стварне догађаје представљају у форми фиктивног романа. Не слажемо се са наведеном констатацијом зато што сматрамо да је веома тешко одредити јасну и прецизну границу између фикције и факције. У том контексту, америчка социолошкиња Патриша Ливи (Patricia Leavy) нас подсјећа да у склопу припрема за писање романа већина аутора спроводи и исцрпна истраживања (историјска, теренска, анализу докумената, интервјуе), а све са циљем да „креира вјеродостојност – ознаку успјешне фикције“ (Leavy 2012:253-254). По том основу можемо закључити да је фикција увијек, у мањем или већем обиму, заснована на стварности. С друге стране, и „факција“ може да се тумачи као фикција. На примјер, италијански социолог Мариано Лонго (Mariano Longo) наглашава „парадоксалност“ социолошког дискурса, који је заснован на апстрактним и вјештачким концептима – фикцији – а ипак реферише на стварност (Longo 2015:137; Савић 2016:243). У контексту претходно наведеног, можемо устврдити да формално разликовање између фиктивних и нефиктивних наратива не представља нужан показатељ ауто/биографске вриједности одређеног извора података. На хеуристичке импликације ове тврдње експлицитно указују Хамерсли (Martyn Hammersley) и Аткинсон (Paul Atkinson):

Фикција – чак и најпопуларнија и ефемерна – може бити изузетно корисна. Најбаналнија („палп“ или „шунд“) фикција је често препуна представа, стереотипа и митова, који се односе на многобројне области друштвености ... Њој не треба нужно да се приступа на основу формалне вриједности, као прецизној репрезентацији друштвене стварности, већ као потенцијалном извору тема, представа и метафора. Исто важи и за много „озбиљнију“ фикцију: романи могу указати на различите начине организације искуства и алтернативне

тематске моделе. Не требамо зазирати од пажљиве употребе књижевних извора (Hammersley and Atkinson 2007:125).

Сумирајући претходну расправу, можемо закључити да свако књижевно дјело, без обзира на његову форму или умјетничку вриједност, може представљати извор ауто/биографских података – нефиктивно као непосредан, а фиктивно као посредан извор података о његовом аутору и/или теми којом се бавио.

Рећемо пар ријечи и о техничким аспектима употребе фикције и факције у друштвеним наукама. У том смислу, Лонго истиче да социологија и књижевност представљају двије различите културе, односно два различита приступа стварности – за разлику од књижевности, чији полисемички потенцијали омогућавају пластично представљање чак и најпротиврјечнијих животних искустава, социолошке представе друштвене стварности су ограничене парадигматским/дисциплинарним канонима. Отуда свака употреба фиктивних или фактивних наратива у друштвеним истраживањима нужно подразумијева „конверзију књижевних података у социолошке дискурсе“, односно процес, који, на најопштијем нивоу, пред социолога поставља задатак да „негира комплексност значења у одабраном књижевном дјелу, одабере интерпретативну стратегију и учини је вјеродостојном кроз превођење наратива у терминологију и логику властите дисциплине“ (Longo 2015:142-143). Начелно, исту стратегију морају примјењивати и други друштвењаци. Ипак, ако се осврнемо на стварну научно-истраживачку праксу, тј. конкретне примјере социолошких и других „конверзија“, можемо увидјети да и саме дисциплинарне/дискурзивне границе врло често имају и више него флуидан карактер. Реферишући на наведено, Ливи идентификује три основа обрасца кориштења фикције у друштвеним наукама:

- многи квалитативни истраживачи користе креативне методе како би властита истраживања учинили што евокативнијим,
- кориштењем фикције, односно књижевних конвенција на којима је она заснована (великих наратива/заплета, жанрова, типова карактера), квалитативни истраживачи резултате својих истраживања настоје да оптерете „емоционалним капиталом“ који код публике подстиче заинтересованост и рефлексивност,
- употреба фикције омогућава увид у „унутрашњи монолог“ актера истраживања (Leavy 2012:254-255).

У пракси, употреба наведених образаца се манифестује као факција – нпр. ново новинарство (Kapote [1966]2017), фикција – нпр. измишљени дневник (Clough 2004), или чак као потпуно одбацивање наративних конвенција – нпр. лирска социологија (Abbott 2007).

Поред горе наведених, у друштвеним истраживањима користе се и „мање познати“ извори ауто/биографских података, попут CV-ијева (лат. *curriculum vitae*), тестамената, епитафа, љубавних огласа, кућног отпада, итд. (Plummer 2001:75; Roberts 2002:66). Такође, веома вриједан извор ауто/биографских података представљају и службени документи који настају за потребе разних установа (нпр. образовних, здравствених, васпитно-поправних, казних, и др) и удружења (нпр. предузећа, политичких партија, спортских клубова, вјерских заједница).

4.4. Узорковање

С обзиром на епистемолошке, техничко-организацијске и научно-стратегијске разноликости биографских метода у друштвеним наукама, тј. разноликост њихових конкретизација на нивоу појединачних нацрта истраживања, област биографских истраживања карактеришу многобројне стратегије узорковања. Ако се позовемо на познату типологију општих приступа узорковању у друштвеним наукама коју су устројили Тедли (Charles Teddlie) и Ју (Fen Yu), а којом су обухваћени вјероватносно, сврховито, пригодно и мјешовито узорковање, на основу детаљног увида у доступну литературу установили смо да се у биографским истраживањима не користе једино стратегије узорковања које су засноване искључиво на вјероватноћи, тј. које су сврстане у категорију вјероватносног узорковања – случајни узорци, стратификовани узорци, групни узорци, и др. (Teddlie and Yu 2007:77; Ristić 2011:223). Наведеној проблематици приступићемо кроз компаративну анализу одговарајућих садржаја вјероватно најкомплетнијих увода у биографска истраживања – другом издању Пламерових *Документа живота* из 2001. године и коауторској студији Мерил и Вест *Кориштење биографских метода у друштвеним истраживањима* из 2009. године. Основни разлог за наведену одлуку садржан је у чињеници да су аутори при писању поменутих студија остали поприлично недоречени по питању узорковања – што је тренд који се може

примјетити и у другим студијама посвећеним методологији биографских истраживања у друштвеним наукама (нпр. Roberts 2002, Томпсон 2012).

Као што је општепознато, стратегије узорковања засноване на вјероватноћи најчешће се употребљавају у истраживањима популација које су састављене од великог броја јединица посматрања и усмјерене су ка добијању репрезентативних/уопштених резултата. С друге стране, унутар области биографских истраживања величина популације и/или „статистичка репрезентативност“ узорка/резултата нису од примарног значаја. Циљајући на наведену разлику Пламер се прво позива Ериксонову (Eric Erikson) тврдњу о вјероватносном узорковању као стратегији истраживача који раде са огромном количином података – тзв. „стратегија обиља“, а затим изјављује следеће:

Животна историја је стратегија сиромашног – истраживача који се и не нада да ће доћи до великог, репрезентативног узорка на основу којег се могу донијети храбра уопштавања. У том случају традиционалне стратегије узорковања стога обично и нису упитне; напротив, у питању је другачији проблем. Ко ће из бескрајних милиона свјетске популације бити изабран за детаљно истраживање и бесмртан статус у друштвеним наукама? Зашто Стенли, Џејн Фрај и Ригоберта Менчу? Квалитативни истраживачи заправо траже само оне узорке који су „богати информацијама“ – они су далеко мање забринуте за репрезентативност (Plummer 2001:133).

На основу наведених ставова Пламер идентификује и двије основне стратегије узорковања у биографским истраживањима. Прву, која је заснована на срећи, случају или прагматичности истраживача (нпр. стратегија коју су примјењивали Томас, Шо, Богдан и Штраус), и другу, која је унапријед заснована на неком теоријском или методолошком критеријуму, а усмјерена је ка избору одговарајуће, маргиналне, познате или обичне особе (Plummer 2001:133-136). Иако на прво читање дјелује свеобухватно и луцидно, Пламерова типологија стратегија узорковања у биографским истраживањима је и више него недостатна – нарочито ако се позовемо на нашу тврдњу са почетка овог поглавља. Поред тога, првонаведена стратегија и није стратегија у правом смислу те ријечи, већ прије посљедица повољног стицаја околности; док другонаведена стратегија не говори ништа о техничко-организацијским аспектима избора учесника у истраживању, већ само сугерише на њихову подобност или друштвени статус (о значају ове класификације више ћемо говорити у шестом поглављу дисертације). Такође, Пламер не расправља ни о величини узорка у биографским истраживањима.

Насупрот Пламеру, Мерил и Вест наведеној проблематици приступају из далеко шире перспективе, тј. кроз уважавање чињенице да за неке биографске истраживаче репрезентативност, бар у некој мјери и/или форми која нема статистички предзнак, ипак представља релевантну одредницу у њиховом научно-истраживачком раду. У том контексту, они имплицитно указују на континуум епистемолошких (прет)поставки – од идиографског ка номотетском/од појединачног ка опшем/од дјеловања ка структури – које стоје у основи различитих биографских метода, а, између осталог, пресудно утичу и на одабир одговарајуће стратегије узорковања од стране истраживача:

Ово може бити дио већег питања: да ли су друштвањаци првенствено заинтересовани за друштвене типове и категорије или појединачне животе. У питању је потенцијална напетост између оријентација усмјерених ка хуманистичким и друштвеним наукама. У хуманистичким наукама већа пажња може бити посвећена ономе што је јединствено и субјективно, а мања ономе што је опште и структурално. Поменута напетост бивствује у срцу биографске спознаје ... Ми трагамо, у духу Ч. Рајта Милса, за перспективама које повезују друштвене форме и унутрашње свјетове, као и динамику између њих, тј. односе се праведно према ономе што је јединствено али такође и репрезентативно (Merrill and West 2009:105).

Ако се присјетимо поменутих епистемолошких (прет)поставки, о којима смо расправљали у једном од претходних поглавља дисертације, произилази да горе наведени редови представљају свеобухватан хеуристички оквир за потенцијално мапирање и типологизацију стратегија узорковања у биографским истраживањима. Ипак, горе поменуте ауторке не иду тако далеко, односно поименце помињу само четири стратегије узорковања – опортунистичко, критеријумско, теоријско и ланчано узорковање (Merrill and West 2009:107-109). Прве двије стратегије су истовјетне са онима у Пламеровој типологији (по редослиједу навођења), а о друге двије опширније ћемо говорити у наставку овог потпоглавља.

Хеуристички потенцијал горе поменутих редова Мерил и Вест далеко боље искориштавају кроз расправу о величини узорка у биографским истраживањима, која поред епистемолошких и техничко-организацијских, има и пропедутички значај – усмјерена је ка студентима који немају претходно искуство у планирању, организацији и реализацији биографских истраживања. Поменути расправу можемо сумирати у четири основна закључка:

- величина узорка у биографским истраживањима варира од једног до више стотина случајева,
- величина узорка у биографским истраживањима није од пресудног значаја, тј. само једна животна историја може пружити довољно података на основу којих је могуће „генерисати веома оригиналне форме интердисциплинарног разумијевања, ослањајући се на историјске, друштвене и психолошке имагинације“,
- на величину узорка у биографским истраживањима могу утицати доступна новчана средства, временски оквир истраживања и/или број истраживача,
- на величину узорка у биографским истраживањима може утицати и неповјерење наручилаца/финансијера који се налазе под утицајем квантитативне парадигме, због чега неки истраживачи прибјегавају употреби мјешовитих узорака (Merrill and West 2009:105-107).

На основу претходно реченог, евидентно је да су се Пламер, као и Мерил и Вест, при представљању стратегије узорковања у биографским истраживањима претежно водили начелом општости, тј. нису обраћали пажњу на мање популарне и/ли заступљене стратегије узорковања унутар наведене области. Њихов приступ наведеној проблематици би могли означити као „уопштавајући“, тј. као недовољно информативан за потребе планирања, организације и реализације конкретних биографских истраживања – нарочито ако су у питању истраживачи који немају претходно искуство у поменутој области. Вјероватно треба узети у обзир и вријеме када су поменуте студије настале. То се нарочито односи на Пламера, који своја разматрања о стратегијама узорковања у биографским истраживањима у другом издању студије није значајније мијењао у односу на њено прво издање из 1983. године (Bogdanović 1993:173). Приступ наведеној проблематици који су демонстрирали Мерил и Вест је далеко „савременији“, али ни за њега се не може рећи да прати актуелне трендове које смо уочили већ поменутим увидом у доступну литературу, тј. да стратегије узорковања у биографским истраживањима могу имати сврховити, пригодни и мјешовити предзнак. У том контексту, сматрамо да класификација стратегија узорковања коју су понудили Колинс (Kathleen Collins) и сарадници (са изузетком оних које спадају у категорију вјероватносног узорковања), без модификација може да се односи и на област биографских истраживања:

Табела 7: Стратегије узорковања у биографским истраживањима

Стратегија узорковања	Сврха
Узорковање максималних варијација	Избор услова, група и/или особа које максимизују опсег испитиваних перспектива у истраживању
Хомогено узорковање	Избор услова, група и/или особа заснован на сличним или специфичним својствима
Узорковање критичних случајева	Избор услова, група и/или особа заснован на специфичним карактеристикама зато што њихово укључивање обезбјеђује истраживачу увиде у феномен који проучава
Теоријско узорковање	Избор услова, група и/или особа заснован на специфичним карактеристикама зато што њихово укључивање обезбјеђује истраживачу да развије теоријске поставке
Узорковање потврђујућих/побијајућих случајева	Након прикупљања података истраживач спроводи додатне анализе како би потврдио или побио добијене резултате
Ланчано узорковање	Већ регрутовани учесници у истраживању бивају замољени да регрутују/предложе нове учеснике у истраживању
Узорковање екстремних случајева	Избор „екстрема“ у сврху спровођења упоредних анализа
Узорковање типичних случајева	Избор и анализирање просјечних или нормалних случајева
Узорковање интензитета	Избор услова, група и/или особа које имају интензивна, али не и екстремна искуства са феноменом који се проучава
Узорковање политички значајних случајева	Избор услова, група и/или особа на основу њихове политичке повезаности са феноменом који се проучава
Случајно сврховито узорковање	Одабир насумичних случајева из оквира узорковања који је сврховито изабран
Стратификовано сврховито узорковање	Оквир узорковања је подијељен на стратуме да би се добиле релативно хомогене подгрупе, па се из сваког стратума узима сврховито узорак
Критеријумско узорковање	Избор услова, група и/или особа зато што представљају један или више критеријума
Емергентно узорковање	Истраживач бира случај на основу његових специфичних карактеристика (нпр. типичан, негативан или екстреман) да би остварио корист на основу развоја догађаја који су искрсли током прикупљања података
Мјешовито сврховито узорковање	Избор више од једне стратегије узорковања и међусобно поређење резултата који су добијени из оба узорка
Пригодни узорак	Избор услова, група и/или особа које су доступне истраживачу и желе да учествују у истраживању
Квота узорак	На основу одређених карактеристика истраживач одређује квоте случајева који ће бити укључени у истраживање
Вишеетапни случајни сврховити узорак	Избор услова, група и/или особа које се врши у двије или више етапа; у првој етапи је избор случајан, а у сљедећој сврховити
Вишеетапни сврховити узорак	Избор услова, група и/или особа које се врши у двије или више етапа; у свим етапама избор случајева се врши сврховито

Извори: Collins, Onwuegbuzie and Jiao 2007:272; Ristić 2011:225

Према типологији коју су устројили Тедли и Ју, претходно наведене стратегије узорковања које спадају у категорију сврховитог узорковања могу да се разврстају у четири поткатегорије:

- узорковање ради постизања репрезентативности или упоредивости (узорковање типичних случајева, узорковање екстремних случајева, узорковање интензитета, узорковање максималних варијација, хомогено узорковање, стратификовано сврховито узорковање, квота узорковање),

- узорковање специјалних или јединствених случајева (узорковање критичних случајева, узорковање политички значајних случајева, критеријумско узорковање),
- секвенцијално узорковање (теоријско узорковање, узорковање потврђујућих или побијајућих случајева, емергентно узорковање, ланчано узорковање)
- комбиновано сврховито узорковање (случајно сврховито узорковање, вишеетапни случајни сврховити узорак, вишеетапни сврховити узорак) (Teddlie and Yu 2007:81; Ristić 2011:224).

С обзиром на формална ограничења повезана са природом овог рада одлучили смо да из сваке од наведених поткатегорија укратко представимо по једну стратегију узорковања – узорковање екстремних случајева, узорковање политички значајних случајева, теоријско узорковање и мјешовито сврховито узорковање. При избору поменутих стратегија водили смо се идејом да би баш оне, као релативно непознате и/ли некориштене од стране истраживача са простора бивше СФР Југославије, могле бити изузетно занимљиве припадницима наше академске заједнице из реда друштвених наука – нпр. социјалним радницима, новинарима, комуниколозима, политиколозима и/или социолозима.

Узорковање екстремних случајева врши се на такав начин да бирамо оне случајеве који значајно одступају од „типичног“ или „нормалног“ – тзв. аутлејере (енг. outliers). Попут осталих сврховитих стратегија узорковања, може да се користи самостално или комбиновано са другим сврховитим и/или вјероватносним стратегијама. Реферишући на наведено, Јанукаинен (Markku Jahnuksainen) истиче да се екстремни случајеви могу бирати током двије фазе истраживања:

- по одређивању методе за прикупљање података врши се избор екстремних случајева из већег скупа могућих случајева који су доступни за истраживање,
- након прелиминарног истраживања, реализованог у оквиру већег скупа доступних случајева, слиједи избор једног или више екстремних случајева који бивају подвргнути детаљној анализи, а њени резултати најчешће бивају објављени као сепарат оригиналног или засебан истраживачки извјештај (Jahnuksainen 2010:378).

Као примјер првог начина употребе стратегије узорковања екстремних случајева у области биографских истраживања навели бисмо књигу „Изван просјека: Прича о успјеху“ („Outliers: Story of Success“), бестселер канадског новинара Малколма Гладвела (Malcolm Gladwell) из 2008. године. Садржај поменуте књиге, која истовремено представља

факцију и истраживање усмјерено ка доказивању ауторових претпоставки о надиндивидуалним и/или контингентним узроцима који условљавају успјех у савременом друштву (датум рођења, класно поријекло, родитељска подршка, итд), претежно је заснован на многобројним појединачним и колективним биографијама особа које су (биле) изразито успјешне у различитим сферама друштвеног дјеловања (Gladwell 2009). Примјер за други начин употребе стратегије екстремних случајева у биографским истраживањима је анализа различитих животних путања двојице финских младића по њиховом излазку из поправног дома, коју су у заједничком раду под насловом „Фактори ризика и путеви опстанка: Социјална искљученост као животно-историјски феномен“ („Risk factors and Survival Routes: Social Exclusion as a Life-historical Phenomenon”) представили Јанукаинен и Јервинен (Tero Järvinen). Наиме, случајеви поменутих младића који су изабрани као екстремни, тј. као изразити примјери „друштвено прилагођене путање“ односно „путање кумулативно-ризичног понашања“, издвојени су и додатно анализирани на основу резултата претходно спроведеног истраживања у којем су учествовала 52 испитаника (Jahnukainen and Järvinen 2005).

Узорковање политички значајних субјеката подразумијева „избор (понекад и избјегавање) политички осјетљивих тема или јединица анализе“ (Patton 2002:241). Према Патону, употреба ове стратегије узорковања може значајно утицати на јавну видљивост истраживања:

Политиколог или историчар за истраживање могу изабрати случај бројања гласова на Флориди током предсједничких избора 2000. године, или покушај Клинтоновог опозива, Никсонову аферу Вотергејт, или Реганову аферу Иран-Контра, не само због увида у амерички политички систем које је тако могуће остварити, већ и због знатно веће вјероватноће да ће такав подухват привући пажњу (Patton 2002:241).

Добар примјер такве праксе у оквиру биографских истраживања је, већ поменута, наративна анализа аутобиографија бившег америчког предсједника Барака Обаме коју је спровео Дарен Лилекек (Lilleker 2014). Треба напоменути да стратегија узорковања политички значајних субјеката у биографским истраживањима не мора нужно да се односи на „познате особе из свијета политике“, тј. на личности чији политички утицај није упитан. На примјер, њемачка педагошкиња Саскиа Лицингер (Saskia Lützing) је на основу ове стратегије реализовала биографско истраживање о политичким мотивима

екстремиста и терориста. Међутим, због потешкоћа повезаних са доступношћу припадника поменутих популација – њихове идентификације и врбовања за учешће у истраживању – наведена ауторка је била принуђена да осмисли вишеетапну верзију поменуте стратегије: претрага полицијских база података, анализа медијских садржаја, ланчано узорковање, директни контакти са радикалним политичким организацијама (Lützinger 2012).

Теоријско узорковање су средином 60-их година прошлог вијека осмислили амерички социолози Глазер и Штраус у склопу разматрања о утемељеној теорији – као што смо већ рекли – специфичној истраживачкој стратегији која подразумева постепено генерисање и провјеру теоријских поставки на основу константне компаративне анализе података који се прикупљају цјелокупним током истраживања. У складу са наведеним, они поменуту стратегију узорковања одређују као „процес прикупљања података за генерисање теорије при чему истраживач истовремено прикупља, кодира и анализира податке и при том одлучује које податке да прикупља у наставку истраживања, односно гдје ће их наћи, да би даље развијао своју теорију у настајању“ (Glaser and Strauss [1967]1999:45). По том основу, теоријско узорковање је један од облика аналитичке индукције и као такво представља алтернативу за хипотетичко-дедуктивни модел закључивања и с њим повезану концепцију статистичке репрезентативности. Између осталог, то је један од закључака најпознатијег и најутицајнијег биографског истраживања заснованог на теоријском узорковању – већ поменуте, Бертоове студије о француским пекарима из 1981. године. Ако се присјетимо, Бертоова концепција сатурације сазнања настала је по узору на утемељену теорију, па из те перспективе треба разумијевати и његово настојање да укаже на дистинкцију између статистичког и нестатистичког разумијевања концепције репрезентативности:

Тај процес [сатурација] идеји „репрезентативности“ даје сасвим друго значење. Укратко, можемо рећи да је наш узорак репрезентативан, не на морфолошком нивоу (на нивоу површног описа), већ на социолошком нивоу, на нивоу друштвено-структуралних односа. Та два нивоа не треба мијешати. На примјер, ако неко жели да сазна како ће одређена популација гласати на наредним изборима, први ниво је одговарајући. Али ако неко жели да разумије како се обликују пракса и избор опције за гласање, онда је релевантан други ниво (Bertaux 1981:37-38).

С тим у вези, битно је нагласити да због изражене „аналитичке отворености“ теоријско узорковање у условима флуидне модерности врло често представља далеко захвалнији избор за планирање и реализацију биографских истраживања него неке друге стратегије сврховитог узорковања – нпр. узорковање типичних случајева (Wengraf 2003:314-315).

Примјена *мјешовитог сврховитог узорковања* омогућава двије основне предности: флексибилност при избору случајева и триангулацију прикупљених података (Patton 2002:244). Због међусобног надопуњавања по питању тих предности, при комбиновању се обично користе оне стратегије које припадају различитим поткатегоријама сврховитог узорковања (узорковање ради постизања репрезентативности или упоредивости, узорковање специјалних или јединствених случајева, секвенцијално узорковање), али то не треба тумачити као неко опште правило. Једини принцип за комбинацију сврховитих стратегија који нужно треба испоштовати је да њихова „синтеза мора одражавати начин на који се те стратегије међусобно надопуњавају“ (Suri 2011:72). Дobar примјер употребе ове стратегије је истраживање посвећено расвјетљавању односа између лезбејског идентитета, менталног благостања и друштвене искључености, које је методом наративне анализе реализовала Ники Вард (Nicki Ward), предавач (енг. lecturer) на *Одјељењу за социјални рад и социјалну заштиту Универзитета у Бирмингему*. Према њеним ријечима, на употребу наведене стратегије одлучила се како би избјегла најучесталији проблем при истраживању скривених или затворених заједница – да истраживач обично ступа у контакт само са активним члановима тих заједница. У том контексту, она тврди да је и путем ланчаног узорковања могла да обезбиједи довољан број учесника у истраживању, али да би на тај начин добила претјерано хомоген узорак. Како би избјегла поменути проблем, тј. у истраживање укључила и маргинализоване припаднике лезбејске заједнице у Бирмингему (старије жене, црнкиње, припаднице националних мањина, особе са инвалидитетом, итд), она се одлучила на комбинацију/истовремену употребу три сврховите стратегије узорковања: ланчано узорковање, узорковање максималних варијација и теоријско узорковање (Ward 2012:192).

4.5. Прикупљање података путем интервјуа

4.5.1. Од „друштва интервјуа“ до појединачног биографског интервјуа

Почетком 90-их година прошлог вијека познати британски социолог и методолог Дејвид Силверман (David Silverman) је сковао синтагму „друштво интервјуа“ (енг. interview society). Тим термином означио је актуелну свеprisутност интервјуа – на телевизији, радију, интернету, у дневним новинама, образовним и казнено-поправним установама, научним истраживањима, приликом конкурисања за посао, итд. – као централног институционалног оквира за конструкцију индивидуалног сопства. Популарност интервјуа у савременом друштву Силверман је довео у везу са постојањем општег предубијеђења да његова употреба омогућава непосредан увид у унутрашњи живот људи, односно са предусловима који су омогућили нормализацију тог става:

- појављивањем сопства као објекта наратије;
- настанком и развојем технологија исповједања – институционалних пракси које су првобитно примјењивали свештеници, а затим, у другачијим облицима, полицајци, учитељи, новинари, научници, и др;
- настанком и развојем масовних медија (Atkinson and Silverman 1997:315).

Око двије деценије касније, амерички социолози Губриум (Jaber Gubrium) и Холстајн (James Holstein) објавили су научни рад под називом „Од појединачног интервјуа до друштва интервјуа“ („From the Individual Interview to the Interview Society“), у којем, између осталог, говоре и сљедеће:

На први поглед, интервју изгледа једноставно и очигледно. Испитивач управља конверзацијом која је усмјерена ка прибављању жељених информација ... Испитаник даје одговоре ... То је познати асиметрични однос који препознајемо као интервјуисање ... Појединачни интервју је постао опште мјесто свакодневног живота (Gubrium and Holstein 2001:3-4).

Силверман, Губриум и Холстајн су само неки од друштвањака који ће током 80-их и 90-их година прошлог вијека интервју почети да пропитују не само из методолошке, већ и из шире друштвене перспективе (Denzin 1989; Mishler 1991; Atkinson 1998). Резултати њихових истраживања су указали да стандардни позитивистички модел интервјуа – структурисани интервју – односно епистемолошке претпоставке на којима је заснован (асиметрични односи моћи на релацији испитивач-испитаник, пасиван/неутралан оквир интеракције, нефлексибилност, итд), ствара лажну слику о стварним спознајним димензијама

те истраживачке технике. У основи, њихови приговори су били засновани на тврдњи да интервју не представља формално прикупљање већ постојећих и/или истинитих (само)сазнања, већ активан оквир у којем се одиграва њихова (ре)продукција. С временом, њихова истраживачка настојања ће прерасти у својеврстан методолошки покрет усмјерен ка промоцији квалитативног интервјуисања, заснован на сљедећим епистемолошким, техничко-организацијским и/или научно-стратегијским претпоставкама:

- интеракционој размјени дијалога (између двоје или више учесника, лицем у лице или на неки други начин – нпр. телефоном или путем интернета);
- промовисању неформалне комуникације у односу на формалистички приступ „питање-одговор“;
- приступ истраживаним темама или питањима претежно има флуидну и флексибилну структуру, што истраживачу и испитаницима омогућава да се посвете и првобитно неочекиваним темама;
- знање је ситуационо и контекстуално условљено – значења и њихово разумијевање настају као производ кокреације истраживача и испитаника, тј. као удружени производ конструкције и реконструкције сазнања (Mason 2002:62).

Између осталог, једна од тековина поменутог покрета биће и одбацивање позитивистичке терминологије – *испитаник* ће од пасивног и/или неутралног субјекта прерасти у више него равноправног и активног *учесника* у истраживању (Holstein and Gubrium 1995:7-9; Edwards and Holland 2013:4).

Увидом у методолошку литературу објављену на просторима бивше СФР Југославије увидјели смо недостатак истраживања посвећених горе наведеној проблематици. Наиме, већина познатих методолога са поменутог простора концепцију „квалитативног интервјуа“ уопште не разматрају или јој приступају на најопштијем нивоу (Милосављевић и Радосављевић 2003:488:494; Halmi 318-326; Ristić 2011:229-231). У том контексту, наслов овог потпоглавља реферише на „обрнуту логику“ од оне коју су примјенили Губриум и Холстајн при формулисању наслова горе поменутог рада, тј. да од општих методолошких и ширих друштвених претпоставки о (квалитативном) интервјуу – претходна два пасуса, преко специфичних форми биографског интервјуа – пасуси који слиједе, дођемо до нивоа планирања, организације и реализације појединачног

биографског интервјуа – тема којима ћемо се бавити у неколико наредних потпоглавља дисертације.

У домаћој и страниј методолошкој литератури обично се разликују три типа интервјуа:

- структурирани,
- полуструктурирани и
- неструктурирани (Gibson and Brown 2009; Roulston 2010; Ristić 2011).

Према Ристићу, обиљежја структурисаног интервјуа су унапријед одређен предмета разговора, облик питања и редосљед питања; обиљежја полуструктурисаног интервјуа су унапријед одређен предмет разговора и одређен број питања, која могу бити надопуњена питањима насталим током интервјуисања; обиљежја неструктурисаног интервјуа су унапријед одређен предмет разговора и неодређен облик и редосљед питања (Ristić 2011:230). Иако Ристић напомиње да се структурирани интервјуи чешће користе у квантитативним, а полуструктурирани и неструктурирани у квалитативним истраживањима, наведени основ класификације могуће је примјењивати и приликом међусобног поређења сличних форми интервјуа. На примјер, Халми истиче да су квалитативне форме интервјуа веома сличне по степену отворености при формулисању питања, али да се по степену структурисаности могу разврстати у једну од следећих категорија:

- отворени/недирективни интервју – испитаник о свему може говорити слободно/неометано;
- неструктурирани/нестандардни интервју – испитивач нема коначну листу питања/унапријед припремљену основу за разговор, већ их формулише у складу са ситуацијом
- квалитативни интервју – вредновање интервјуираног материјала врши се интерпретативним техникама (Halmi 2005:319).

За разлику од Халмија, Гилам (Bill Gillham) поменути основ класификације представља као континуум који се односи на све типове прикупљања вербалних података:

Приказ 2: Типови прикупљања вербалних података по основу степена структурисаности

Неструктурисано							Структурисано	
Слушање конверзације других људи: својеречно вербално посматрање	Кориштење „природне“ конверзације за постављање питања	Отворени интервју: само пар кључних отворених питања	Полуструктурисани интервју: отворена и затворена питања	Пописни лист: усмена анкета	Полуструктурисани упитник: вишеструки избори могућих одговора и отворена питања	Структурисани упитник: једноставна, специфична, затворена питања		

Извор: Gillham 2000:6

Горе представљени континуум искористићемо за позиционирање различитих форми биографског интервјуа, тј. форми квалитативног интервјуа које се користе у биографским истраживањима, а „простиру се“ унутар категорија полуструктурисаног интервјуа и отвореног интервјуа. У том смислу, графички приказ који слиједи може да се посматра као разрада следеће констатације:

Док неки друштвањаци употребу квалитативних интервјуа описују на основу термина „структура“ – то јест, користе структурисане, полуструктурисане или неструктурисане интервјуре – истраживачи врло често и додатно одређују њихову форму у складу са врстом садржаја којег желе да добију ... Свака од њих се користи за различите сврхе, одговара различитим теоријским претпоставкама о томе како можемо учити о друштвености и може подразумевати специфичне приступе при анализи и репрезентацији прикупљених података (Roulstone 2010:16).

Приказ 3: Форме биографског интервјуа по основу степена структурисаности

Неструктурисано					Структурисано	
Феноменолошки интервју	Наративни интервју	Биографски-наративни интервју	„Усмена историја“ интервју	„Животна прича“ интервју		

Извор: Аутор

Из те перспективе, форме интервјуа „животна прича“ (енг. „life story interview“) и „усмена историја“ (енг. „oral history interview“) представљају варијације полуструктурисаног интервјуа, биографски-наративни интервју прелазни облик између полуструктурисаног и отвореног/неструктурисаног интервјуа, а феноменолошки и наративни интервју варијације

отвореног интервјуа. Такође, на први поглед је могуће примјетити да наведене форме биографског интервјуа у великој мјери кореспондирају са одговарајућим биографским методама, односно са „садржајима“ на чијој анализи и интерпретацији су те методе засноване. Циљајући на наведено, Едвардс (Rosalind Edwards) и Холанд (Janet Holland) форме биографског интервјуа означавају као „форме интервјуа које су посебно дизајниране да измаме причу, властиту причу учесника у истраживању, са нарочитим нагласком на изворну истраживачку позицију“ (Edwards and Holland 2013:32). Сходно томе, у наставку овог потпоглавља укратко ћемо приказати специфичности поменутих форми биографског интервјуа.

Феноменолошки интервју је усмјерен ка прикупљању података који се односе на „детаљне и дубинске описе људског искуства“ (Roulstone 2010:16). Битно је нагласити да наведена форма интервјуа почива на темељним епистемолошким претпоставкама феноменолошке традиције и не треба да се поистовјећује са интроспекцијом и/или солипсизмом:

Треба нам бити јасно да феноменологија није проста колекција описа појавности свијести, коју можемо генерисати ако отпочнемо са интроспекцијом властитог искуства. На неки начин феноменологија се бави одређеном врстом рефлексивног процеса. Феноменологија, међутим, тежи и ка описивању свијета и начина на који се он појављује у искуству. Она подразумева испитивање свијета из перспективе првог лица. Иако захтијева суспензију природног, свакодневног става, она такође узима тај став, тај битак-у-свијету, као дио предмета који треба да буде истражен. У том смислу, феноменологија није само о свијести, као да свијест може да се разматра у изолацији од свега другог у нашим животима. Она је о томе како смо уроњени у наше свакодневне ситуације и пројекте, како доживљавамо свијет, како се односимо према другим људима и на који начин смо укључени у активности и обичаје који одређују наше животе (Gallagher and Zahavi 2012:28).

Претходно поменуте претпоставке нарочито долазе до изражаја у феноменолошкој традицији заснованој у социолошком кључу, која, од Шица на овамо, појединачну свијест разумева из перспективе интересубјективних структура значења и обрнуто (Berger & Kellner 1991). Реферишући на наведено, Хефдинг и Мартини истичу да се феноменолошки интервју одвија на два међусобно условљена нивоа:

- први ниво – генерисање описа искуственог садржаја и добијање увида у испитаниково животно искуство;
- други ниво – феноменолошка анализа првог нивоа, односно својеврсна потрага за интересубјективним структурама значења.

Међусобна условљеност поменутих нивоа манифестује се тако што први ниво обезбјеђује „дискурзивни, искуствени и интерактивни садржај анализе“, а други ниво општи феноменолошки оквир за постављање питања током интервјуа. У том контексту, поменути аутори феноменолошки интервјуу означавају као дијалектички процес, односно облик аналитичке индукције (бар из перспективе истраживача) (Høffding and Martiny 2016:544-545).

У техничко-организацијском смислу феноменолошки интервју првенствено почива на избору одговарајућих учесника и одређеном броју отворених питања. По првом основу, истраживачу су потребни учесници који имају животно искуство повезано са предметом истраживања, а довољно су елоквентни да то искуство преточе у живописне описе властитих осјећања, опажања и/или схватања. По другом основу, отворена питања су конструисана на такав начин да учесника подстакну на дијелење претходно поменутих феноменолошких садржаја:

- могуће иницијално питање: „Размислите о времену када сте доживјели _____ и опишите то искуство што детаљније“;
- могућа пратећа питања: „Поменули сте _____, можете ли ми рећи како сте се осјећали у том тренутку“ и „Поменули сте _____, можете ли ми то детаљније описати“ (Roulstone 2010:16-17).

Постоје и „нестандардне“, више структурисане верзије феноменолошког интервјуа, попут оне коју промовише Ирвинг Сајдман (Irving Seidman). Поменута верзија феноменолошког интервјуа одвија се кроз три сусрета са сваким учесником, при чему сваки од тих сусрета представља специфичну форму интервјуа:

- први интервју је усмјерен ка добијању фокусиране животне приче, помоћу које се остварује увид у шири контекст учесниковог искуства;
- други интервју је усмјерен ка добијању детаљних описа учесникових искустава која су повезана са предметом истраживања;

- трећи интервју је усмјерен ка подстицању учесника на саморефлексиван однос према властитом искуству (Seidman 2006:17-19).

Наративни интервју почива на темељној претпоставци наративне анализе – „приповједање прича је један од најзначајних начина на који појединци конструишу и изражавају смисао“ (Mishler 1991:67). Као што смо видјели у претходном поглављу дисертације, конструкција ауто/биографских наратива не почива искључиво на (ре)конструкцији личног искуства, већ нужно подразумијева и позиционирање приповједача у односу на постојеће јавне наративе/дискурсе. Утолико, примарни задатак истраживача у оквиру ове форме интервју је да створи окружење у којем поменуте (над)субјективне структуре значења могу доћи до изражаја (Halmi 2005:325). Основни предуслов за стварање таквог окружења је избјегавање истраживачевих упадица – модела питање-одговор карактеристичног за структурисани интервју – односно допуштање да приповједач слободно/неометано настави са нарацијом све док је она иоле повезана са предметом истраживања. Другим ријечима, истраживач претежно преузима улогу слушаоца, а учесник постаје наратор/приповједач (Hollway and Jefferson 2000:31). Наведени однос моћи на релацији истраживач-учесник рефлектује се и на процедуру за извођење ове форме интервјуа, која се најчешће реализује у пет корака:

- дефинисање предмета о којем се приповједа;
- подстицање учесника на нарацију, које се врши постављањем једног или неколико иницијалних питања;
- учесник приповједа, а истраживач га пажљиво слуша и повремено подстиче нарацију без њеног нарушавања (неврбалном комуникацијом и паралингвистичким знаковима);
- завршетак нарације;
- постављање тзв. „зашто-питања“ с циљем да се додатно расвијетли субјективно значење одређених тема поменутих током нарације (Halmi 2005:326).

Увидом у референтну литературу Холвеј (Wendy Hollway) и Џеферсон (Tony Jefferson) су идентификовали низ епистемолошких питања на основу којих је могуће оспорити наративе који су прикупљени на претходно описан начин: „Какав је однос приче према догађајима на које реферише? На који начин је истина компромитована приповједачевом мотивацијом и памћењем? На који начин су повезани кохерентност наратива и

некохерентност проживљеног живота?“. И поред наведеног, поменути аутори сматрају да ова форма интервјуа, тј. сам чин приповједања, омогућава бољи увид у стварне догађаје него методе које трагају за научним објашњењем (Hollway and Jefferson 2000:32). За разлику од њих, Мишлер (Elliot Mishler) у први план ставља техничко-организацijske проблеме који се односе на анализу прикупљених наратива (нпр. потешкоће у одређивању граница приче, различити нивои интерпретације које је потребно повезати са смислом приче на општем нивоу, итд) (Mishler 1991:74).

Биографски-наративни интервју представља специфичну варијацију наративног интервјуа, коју су у оквиру тзв. биографско-наративне-интерпретативне методе развили њемачки социолози Габријела Розентал (Gabriele Rosenthal) и Волфрам Фишер-Розентал (Wolfram Fischer-Rosenthal) током 80-их година прошлог вијека (Rosenthal 1993). Основна предност у односу на „класични“ наративни интервју огледа се у томе што се на овај начин осим наратије на општем нивоу, објезбјеђују и детаљни наративи на нивоу тема и подтема унутар предмета истраживања, као и директни одговори/појашњења на затворена питања истраживача. За разлику од наративног интервјуа, биографски-наративни интервју се обично реализује у два сусрета, тј. три корака са сваким учесником у истраживању:

Табела 8: Процедура реализације биографског-наративног интервјуа

Сусрет	Корак	Врста питања	Сврха
Први	Први: Почетна разрада животне приче око предмета истраживања	Иницијално-отворено	Добијање цјеловитог наратива
	Други: Проширивање животне приче на основу тема које су поменуте током реализације првог корака	Отворена	Додатна наратије о темама које су поменуте у оквиру цјеловите наратије
Други (опционо)	Трећи: Постављање питања на основу прелиминарне анализе материјала прикупљеног током првог и другог корака	Отворена и/или затворена	Постављање питања о темама које нису поменуте и додатно појашњавање већ поменутих тема

Извор: Wengraf 2001:119-120

Најважнији задатак за истраживача у оквиру првог корака је адекватна формулација иницијалног питања, које може да се односи на добијање цјеловите животне приче или животних прича које се односе на одређени период живота или тему. Након постављања иницијалног питања слиједи фаза неометане наратије. По окончању те фазе, која може да траје изузетно кратко или дуго (од 5 минута до неколико сати), у зависности од елоквентности и мотивисаности наратора, слиједи кратка пауза (око 15 минута). Да би се

код наратора очувао осјећај гешталта (повезаност са првобитном нарацијом) постављање питања током другог корака одвија се у складу са редосљедом појављивања тема унутар првобитне нарације. Из истог разлога, при формулацији поменутих питања истраживач користи кључне ријечи и термине које је употребљавао наратор током првобитне нарације. При другом сусрету (од 7 до 30 дана након првог сусрета), који може и да изостане – ако је истраживач задовољан већ прикупљеним материјалом – истраживач поставља унапријед припремљена питања у складу са недореченостима или противрјечностима уоченим током прелиминарне анализе првобитне и/или секундарне нарације, односно питања која нису непосредно повезана са прикупљеним наративима, али имају теоријски или практични значај (Wengraf 2001:121-151).

Искористићемо ову прилику да се осврнемо и на властито искуство у реализацији биографског-наративног интервјуа. Наиме, већ смо навели да смо поменућу форму интервјуа користили у склопу пројекта „Животни пројекти младих (ре)емиграната из Босне и Херцеговине“. Путем ове технике, заједно са осталим колегама из истраживачког тима, прикупили смо око тридесетак животних прича. Процедура њиховог прикупљања у великој је мјери наликовала на претходно наведену, али није била у потпуности идентична. Наиме, први корак интервјуа је започињао иницијалним питањем које се односило на одређени период живота учесника у истраживању – нпр. у случају радних миграната иницијално питање је гласило на следећи начин:

Можеш ли нам испричати своју животну причу везану за твоје искуство одласка у иностранство, рада и боравка тамо. Током првог дијела интервјуа, као што смо се и договорили, нећу те прекидати, само ћу узимати забиљешке. У другој фази интервјуа фокусираћемо се на нека питања, која ће остати отворена након прве фазе. Са приповједањем своје животне приче можеш почети од било којег тренутка у прошлости, наравно имајући у виду основну тему истраживања – твоје животне планове везане за одлазак из Републике Српске/Босне и Херцеговине.

Други корак је такође био идентичан са претходно наведеном процедуром, али при реализацији трећег корака морали смо да прибјегнемо одређеним модификацијама. Основни разлог за такву одлуку била је специфичност истраживане популације, односно потпопулација – радних и образовних (ре)миграната и припадника друге и треће генерације емиграната поријеклом из БиХ. Наиме, при планирању и организацији

интервјуа били смо свјесни да неки од учесника у истраживању због планираног одласка из БиХ неће бити „физички доступни“ за реализацију трећег корака. Такође, били смо свјесни да са већином њих, због приватних и радних обавеза и/или техничких препрека, трећи корак нећемо моћи реализовати ни путем онлајн комуникације (нпр. Скајпа). Усљед наведеног, одлучили смо се да трећи корак са свим учесницима реализујемо након другог корака. Такву одлуку омогућила је мјешовита методологија на којој је био заснован нацрт научне замисли поменутог пројекта истраживања и то из два основна разлога. Први разлог представљале су теоријске претпоставке на основу којих смо устројили квантитативни дио пројекта, а које су нам омогућавале да добар дио питања која смо осмислили за потребе електронског упитника модификујемо и користимо за потребе прикупљања квалитативних података. Други разлог односио се на прелиминарну анализу података прикупљених путем електронског упитника – обављену прије реализације биографских-наративних интервјуа – која нам је омогућила да се при избору питања за трећи корак фокусирамо на оне теме које су биле од изузетног значаја за већину учесника у истраживању.

„Усмена историја“ интервју (енг. oral history interview) је најчешће усмјерен ка добијању сљедећих информација:

- података о историјским догађајима;
- субјективних искустава о историјским догађајима;
- субјективних искустава о историјским и/или периодима значајних друштвених промјена;
- субјективних искустава о тренутним или скорашњим догађајима;
- података који могу допринијети разумијевању одређених области друштвености;
- увида у колективно искуство одређених заједница (Leavy 2011:22).

Усљед специфичности наведених садржаја већина усмених историчара тежи ка избјегавању неструктурисаних форми интервјуа, зато што оне обезбјеђују нефокусиране податке – најчешће у форми наратива који су засновани на слободним асоцијацијама о предмету истраживања – које је далеко теже анализирати, упоређивати и провјеравати у односу на податке добијене путем полуструктурисаних форми интервјуа. Наиме, подаци добијени на основу полуструктурисаних форми интервјуа такође су наративног карактера, али су обично далеко више фокусирани на теме и подтеме унутар предмета истраживања.

Томпсон претходно поменуто проблематику разматра из још шире перспективе, указујући на средњи пут између двије крајности – структурисаног упитника и отвореног интервјуа. Према његовом мишљењу, поменути средњи пут треба да почива на сљедећим претпоставкама:

- примјена начела по којима се реализује одређени интервју увијек је условљена карактеристикама личности које у њему учествују (нпр. њиховом елоквентношћу, харизмом, и сл.);
- усмени историчари, чак и ако је то предвиђено процедуром за извођење интервјуа, не желе да буду неутрални испитивачи чији се задатак своди искључиво на биљежење одговора на затворена питања;
- неструктурисани тип интервјуа може бити изузетно непоуздан, тј. за његову успјешну реализацију су потребне велика вјештина истраживача и помно изабрани учесници у истраживању (Томпсон 2012:237-240).

Насупрот њему, Хилари Аркси (Hilary Arksey) и Питер Најт (Peter Knight) експлицитно изјављују да полуструктурисани интервју представља најчешће кориштену форму интервјуа од стране усмених историчара, при том указујући да је највећа предност кориштења те форма интервјуа то што учесник има прилику да „прикаже прошлост властитим ријечима, сљедећи сопствени осјећај за оно што је важно“. Поред тога, поменути аутори сугеришу да усмени историчари врло често желе да обезбиједе узорак који на неки начин репрезентује „структуру прошлости“ (нпр. у смислу друштвене класе, занимања, географског подручја или рода), те да из тог разлога врло пажљиво комбинују сврховито узорковање и полуструктурисане форме интервјуа (Arksey and Knight 1999:82). За разлику од претходно наведених аутора, који претежно реферишу на специфичности повезане са планирањем и организацијом поменуте форме интервјуа, Кетрин Ролстон (Kathryn Roulston) је од других форми полуструктурисаног интервјуа покушава диференцирати на основу рада са прикупљеним материјалом, тј. анализе и/или складиштења прикупљених свједочанстава:

- аудио или аудио-видео запис интервјуа најчешће се не брише, већ се похрањује у одређену архиву (нпр. онлајн, музејску, библиотечку) и даје на увид јавности;

- обично се врши верификација прикупљеног свједочанства и то путем триангулације са различитим изворима (личним и/или службеним документима, другим свједочанствима, резултатима историјских истраживања, новинарским извјештајима, итд);
- с друге стране, постоје и усмени историчари који нису реалистички настројени, већ само желе да документују одређена животна искуства (Roulston 2010:23-24).

Кажимо пар ријечи и о „животна прича“ интервјуу (енг. life story interview). Основна разлика између полуструктурираних форми интервјуа које се користе у усменој историји на једној, односно животној историји на другој страни, није у њиховим техничко-организацијским карактеристикама, већ у временским перспективама ка којима су усмјерне – као што нам је познато – прва ка прошлости, а друга ка садашњости. Још прецизније, основна разлика је у врсти садржаја коју учесник у истраживању на тај начин (ре)конструише. У првом случају, он/она се „враћа у прошлост“ и присјећа се властитих искустава повезаних са неким историјским догађајем и/или периодом живота. С друге стране, прошлост бива сагледана из перспективе садашњости, без обзира да ли се добијена животна прича односи на одређени дио или цјелокупан живот испитаника. По том основу могуће је примјетити да се полуструктурирани интервју у оквиру методе животне историје може фокусирати на било који аспект живота учесника у истраживању, односно да може бити заснован на далеко широј листи „олакшавајућих питања“ него при кориштењу за прикупљање историјских свједочанстава (Atkinson 1998:42-54; Edwards and Holland 2013:33). За разлику од претходно поменутих форми биографског интервјуа, „животна прича“ интервју може да се реализује и писменим путем и то тако што учесник властиту животну причу записује у складу са смјерницама које му је претходно доставио истраживач (Plummer 2001:141).

Поред наведених, у биографским истраживањима се користе и друге врсте интервјуа карактеристичне за поједине друштвене науке (нпр. етнографски интервју), али и интердисциплинарне области, које су настале кроз њихово укрштање са хуманистичким и/или природним наукама. У том контексту, у оквиру поглавља дисертације посвећеног интердисциплинарним тенденцијама у биографским истраживањима посебно ћемо представити неколико форми интервјуа које су настале кроз укрштање „класичне“

квалитативне методологије са „новијим“ истраживачким стратегијама које су засноване на визуелним, партиципаторним и/или мобилним методологијама.

4.5.2. Планирање и реализација биографског интервјуа

Насупрот претходно поменути епистемолошким и техничким специфичностима, практични кораци усмјерени ка планирању и реализацији наведених форми биографског интервјуа почивају на сличним претпоставкама. Користимо појам „претпоставке“ зато што већина познатих методолога по том питању избјегава прописивање формалних процедура, што и није могуће узимајући у обзир да те форме интервјуа карактерише наглашено флуидна и флексибилна структура. По том основу, неки од њих, на примјер Пламер, успјешно планирање и реализацију биографског интервјуа у великој мјери повезују са претходно стеченим истраживачким искуством:

Иако постоји много објављених водича за интервјуисање, интервјуи нису нешто о чему треба читати: они се требају увјежбавати и изводити. Стварни напредак у вјештини интервјуисања може да се деси једино кроз искуство. Ипак пар коментара може бити прикладно (Plummer 2001:143).

Начелно, на основу властитог истраживачког искуства, слажемо се са претходно изнесеном тврдњом, али стварна употребљивост општих смјерница за планирање и реализацију биографског интервјуа може бити додатно оплемењена кроз њихово повезивање са конкретним примјерима успјешних истраживачких пракси. Утолико, велику помоћ, нарочито за мање искусне истраживаче, представљају „водичи“ који су конципирани на такав начин да повезују опште претпоставке и конкретно истраживачко искуство, а да при том ипак не намећу „готова рјешења“ (Hollway and Jefferson 2000; Merrill and West 2009). Наиме, на тај начин довољно пажљиви и (само)рефлексивни читаоци могу посредно проширити властито истраживачко искуство, тј. истраживачку имагинацију, која, према Мериловој и Весту, представља најважнији предуслов за успјешно планирање и реализацију биографског интервјуа:

Опис и перцепција – а самим тим и интервјуи – су врло динамичне и креативне радње. Квалитет биографских интервјуа зависиће од начина на који ми као истраживачи доприносимо

сусрету, у најмању руку од наше свјесности о непосредном и ширем друштвеном контексту. То подразумијева и осјетљивост на оно што се догађа када некога сретнемо по први пут (Merrill and West 2009:114).

Сходно наведеном, пасуси који слиједе тежиће ка својеврсној равнотежи између општих смјерница и конкретног истраживачког искуства.

Увидом у релевантну литературу установили смо да је најцјеловитији скуп општих смјерница за планирање и реализацију биографског интервјуа понудио њемачки социолог Петер Алхајт (Peter Alheit). С обзиром да је Алхајт поменуте смјернице првенствено устројио за форму наративног интервјуа, неке од њих смо донекле измијенили, тј. прилагодили да одговарају и другим формама биографског интервјуа:

- интервју је потребно пажљиво припремити;
- истраживач треба да интервјуише само оне особе за чију личност или одређене проблеме је стварно заинтересован;
- истраживач учеснику отворено саопштава сврху интервјуа;
- прије почетка интервјуа истраживач учесника укратко упознаје са најбитнијим детаљима своје личне и/или професионалне биографије, односно разлозима због којих је заинтересован за биографске интервјуе;
- при реализацији биографског интервјуа истраживач мора бити стрпљив и ненаметљив;
- учесник мора бити упознат са правилима реализације интервјуа, а њихово формално „прихватање“ обично се означава као почетак интервју („У реду, можемо почети ...“ или „Добро, почео бих са својом причом ...“);
- након почетка интервјуа/постављања питања истраживач се повлачи у позадину, тј. преузима улогу слушаоца, и то што је више/дуже могуће;
- током интервјуа истраживач треба да избјегава питања која почињу са „зашто?“ и „због чега?“;
- конкретна питања истраживач поставља тек по окончању (иницијалне) наратије учесника;
- истраживач не треба да се плаши властитих грешака при реализацији интервјуа, већ треба да их биљежи и користи као основ за осмишљавање нових смјерница (Alheit 1982:4-6; Merrill and West 2009:121).

Конкретизација наведених смјерница може да се изврши на много начина, што најбоље показује доступна методолошка литература, али овом приликом одлучили смо да се фокусирамо на следеће ставке: 1. планирање/припрему интервјуа, 2. успостављање присних односа са учесницима 3. израду основе за разговор и формулисање питања.

4.5.2.1. Планирање биографског интервјуа

У основи, планирање истраживања представља „ванредно сложен и одговоран посао којим се повезује научна замисао са практичним дјелатностима у истраживању“ (Милосављевић и Радосављевић 2003:447). Када је у питању планирање реализације конкретног биографског интервјуа, као нешто ужег сегмента унутар претходно поменутог процеса, нарочиту пажњу је потребно посветити следећим моментима:

- прикупљању додатних информација о учеснику;
- избору мјеста за извођење интервјуа;
- утврђивању временског оквира за извођење интервјуа;
- разматрању и превенцији потенцијалних етичких проблема;
- утврђивању и превенцији потенцијалних техничких проблема.

На први поглед, *прикупљање додатних информација о учеснику* у истраживању које је усмјерено ка прикупљању аутобиографских података може изгледати као непотребан и/ли противрјечан задатак. Међутим, за неке форме биографског интервјуа, попут оних које се користе у оквиру усмене и животне историје, тај задатак је врло често дио стандардних процедура усмјерених ка триангулацији прикупљених података. Али чак и када то није случај, прикупљање додатних информација о учеснику може значајно олакшати планирање и реализацију биографског интервјуа. Реферишући на наведено, Аткинсон савјетује истраживачима да прије интервјуа о учеснику сазнају што је више могуће, јер на тај начин могу значајно олакшати његову реализацију – на основу тих информација истраживач учеснику неће постављати банална питања, односно може конструисати нова или модификовати већ кориштена питања (Atkinson 1989:30). Поред тога, посједовање додатних информација о учеснику може предуприједити и низ етичких и/ли техничких проблема при реализацији интервјуа, као и друге неспоразуме на релацији истраживач-учесник (нпр. лакши избор мјеста истраживања, кориштење прикупљених фотографија за елицитацију, избјегавање језичких несугласица, и др). Такође, учесник то

може схватити као знак пажње или поштовања од стране истраживача, што може веома позитивно утицати на успостављање обостраног повјерења. Прикупљање поменутих података истраживач може да врши на један или више наведених начина:

- без помоћи других особа, тј. прикупљање личних података који су јавно доступни (нпр. са учесниковог Фејсбук профила);
- уз помоћ информаната (учесникових рођака, пријатеља, радних колега, и/или других познаника);
- од самог учесника и то кроз форму припремног интервјуа;
- на основу личних података који су од учесника прикупљени неком другом методом или техником, током неког претходног или тренутног, мјешовитог истраживања.

На основу личног искуства можемо потврдити да прикупљање додатних информација о учеснику, поред већ поменутих предности, представља веома битан корак у планирању и реализацији биографског интервјуа и због тога што се на тај начин истраживач неће сустрести са потпуним странцем – као у неким другим формама интервјуа – већ са особом коју барем посредно познаје. Поменута чињеница у великој мјери може да смањи нервозу и/или трему који неки истраживачи осјећају на почетку или током читавог интервјуа са непознатом особом (Plummer 2001:143). Поред наведеног, напоменимо и то да неке стратегије узорковања, нпр. ланчано узорковање, у великој мјери подразумијевају добијање таквих информација од стране учесника-информатора.

Расправљајући о *избору мјеста за извођење интервјуа* Пламер другим истраживачима даје један општи савјет: „Што је интервју више интерпретативан, то је учесника боље посјетити на његовом властитом „прагу“ – то не само да ће олакшати њима, већ ће вам пружити бољи увид у њихово друштвено окружење“ (Plummer 2001:144). Поменути савјет кореспондира са резултатима научних истраживања која указују да мјесто извођења интервјуа никада није неутралан простор, већ окружење које уобличава тзв. „микро-географије“ друштвено-просторних односа и значења, „кроз које се рефлектују везе истраживача и учесника, учесника са мјестом и мјеста са ширим друштвено-културним контекстом и односима моћи који утичу на истраживача и учесника“ (Edwards and Holland 2013:45). Утолико, могуће је идентификовати неколико

типова уобичајених локација за извођење биографског интервјуа, а сваку од њих карактеришу одређене микро-географске специфичности:

- учесников приватни простор – учесник се осјећа пријатно и заштићено, мноштво додатних информација о учеснику, истраживач може да се осјећа непријатно и/или незаштићено, на ток интервјуа могу да утичу учесникове приватне обавезе и/или укућани, локација која је погодна за разговор о осјетљивим и/или интимним темама;
- учесничково радно мјесто – у зависности од предмета истраживања учесник може да се осјећа пријатно или непријатно/заштићено или незаштићено, додатне информације о учеснику углавном се односе на његове професионалне обавезе, истраживач може да се осјећа непријатно и/или незаштићено, на ток интервјуа могу да утичу учесникове радне обавезе и/или радне колеге, локација која је погодна за разговор о учесниковим професионалним обавезама;
- јавни простори блиски учеснику (нпр. угоститељски или спортски објекти, паркови, музеји, итд) – у зависности од предмета истраживања учесник може да се осјећа пријатно или непријатно/заштићено или незаштићено, додатне информације о учеснику углавном се односе на његову повезаност са одабраним јавним простором, истраживач може да се осјећа непријатно и/или незаштићено, на ток интервјуа могу да утичу учесникови познаници, случајни пролазници, упосленици и/или ситуационе околности (нпр. недостатак приватности, бука, радно вријеме, итд), локација која је погодна за разговор о учесниковим свакодневним активностима или специфичним интересовањима, односно општим темама;
- неутрални јавни простори – у зависности од предмета истраживања учесник може да се осјећа пријатно или непријатно/заштићено или незаштићено, нема додатних информација о учеснику, истраживач се осјећа пријатно и заштићено, на ток интервјуа могу да утичу случајни пролазници, упосленици и/или ситуационе околности, локација је погодна за разговор о општим темама;
- истраживачево радно мјесто – учесник може да се осјећа непријатно и/или незаштићено, додатне информације о истраживачу које могу дјеловати сугестивно на учесника, истраживач се осјећа пријатно и заштићено, на ток интервјуа могу да

утичу истраживачеве радне обавезе и/или радне колеге, локација је погодна за разговор о општим темама.

У контексту претходно наведеног, а на основу личног искуства, посебно бисмо нагласили предности које омогућава кориштење савремених информационо-комуникационих технологија – нпр. Скајпа. На неки начин, кориштење поменутих технологија може створити микро-географско окружење које карактерише низ предности:

- учесник и/или истраживач не морају да путују на договорено мјесто за извођење интервјуа (уштеда временских и материјалних ресурса, нарочито ако су у питању интервјуи који се реализују у више сесија и/или подразумевају велику географску удаљеност између учесника и истраживача);
- и учесник и истраживач могу да комуницирају са локација које им пружају осјећај пријатности и заштићености;
- и учесник и истраживач избором локације – евентуално и њеним преуређењем – могу да открију онолико додатних информација о себи колико то желе;
- лакше постизање договора око временског оквира за реализацију интервјуа;
- погодно окружење за разговор о осјетљивим, интимним и општим темама.

Напоменимо и то да мјесто за извођење интервјуа не мора нужно да буде нека фиксна локација, већ и простор који омогућава извођење неке од форми тзв. ходајућег интервјуа (енг. walking interview), технике за прикупљање података о којој ћемо опширније писати у поглављу дисертације које је посвећено интердисциплинарним тенденцијама у области биографских истраживања.

Утврђивање временског оквира за извођење интервјуа може бити изразито незахвалан задатак за истраживача. Наиме, учесници обично немају представу о уобичајеном трајању биографског интервјуа, па неки од њих изражавају негодовање након што им истраживач саопшти да је са њима планирао један или више сусрета који могу да трају и по неколико сати. С обзиром да разлози за поменуто негодовање претежно нису повезани са самим временским оквиром, већ далеко чешће са учесниковим страхом од тога да неће испунити истраживачева очекивања, овој проблематици треба приступати са опрезом и стрпљењем. Ако није погрешно процијенио личну једначину учесника – поготово његову или њену спремност за учествовање у истраживању – истраживач поменуто негодовање обично може предуприједити или стишати кроз додатно

представљање правила реализације интервјуа, односно лаички речено „разлога због којих се то тако ради“. Између осталог, истраживач учесника треба да подсјети да у било ком тренутку и из било ког разлога може да се повуче из истраживања, те да у том контексту утврђени временски оквир представља само дио операционог плана – који може а и не мора бити испуњен – а не формалну обавезу. Након тога, слиједи договарање термина за реализацију интервјуа. Уобичајена пракса је да учесник има првенство при предлагању термина, зато што његов ангажман у истраживању најчешће представља знак добре воље. Међутим, уз обострани пристап тај задатак може преузети и истраживач. Након што учесник предложи термин за извођење интервјуа истраживач прво провјерава властите приватне и пословне обавезе, па доступност изабраног мјеста за извођење интервјуа (ако је то његов задатак и/или ако постоји потреба), након чега се доноси коначна одлука о предложеном временском оквиру. Није неуобичајно да се наведена процедура понови и по неколико пута, све док се не дође до обострано прихватљивог рјешења.

У формалном смислу, *разматрање и превенцији потенцијалних етичких проблема* при планирању биографског интервјуа одвија се на основу етичких принципа који важе и за друга научна истраживања:

- информисани пристап – прије почетка интервјуа истраживач треба бити сигуран да учесник разумије процедуру по којој ће се он реализовати, односно да прихвата учешће у њему;
- истраживач не треба да обмањује учесника – изузетак представљају ситуације у којима истраживач нема другог начина да дође до жељених података, а сматра да такав поступак неће имати негативне посљедице по испитаника;
- учесник има право да од учешћа у истраживању одустане у било ком тренутку и из било ког разлога;
- учесник има право на увид у резултате истраживања (енг. debriefing);
- истраживач учеснику треба да гарантује повјерљивост података који су о њему прикупљени током истраживања (Vilig 2016:69).

Увидом у доступну литературу и на основу властитог истраживачког искуства дошли смо до закључка да најбољи начин за превенцију већине етичких проблема који могу да се јаве током и након реализације биографског интервјуа представља израда квалитетног обрасца за информисани пристап, чијим потписивањем учесник и

формално потврђује спремност на сарадњу са истраживачем. С друге стране, својим потписом истраживач се и правно обавезује да ће поштовати наведене обавезе и етичке принципе. Поменути образац се израђује за сваки истраживачки пројекат засебно, а потребно је да садржи следеће елементе:

- кратак опис циљева и процедуре истраживања, као и предвиђено вријеме за реализацију истраживања (ако је у питању пројекат који подразумева дуготрајан ангажман учесника);
- упозорење о потенцијалним ризицима и/или непријатностима које се учеснику могу десити током и након истраживачког процеса;
- гаранцију анонимности и повјерљивости прикупљених података;
- идентификацију истраживача/научно-истраживачке организације и контакт на који учесник може да се обрати за добијање додатних информација о истраживању;
- изјаву о добровољном учешћу у истраживању, односно могућности да се оно прекине без било каквих посљедица по учесника;
- изјаву о евентуалним накнадама и/или наградама које се учесницима додјељују за њихов ангажман у истраживању;
- понуду за дебрифинг (Neuman 2007:55).

Приликом израде поменутог обрасца посебну пажњу треба посветити разматрању потенцијалних физичких, психичких и правних ризика и/или посљедица које могу бити повезане са учешћем у истраживању. Сматрамо да су ова питања од изузетног значаја нарочито код оних биографских истраживања чији се предмет фокусира на осјетљиве теме (сексуалност/родност, криминалне активности, различите форме насиља, положај маргиналних друштвених група, итд). Такође, потребно је нагласити да на разматрање ових питања у великој мјери утиче и природа међусобног односа на релацији истраживач-учесника – проблематика којом ћемо се опширније бавити у наредном потпоглављу дисертације.

Реализација биографског интервјуа врло често је повезана са непредвиђеним околностима. У том контексту, правовременим *утврђивањем и превенцијом потенцијалних техничких проблема* истраживач може себе и учесника да поштеди од многих неугодности. Енглески истраживач Стив Ман (Steve Mann) нуди прилично

детаљну листу најчешћих техничких проблема који се јављају при реализацији интервјуа, као и савјете за њихову превенцију:

- проблеми са уређајима за снимање (диктафонима, камерама, мобилним телефонима, и др) – поред примарног, истраживач треба да обезбиједи и помоћни уређај за снимање;
- проблеми са батеријама или напајањем уређаја – прије сваког интервјуа у уређај за снимање је потребно ставити нове батерије или га напунити до краја;
- погрешно вријеме или мјесто – два или три дана прије извођења интервјуа истраживач треба ступити у контакт са учесником како би добио потврду о претходно договореном времену и мјесту сусрета;
- проблеми са мјестом – ако је у питању локација која је непозната истраживачу, он би, ако је то могуће, требао да је обиђе бар једном прије интервјуа како би се упознао са њеним микро-географским и техничким специфичностима;
- бука – мјеста са много позадинске буке нису погодна за извођење интервјуа;
- непланирани прекиди интервјуа – поред одговарајућег временског оквира, истраживач непланиране прекиде током реализације интервјуа може да предуприједи и на друге начине: бирањем мјеста са одговарајућим микро-географским специфичностима, постављањем ознаке „Не ометај! Интервју у току!“ на врата просторије у којој се одржава интервју, стишавањем звона на телефону (односи се и на учесника), итд. (Mann 2016:62).

Готово по правилу, ако се није добро припремио по питању горе поменутих проблема истраживач ће их теже ријешити што је мјесто извођења интервјуа удаљеније од мјеста гдје ради и/или живи, односно што има мању контролу над његовим микро-географским и техничким специфичностима.

4.5.2.2. Успостављање присних односа са учесницима

Према Милићу, успјешна реализација интервјуа, тј. квалитет друштвеног односа на релацији испитивач-испитаник, непосредно зависи од сљедећих фактора:

- начина рада и разних особина испитивача;

- Разрађујући наведену замисао, Милић даље тврди да су и ови фактори условљени ширим друштвеним приликама, односно да начин рада испитивача представља једини чинилац на који је могуће непосредно утицати – након чега нуди и типологију различитих схватања о начину рада испитивача:

- Начелно, слажемо се са његовим констатацијама, али оне не могу да обухвате разноликост и квалитет друштвених односа у којима могу да се нађу или се већ налазе истраживач и учесник који судјелују у реализацији биографског интервјуа. Наиме, Милићева разматрања односе се искључиво на околности које подразумевају да се истраживач и учесник претходно не познају, односно да њихова интеракција не излази изван граница професионалног односа. Насупрот томе, у биографским истраживањима веома су честе ситуације у којима се истраживач и учесник већ познају, односно развијају дуготрајну повезаност која увелико превазилази границе професионалног односа. Представљање наведених ситуација извршићемо на основу Пламерове типологије начина на које истраживач може бити инволвиран у живот учесника:

Формално	←	→	Интимно
Странац	Познаник	Пријатељ	Љубавник

146

Улогу „странца“ истраживач има у оним облицима биографских истраживања који не подразумевају непосредан контакт са учесником, већ искључиво рад са већ постојећим или, како то Пламер сликовито каже, „мртвим“ ауто/биографским документима – дневницима, колекцијама писама, блоговима, службеним документима и сл. Као класичан примјер такве улоге истраживача Пламер наводи Олпортов ангажман при писању студије *Писма од Цени* (Plummer 2001:209).

Улогу „познаника“ истраживач преузима у оним облицима биографских истраживања који подразумевају један или неколико непосредних сусрета са учесником, тј. најчешће у оквиру припреме и реализације биографског интервјуа. При томе, основно средство за успостављање приснијих односа са учесником је адекватна примјена благог испитивања, која се најчешће манифестује кроз примјену сљедећих „занатских трикова“:

- при комуникацији са учесником истраживач не треба да буде надмен или снисходљив по питању властитог знања – најбоља стратегија за истраживача је да приликом разговора о одређеној теми буде „професионалан и добро обавијештен, али мање обавијештен од учесника“ (Leech 2002:665);
- истраживач треба да опустити учесника – природна комуникација са учесником (позитиван и пријатељски став, љубопитљивост) представља најбољи начин за превазилажење његове или обостране напетости на почетку или током интервјуа;
- понављање учесникових исказа – на крају сваког одговора који се односи на одређену тему или подтему истраживач може укратко препричати његов садржај, што не само да даје знак учеснику да га истраживач активно слуша, већ и прилику да га исправи ако нешто није добро схватио;
- редослијед питања као средство за задобијање повјерења – осјетљива или пријетећа питања истраживач никада не треба да поставља на почетку, већ увијек од половине ка крају интервјуа;
- истраживач не треба да претпоставља или намеће своје ставове – такав приступ учеснику шаље сигнал да истраживач „већ зна одговор“, што га може усмјерити ка конформизму или дефанзивном ставу (Leech 2002:665-666).

Конкретан опис наведене ситуације, као и њене импликације на квалитет прикупљених аутобиографских података, врло добро представља Патриша Ливи (њене констатације о

„усменој историји“ без измјена могу да се односе и на друге форме биографског интервјуа):

Тврдим да централни значај успостављања присности прикупљање података у усменој историји разликује од свих других форми интервјуа (у којима присност може бити од помоћи, али нема пресудан значаја за успјешно прикупљање података). Када истраживач и учесник успоставе присност помоћу невербалних гестова (контакта очима, климања главом), прилагођавања наративних стилова и развој повјерења, онда је врло вјероватно да ће учесник говорити отвореније и интроспективније ... Битно је напоменути да до успостављања присности може доћи током било којег непосредног контакта са учесником, укључујући и комуникацију која претходи интервјуу (Leavy 2011:39).

Напоменимо и то да ова улога истраживача најчешће претходи интимнијим облицима сарадње између њега и учесника, што је и разумљиво имајући у виду уобичајени начин успостављања присности у друштвеним односима.

Дијељење интимних садржаја из приватног живота – у случају учесника, односно разумијевање и подршка с друге стране – у случају истраживача, с временом могу прерасти границе професионалног односа и постати основ за дугогодишње пријатељство. У том контексту, током дуготрајних биографских истраживања истраживач врло често преузима улогу „пријатеља“. Присјетимо се само Шоа и „Стенлија“ или Штрауса и „Френка Мура“. Међутим, присан однос са учесником истраживачу може створити „огромну напетост између професионалне улоге ... и личне посвећености пријатељству“ (Plummer 2001:210). У таквим околностима од њега се може очекивати и/или захтијевати (ако потенцијални надређени – особа или организација – оцијени да је у питању сукоб интереса) повећан ниво (методолошке) саморефлексивности или напуштање једне од поменутих улога. Конкретан примјер повећаног нивоа саморефлексивности уз истовремено одржавање пријатељских односа са учесницима представља нам ирски истраживач Конор О’Донохју (Connor O’Donoghue) у раду под насловом „Пријатељство на терену: Етика и рефлексивност у ауто/биографском истраживању“ („Friendship in the Field: Ethics and Reflexivity in Auto/biographical Research”). Наиме, поменути истраживач је за потребе свог истраживачког пројекта о формирању мушког/маскулиног идентитета одабрао властите цимере, са којима је прије истраживања био у површним односима (повремено су дијелили заједнички дневни боравак у великом стану). Као технику за

прикупљање података користио је „животна историја“ интервју, који је реализован кроз седам сусрета са сваким испитаником. Током прикупљања података, постао је близак пријатељ са њима, али је и поред тога низом техничко-организацијских предострожности – интервјуи се нису одржавали у њиховом стану, учесници нису знали псеудониме које им је истраживач додијелио, термин извођења интервјуа са сваким учесником је договоран посебно, учесници нису добијали групна обавјештења, итд. – настојао да одржи своју професионалну улогу истраживача (O'Donoghue 2014).

Пламер нас упозорава и на оне ситуације у којим повјерење и пријатељство између истраживача и учесника, услед неспоразума, неразумијевања и/или угрожене приватности, може прерасти у сукобе и непријатељство (Plummer 2001:212). Парадигматичан примјер такве ситуације представља прекид пријатељства између познате јужноафричке књижевнице и активисткиње Надин Гордимер (Nadine Gordimer) – добитнице *Нобелове награде за књижевност* 1991. године – и њеног биографа Роналда Робертса (Ronald Roberts). Њихова сарадња је започела као серија исцрпних интервјуа, а с временом се претворила у интензивно дружење које је трајало око пет година. Иако је Робертс добио ексклузиван увид у приватни живот, преписку и прошлост славне књижевнице, до прекида њиховог пријатељства дошло је услед неслагања по питању садржаја рукописа биографије. Наиме, књижевница није била задовољна појединим дијеловима рукописа који су се односили на њен приватни живот и политичке ставове, а биограф је одбацивао њене примједбе посматрајући их као удар на „ауторску аутономију“. Између осталог, књижевница је оптужила биографа да је прекршио њихов договор по коме је она требала извршити коначну редакцију рукописа за објављивање. Услед наведеног, првобитно планирани, познати издавачи из САД-а и Велике Британије су одбили да објаве „неауторизовану биографију“, што њеног аутора није спријечило да је објави у Јужноафричкој Републици код далеко мање познатог издавача. Услиједила је дугогодишња јавна размјена међусобних оптужби, а читав случај ће постати познат као „афера Гордимер-Робертс“ (Donadio 2006; Twidle 2018). Евидентно је да сличне или још радикалније ситуације представљају извор ризика и/или непријатности (психичких, правних, физичких) како за учесника, тако и за истраживача.

Улогу „љубавника“ Пламер повезује са „прикривеним димензијама романтике, страсти и сексуалности које мора да су утицале на многа истраживања, иако се о томе

ријетко говори“ и означава је као „помало опасно, контроверзно поље“ (Plummer 2001:212). У неку руку, Пламерова констатација можда и може да важи за друштвене науке на општем нивоу, али не и када је у питању квалитативна истраживачка традиција – нарочито она са етнографским предзнаком. Наиме, још од почетка 80-их година прошлог вијека унутар квалитативне методологије јачаће феминистичке, егзистенцијалистичке и постмодернистичке струје усмјерене ка критици и одбацивању позитивистичког канона о истраживачу као неутралном посматрачу, а њихови најрадикалнији представници отворено ће изражавати увјерење да „истраживачи могу, а у неким случајевима, требају постати интимно везани за учеснике“ (Irwin 2006:155). На примјер, амерички антрополог Ралф Болтон (Ralph Bolton) тврди да након сношаја, тј. дијељења физичке и емоционалне интимности, људи отвореније причају о својим искуствима него када се испитују у неким другим околностима (Bolton 1995:148-149).

Неки истраживачи не дијеле Болтонов ентузијазам по горе поменутом питању. Једна од њих је и америчка социолошкиња Кетрин Ирвин (Katherine Irwin), чији рад „У мрачном срцу етнографије: Проживљена етика и неједнакост у интимним теренским везама“ („Into the Dark Heart of Ethnography: The Lived Ethics and Inequality of Intimate Field Relationships“) наведеној проблематици приступа кроз форму аутобиографске социологије. У оквиру наведеног рада, између осталог, поменута ауторка набраја низ етичких проблема који могу да прате истраживача у улози „љубавника“ – „истраживачи учеснике могу претворити у сексуалне мете или плијен, обмањивати учеснике по питању истраживачких и емоционалних намјера, погрешно процјењивати неравнотежу моћи између истраживача и учесника“ (Irwin 2006:158) – а затим се окреће ка рефлексивној анализи властитог интимног и професионалног искуства које је проживјела кроз романтичну везу, а затим и брак са једним мајстором тетовирања, тј. припадником маргиналне поткултуре коју је истраживала. Резултати њене анализе указују да и поред великог труда обе стране, дуготрајан интимни однос између истраживача и учесника врло често не може да опстане због структуралних неједнакости које раздвајају њихове друштвене свјетове:

Ако истраживачи и учесници у истраживању прихвате неједнакости док су интимни, интимност може бити далеко штетнија и више проблематична него објективност. Ако постоји икаква разлика између стварне и лажне интимности, мој однос са кључним информантом

[бившим мужем] и другим учесницима у истраживању је био истинит, стваран и искрен као било који други у мом животу. Проблем није био у искрености, посвећености и стварању посебних веза. Проблем су биле структуре између истраживане популације и мене. На крају, везе које смо формирали нису биле довољно јаке да издрже вишеструке неједнакости (Irwin 2006:170).

У таквим околностима потрага за знањем постаје далеко мање важна, а у први план избијају егзистенцијални и емоционални проблеми са којима се суочавају истраживач и/или његов (бивши) партнер. На крају рада, поменута социолошкиња долази до закључка да одговорност за настанак таквих проблема почива искључиво на леђима истраживача, јер он, као стручњак, мора адекватно процјењивати значај поменутих структуралних неједнакости и у складу са тим увијек дјеловати у корист учесника (Irwin 2006:171).

4.5.2.3. Израда основе за разговор и формулисање питања

Процедура израде основе за разговор условљена је степеном структурисаности планиране форме биографског интервјуа. Код полуструктурисаних форми биографског интервјуа основа за разговор најчешће представља списак одређеног броја отворених питања које испитивач планира поставити испитанику. Насупрот томе, код неструктурисаних форми биографског интервјуа садржај поменутог документа најчешће се односи на списак тема о којима истраживач планира да разговара са испитаником, али може бити сведен и на једно иницијално питање. Негдје између налазе се форме интервјуа које имају и неструктурисана и полуструктурисана својства, попут биографског наративног интервјуа, код којих се основа за разговор устројава тек након фазе иницијалне наратије. Без обзира на степен структурисаности планиране форме интервјуа истраживачи при изради основе за разговор, тј. питања и/или тема које она садржи, у обзир најчешће узимају следеће моменте: циљеве истраживања, шта желе да сазнају од учесника, колико времена имају на располагању, процјене могућности за успостављање присних односа са учесницима, властитог знања о предмету истраживања (Edwards and Holland 2013:54). Међутим, флексибилност структуре која карактерише форме биографског интервјуа, тј. могућност да се постављају додатна питања и/или разматрају теме које првобитно нису планиране, онемогућава израду основе за разговор која би

представљала детаљан план за њихову реализацију. Другим ријечима, током израде основе за разговор истраживач не може предвидјети сва питања или теме о којима ће расправљати са учесником. Утолико, познавање процедура за формулисање питања представља моменат који је подједнако битан како за израду квалитетне основе за разговор, тако и за наведене екскурсе.

Према Томпсону, постоји неколико оквирних правила за формулисање питања која се могу употријебити у сваком интервјуу:

- питања требају бити што јаснија и директнија, односно заснована на разумљивој терминологији;
- никада не треба постављати сложена или двосмислена питања;
- треба избјегавати формулације које омогућавају добијање нејасних одговора;
- приликом постављања питања истраживач мора дјеловати самоувјерено;
- за добијање различитих врста информација користе се различити типови питања;
- треба избјегавати постављање сугестивних питања;
- треба избјегавати постављање питања која подривају аутономију учесниковог погледа на свијет (Томпсон 2012:240-242).

Међу наведеним правилима посебно бисмо издвојили употребу различитих типова питања. За разлику од осталих правила, која су мање-више формалне природе и једноставна за усвајање, правовремена употреба (или уздражавање од) различитих типова питања представља саму суштину потраге за „добром причом“, тј. „наративним материјалом који је истовремено богат детаљима, али и искуствено обухватан и рефлексивног карактера“ (Merrill and West 2009:113). У том контексту, Аткинсон посебно наглашава значај рефлексивног односа истраживача према току интервјуа:

Најефикаснији интервју, према томе, биће онај у којем истраживач може да се повуче један корак унатраг, посматра процес који се одвија онако како се и дешава, увиђа у ком правцу би било најбоље ићи, зна које ће слједеће питање да постави, све то и прије него што се деси. Од кључне важности за добар интервју је да истраживач буде добар водич који тачно може да предвиди шта ће се слједеће десити (Atkinson 1998:41).

У скаду са оним што смо претходно рекли о потенцијалној флексибилности и непредвидивости тока биографског интервјуа Аткинсонова опаска може да се тумачи као

тешко достижан, али не и немогућ задатак – нарочито када су у питању искуснији истраживачи. Вјеродостојнији приказ уобичајне истраживачке праксе при избору типа питања нуди нам енглеска социолошкиња Џенифер Мејсон (Jennifer Mason). Према њеном мишљењу, најлакши дио интервјуа представља почетно питање или тема (тзв. „фаза загријавања“), а како интервју даље напредује истраживач се стално суочава са избором да ли да постави још неко питање о ономе што је учесник управо говорио или да иницира промјену теме. Она наглашава да се истраживач током тог процеса суочава са два основна задатка; друштвеним – који подразумева очување успостављене интеракције са учесником при преласку са једне на другу тему или питање – и интелектуалним – који се односи на тренутну процјену значаја текуће интеракције за циљеве истраживања (Mason 2002:73).

Са општег нивоа реализације биографског интервјуа пређемо на представљање типова питања која могу да карактеришу поменути процес. Овом приликом представимо двије класификације – Аткинсонову и Манову. Аткинсон разликује четири типа питања:

Табела 9: Типови питања за биографски интервју према Аткинсону

Тип питања	Сврха	Примјер питања
Да-не/затворена питања	Добијање кратких и прецизних одговора	Да ли си јединац?
Дескриптивна питања	Добијање „надугачко и нашироко“ одговора	Како би описао своје дјетињство?
Структурална питања	Добијање одговора о организацији знања или активности	Којим активностима си се бавио као дијете?
Упоредјујућа питања	Евоцирање различитих димензија значења	На који начин се твоје дјетињство разликовало од твоје адолесценције?

Извор: Atkinson 1998:41-42

Са друге стране, Ман представља нешто обимнију класификацију:

Табела 10: Типови питања за биографски интервју према Ману

Тип питања	Сврха	Примјер питања
Иницијална питања	Означавају почетак интервјуа	Можеш ли да ми причаш о ... ?
Уводна питања	Служе за прелаз на нову тему	Можеш ли ми рећи нешто о ... ?
Пратећа питања	Подстичу учесника на додатну наративу	Рекао си можеш ли ми рећи више о томе?
Провјеравајућа питања	Тражење додатних појашњења	Не добијаш довољно подршке од колега?
Додатна питања	Тражење детаља или примјера	Можеш ли ми дати детаљнији опис тог догађаја?
Одредјујућа питања	Тражење додатних детаља	Шта си урадио након што си то осјетио ... ?
Директна питања	Центрирано на истраживача	Да ли си икада добио новац за добре оцјене?

Индијектна питања	Центрирано на гледишта других	Како други студенти доживљавају тог професора?
Структуришућа питања	Означавају прелазе или етапе у интервјуу	Да ли сад можемо прећи на ... ?
Тумачећа питања	Вербализација учесникове тачке гледишта	Ако сам добро схватио ти сматраш да ...?

Извор: Mann 2016:123

Током реализације биографског интервјуа конкретни примјери наведених типова питања се могу подијелити у двије групе питања: планирана питања и непланирана/брза питања (енг. prompts). Неки типови питања су по правилу увијек планирана питања/дио садржаја основе за разговор, попут иницијалних, уводних, структуришућих. Насупрот томе, конкретни примјери других типова питања могу да буду планирани, али и не морају. Међутим, чак и ако нису унапријед планирана, постављање таквих питања нема ништа мањи значај од оних која јесу. Наиме, она имају двије изузетно значајне улоге за реализацију биографског интервјуа: подстичу учеснике да говоре („друштвени задатак“) и омогућавају да одговори буду усмјерени у складу са циљевима истраживања („интелектуални задатак“) (Leech 2002:667). Напоменимо и то да се у методолошкој литератури може пронаћи мноштво стандардизованих питања за спровођење биографског интервјуа, која покривају различите аспекте индивидуалних живота (Atkinson 1998:42-54; Томпсон 2012:317-331).

На крају овог потпоглавља, као једну од могућих конкретизација претходно наведених смјерница, представимо процедуру израде основе за разговор која је прилагођена за реализацију полуструктурисаних форми биографског интервјуа. Ауторка поменуте процедуре је Џенифер Мејсон. Процедура се састоји од седам корака:

- први корак – навести истраживачко питање или питања („велико истраживачко питање“) на основу којег/којих је формулисан предмет истраживања;
- други корак – (свако) велико истраживачко питање је потребно разложити на истраживачка питања на нивоу сегмената предмета истраживања („мала истраживачка питања“);
- трећи корак – на основу малих истраживачких питања истраживач почиње да развија потенцијалне теме и питања (њихов садржај и тип) за реализацију интервјуа;

- четврти корак – истраживач провјерава да ли велика истраживачка питања кореспондирају са малим истраживачким питањима, односно да ли мала истраживачка питања кореспондирају са потенцијалним темама и питањима за реализацију интервјуа, а затим тај процес понавља у обрнутом смјеру;
- пети корак – истраживач почиње да осмишљава структуру интервјуа, која треба да буде довољно флексибилна, тј. да садржи кључне теме и нацрт одређених типова питања о којима жели да добије одговоре;
- шести корак – истраживач треба да одлучи да ли ће током интервјуа користити и планирана/стандардизована питања;
- седми корак – истраживач провјерава да ли развијена структура и евентуална планирана/стандардизована питања кореспондирају са потенцијалним темама и питањима која су осмишљена током трећег корака (Mason 2002:69-72).

4.6. Сређивање, обрада и анализа података

4.6.1. Организација и архивирање података

Реализација конкретног биографског истраживања врло често подразумијева и велики број административних задатака: прикупљање образаца који садрже социо-демографске информације о учесницима, копирање и чување потписаних образаца за информисани пристанак, прецизно означавање и евиденцију прикупљених података, прецизно означавање и евиденцију транскрипата, вођење биљешки о току научно-истраживачког процеса, итд. (Seidman 2006:112). Основна сврха наведених активности је континуирана организација и систематизација цјелокупног искуственог материјала који настаје током реализације истраживања, тј. формирање јединствене и прегледне базе података која истраживачу/истраживачком тиму олакшава сналажење у огромној грађи сачињеној од „различитих извора, различитог формалног израза, различитог степена релевантности за тему, различитог квалитета и сазнајне вриједности, различите временске припадности, на изглед међусобно неповезаних података, парцијалних или обухватнијих извјештаја“ (Bogdanović 1993:176). Квалитетно организована база података не омогућава само ефикасније рјешавање текућих питања у примарном истраживању (нпр. примарну

анализу података, накнадно повезивање одређеног транскрипта са изворним материјалом, накнадно контактирање учесника, итд), већ представља и веома добру основу за потенцијална секундарна истраживања. Несумњиво је да софтверски пакети за квалитативну анализу података (нпр. *Atlas.ti*, *NVivo*, *MAXQDA*, и др) о којима ћемо опширније говорити у наставку дисертације, у значајној мјери олакшавају реализацију поменутих задатака, али мање искусним истраживачима поменуте активности и даље „могу да звуче веома досадно“ (Plummer 2001:152). Међутим, одговоран приступ при реализацији тих задатака, нарочито у раним и развојним фазама истраживања, истраживача може поштедити од многих накнадних недоумица и губитка времена потребног за њихово отклањање (Seidman 2006:112-113).

Иако не постоји универзална процедура за организацију цјелокупног искуственог материјала који настаје за потребе квалитативних истраживања у друштвеним наукама, међу методолозима биографских истраживања постоји консензус да је нешто најближе томе осмислио амерички социолог Џон Лофланд (John Loftland) (Bogdanović 1993:177; Plummer 2001:151; Seidman 2006:112). Овом приликом ослонићемо се на Пламерову интерпретацију наведене процедуре, тј. његову тврдњу да се она реализује формирањем три основна типа регистра: средишњег, аналитичког и дневничког регистра. Средишњи регистар садржи све податке у оригиналној форми, заведене хронолошки – редом којим су прикупљани, као и попис на којем се налазе називи свих докумената и њихове битне особине. Пламер овај регистар имплицитно поистовјећује са базом података, а из предострожности савјетује да се његов цјелокупан садржај ископира и чува у још два примјерка. Као што им и назив говори, аналитички регистри настају анализом прикупљених података, тј. проналажењем кључних ријечи и/или тема, копирањем дијелова текста или других садржаја у којима се оне налазе, те њиховим смјештањем у засебне тематске цјелине. Узимајући у обзир специфичности уобичајених начина анализе квалитативне/ауто-биографске грађе, о чему ћемо опширније говорити у једном од наредних потпоглавља дисертације, садржај аналитичких регистара се често мијења, а у већој или мањој мјери може и да се преклапа. Дневнички регистар представља личне забиљешке истраживача о учесницима, занимљивим ситуацијама, етичким проблемима и другим појавама са којима се суочио током реализације истраживања. Пламер напомиње да дневнички регистар треба бити обавезан дио сваког истраживања, односно да се може

користити као квалитетна искуствена надопуна другим регистрима: средишњем због хронолошке структуре поменутих уноса, а аналитичким због хеуристичке вриједности рефлексивних информација о појединим дијеловима научно-истраживачког процеса (Plummer 2001:151-152). Поред наведених, Марија Богдановић разликује још два типа регистра; протокол, који представља евиденцију реализованих/подсјетник на техничко-организацијске аспекте истраживања које тек треба реализовати, односно помоћни регистар, који садржи интерну преписку чланова истраживачког тима, финансијски извјештај, као и попис литературе која је кориштена при планирању и реализацији научно-истраживачког пројекта (Bogdanović 1993:178).

По завршетку научно-истраживачког пројекта формирана база података се обично похрањује у приватну архиву истраживача или архиву научно-истраживачке организације која га је реализовала. У глобалним оквирима, нису ријетки случајеви да базе података биографских истраживања постају и дио архива националних и/или универзитетских библиотека, музеја и других јавних установа. Поред наведеног физичког формата, велики број база података које су настале на основу биографских истраживања доступан је – у цијелости или парцијално – и у дигиталној форми. Као што смо навели у прошлом поглављу, највећи број таквих дигиталних архива настао је на основу научно-истраживачких активности усмених историчара. У том контексту, америчка усмена историчарка Ненси Меккеј (Nancy MacKey) истиче да употреба дигиталних технологија нуди низ предности у односу на стандардни физички формат: могућност складиштења огромних количина података (између осталог и мултимедијалних садржаја), брз и јефтин пренос података, могућност да се од тих података врло брзо устроје нове дигиталне архиве на основу изабраних критеријума (нпр. предмета истраживања или власништва над подацима), и др. (MacKey 2007:30-31). Истовремено, Меккеј наводи и низ питања на које истраживачи/научно-истраживачке организације требају обратити пажњу приликом процеса дигитализације архивске грађе: „Какав значај има транскрипт у окружењу које омогућава претрагу кључних ријечи?, Који стандарди метаанализе ће бити кориштен за праћење и описивање тих података?, На који начин ће у оквиру дигиталне архиве бити праћено управљање правима, нарочито забранама?, Какве су могућности и ризици за дијељење дигиталних колекција, односно њихов потенцијални допринос за веће архиве?, На који начин мале установе, у којима се архивира највише усмених историја, могу имати

корист од технологије дигитализације?“ (MacKey 2007:31). Сматрамо како наведене опсервације не важе искључиво за прикупљена свједочанства у оквиру усмене историје, већ и за друге форме ауто/биографске грађе.

4.6.2. Транскрипција

У општем смислу, термин транскрипт се односи на „писану или штампану верзију материјала који је првобитно представљен путем другог медија“ (Jenks 2011:2). По том основу, транскрипција или транскрибовање – процес израде транскрипта – је веома учестала пракса у оквиру квалитативних/биографских истраживања. По правилу, она представља први већи задатак са којим се истраживач суочава након прикупљања података (Plummer 2001:149). У том смислу, транскрипти најчешће настају на основу аудио или видео записа интервјуа, а нешто рјеђе и на основу аудио или видео записа других облика друштвене интеракције. Обично се транскрибују вербална и невербална комуникација, али наведена пракса може да се односи и на дескрипцију простора и/или друштвеног контекста у којем се одиграла снимљена интеракција. Реферишући на наведено, Кристофер Џенкс (Christopher Jenks) указује да садржај транскрипта може да обухвата кратке наративе који се односе на контекстуалне информације, мање или више детаљан приказ вербалне и невербалне комуникације, фотографију или цртеж, односно комбинацију поменутих елемената (Jenks 2011:3). Поред тога, Џенкс наводи и четири основне функције транскрипције:

- репрезентативну – процес „превођења“ из једног у други медиј нужно мијења и начин презентације података (који чак и у првобитној форми, тј. као производ аудио и видео снимања, и даље представљају репрезентације стварности), односно епистемолошки потенцијал транскрипта је у великој мјери ограничен текстуалном формом и аналитичким/интерпретативним приступом истраживача;
- помоћну – иако истраживачи обично теже да анализу података врше на првобитним подацима тај задатак нужно подразумијева и употребу транскрипта, јер они омогућавају „ниво детаљности на који је немогуће рачунати током слушања и/или гледања снимака комуникације у реалном времену“ (Jenks 2011:5);

- дисеминацијску – истраживачи веома често показују/дијеле транскрипте са колегама из истраживачког тима, надређенима, радним колегама и другим истраживачима (на радионицама, семинарима, конференцијама, и сл), како би добили додатно мишљење при њиховој изради или као потврду за резултате истраживања;
- верификацијску – унутар академске заједнице транскрипти врло често служе као основ за накнадно провјеравање резултата истраживања (Jenks 2011:5-6).

На први поглед, тј. на претходно описаном појавном нивоу, процес транскрипције може изгледати једноставно и/или саморазумљиво, међутим у питању је изузетно компликован и захтијеван сегмент научно-истраживачке праксе, који је заснован на низу значајних и међусобно условљених одлука. Упркос томе, бар када је у питању методолошка литература са простора бивше СФР Југославије, водећи аутори се по правилу не баве ни епистемолошким, али ни техничко-организациским аспектима наведене проблематике (Bogdanović 1993; Милосављевић и Радосављевић 2003; Halmi 2005; Ristić 2011). Утолико, искористићемо ову прилику да прво представимо опште епистемолошке (прет)поставке транскрипције, а затим и да их конкретизујемо на нивоу техничко-организациских специфичности биографских истраживања.

У епистемолошком смислу, као што смо већ напоменули, транскрибовање представља форму репрезентације/превођења, односно процес заснован на анализи и интерпретацији прикупљених података (Gibson and Brown 2009:109). У том контексту, Аркси и Најт изјављују следеће:

Транскрипција није неутрална и вриједносно слободна. Оно што пређе са снимка на папир представља резултат одлука о томе шта треба да иде на папир. Понекад бива изостављен „прост“ говор. Понекад дактилограф одлучи да куца само ријечи, а не паузе и „еее“, „mmm“ или „хм“! Такође, ту је и озлоглашени проблем интерпункције говора: гдје ставити тачку, тачку и зарез, или зарез? Шта је са означавањем параграфа? Ове одлуке постају све акутније што се више помјерамо од затворених ка отвореним питањима, од сажетих испитаника ка говорљивим учесницима“ (Arksey and Knight 1999:142).

Сличне аргументе износи и познати британски методолог/социолог Мартин Хамерсли (Martyn Hammersley), који тврди да процес транскрипције увијек подразумијева барем два облика „конструктивних активности“ које спроводе истраживач или транскрибер:

- селекцију – доношење одлука о томе шта уврстити, а шта изоставити из транскрипта, и то без обзира да ли је у питању цјелокупан транскрипт или његови дијелови/изводи који се користе за израду истраживачког извјештаја;
- интерпретацију – вјештину тумачења и представљања оног што се дешава на снимцима, која се манифестује чак и на нивоу наоко безначајних ситница (нпр. приликом просуђивању значаја одређене паузе у говору (Hammersley 2010:558).

Ако се позовемо на претходно наведено, произилази да је процес транскрипције у основи условљен са два момента: одабраним аналитичким приступом и личном једначином истраживача/транскрибера.

Комплементарност између аналитичког приступа и транскрипта постиже се на два нивоа, тј. кроз утврђивање обима и фокусираности/доследности транскрипције. У првом случају, говоримо о цјеловитој или дјеломичној транскрипцији, односно о сажетку интервјуа, а у другом случају о фокусираној или нефокусираној транскрипцији (McLellan et al. 2003:67; Gibson and Brown 2009:114). Цјеловита транскрипција подразумијева транскрибовање читавог садржаја аудио или видео снимака, а дјеломична само неких дијелова поменутог материјала. Сажетак интервјуа, тј. пар пасуса који описују садржај интервјуа, представља бржу и јефтинију алтернативу у односу на транскрибовање, па се као такав врло често користи као дио попутне документације уз оригиналне снимке или као дио разних извјештаја (MacKey 2007:51). Поред сажетка интервјуа, као алтернативе транскрибовању у литератури се наводе стенограми и индексирање дигиталних записа (маркирање садржаја појединих дијелова снимљеног материјала, односно повезивање звука са садржајем транскрипта) (MacKey 2007:5; Gibson and Brown 2009:114). Фокусирани или натуралистички приступ транскрипцији инсистира на што детаљнијем и досљеднијем представљању вербалне, паравербалне и невербалне комуникације снимљене током интервјуа. То се постиже уз помоћ посебно устројених система знакова за транскрипционо обиљежавање, од којих је најпознатији систем који је осмислила Гејл Џеферсон (Gail Jafferson), једна од родоначелника конверзационе анализе. Између осталог, поменути системом су обухваћене групе знакова за представљање истовремених исказа, преклапајућих исказа, пауза у говору, карактеристика говора (интонације, гласноће, брзине, начин/стил, итд), околних звукова, правац погледа, недоумица при транскрипцији (Atkinson and Heritage 2006:158-166; Davidson 2009:42). Насупрот томе, нефокусирани или

ненатулистички приступ транскрипцији искључиво је усмјерен ка представљању вербалне комуникације, тј. значења која се путем ње конструишу, а заснован је на стандардним знаковима интерпункције. Поменуте разлике између фокусираног и нефокусираног приступа транскрипцији одговарају разликама између аналитичких приступа који су им комплементарни:

Очигледно је да ако се анализа односи на танану машинерију замјене говорних улога (енг. turn-taking), односно на то како форма говора обликује значење онога што је речено, онда постоји потреба да се детаљи говора транскрибују до танчина, док грубља транскрипција може бити у реду ако јој је сврха анализа животних прича учесника (Brinkmann 2013:61).

Посветимо се представљању техничко-организацијских аспеката транскрипције у оквиру биографских истраживања. У пракси, први корак у том смјеру најчешће представља одлука о томе ко ће вршити транскрибовање – истраживач који је изводио интервју, неки други члан истраживачког тима, волонтер (нпр. студент или радни колега) или професионални транскрибер. Као што смо видјели, израда транскрипта животне приче, као и других форми ауто/биографског материјала (свједочанстава, наратива, итд) није захтјевна у строго техничком смислу, тј. не захтијева искуство у кориштењу посебних система за транскрипционо обиљежавање. У том контексту, од потенцијалног транскрибера очекује се посједовање сљедећих особина и вјештина: брзо и прецизно куцање, обраћање пажње на детаље, искуство у кориштењу опреме за транскрипцију, искуство у кориштењу програма за обраду текста (MacKey 2007:51). Напоменимо да се специфична опрема за транскрипцију састоји од УСБ ножне педале (која омогућава пуштање, заустављање или премотавање снимка интервјуа, а да су руке и даље слободне за куцање), УСБ слушалица и пратећег професионалног софтвера (нпр. Express Scribe), али транскрибовање је могуће вршити и без УСБ ножне педале, тј. помоћу тастатуре и програма за обраду текста (нпр. Word), већ поменутог професионалног софтвера или програма за анализу квалитативних података који има ту функцију (нпр. Atlas.ti). У начелу, ако одређена особа испуњава претходно наведене услове може бити ангажована као транскрибер, али у пракси на одлуку о томе ко ће изводити транскрипцију утиче и низ других фактора: обимност аудио и/или видео материјала, да ли се врши цјеловита или дјеломична транскрипција, бројност чланова истраживачког тима, временски рок за

завршетак истраживања, (не)посједовање новчаних средстава за плаћање услуга транскрибовања, итд.

Други корак је планирање и организовање процеса транскрипције. У складу са избором особа које ће вршити транскрипцију, истраживач или руководилац истраживачког тима има задатак да осмисли начин реализације поменутог процеса. У ту сврху он израђује протокол за транскрипцију, докуменат којим су обухваћени ситуациони (вријеме и мјесто израде, обезбјеђена опрема за транскрипцију, плаћање услуге) и супстанцијални аспекти транскрибовања (стил, форматирање, рок и начин испоруке транскрипта). Саставни дио поменутог документа је и водич за транскрипцију, којим су обично обухваћене следеће инструкције:

- формат аудио или видео снимка;
- упутства за форматирање транскрипта;
- упутства за означавање паравербалне и невербалне комуникације, нејасних дијелова снимка, страних ријечи или фразе, итд;
- упутства о евентуалном уређивању текста транскрипта (нпр. лектури);
- начин испоруке транскрипта (имејлом, на ЦД-у или ДВД-у, у штампаној форми) (MacKay 2007:55).

Трећи корак представља извођење транскрипције у складу са договореним (када су у питању чланови истраживачког тима) или задатим упутствима (када су у питању особе ангазоване са стране). У питању је изузетно напорна и репетитивна активност, чак и у случају израде нефокусираног цјеловитог транскрипта, што је уобичајена пракса у биографским истраживањима. На примјер, уобичајен начин на који изводе транскрипцију Мерил и Вест сажимају следећим ријечима:

Текст је транскрибован у цјелости и његовој наративној форми, без покушаја да се говор присили на правописну или граматичку коректност. Паузе су назначене помоћу три тачке, а тамо гдје је материјал скраћен или изостављен услед процеса уређивања или навођења, кориштене су четири тачке. Преклапања у говору назначена су заградама. Такође, користили смо и знакове интерпункције, како бисмо разбили текст, али то је рађено на начине који су били конзистентни са ритмовима и обрасцима говора (Merrill and West 2009:124).

Међутим, транскрибовање се у пракси не своди искључиво на поштовање одређених процедура при уносу текста, већ обухвата и вишеструко преслушавање и/или прегледавање истих дионица наснимљеног материјала, а све у циљу што веће вјеродостојности транскрипта.

Саставни дио процеса транскрипције је и процедура уређивања транскрипта, која се реализује након завршетка прве верзије транскрипта. Она се обично реализује у више етапа, а претежно обухвата низ радњи које су усмјерене ка исправљању грешака или пропуста који су начињени током иницијалне транскрипције (погрешно написаних или изостављених ријечи, утврђивање садржаја дијелова материјала који се слабије чују, основних правописних и граматичких грешака), додатно форматирање транскрипта (нпр. уклањање сувишног размака између ријечи), односно креативно уређивање текста усмјерено ка повећању читљивости транскрипта (уклањање фраза које се често понављају, мање корекције у тексту ради повећавања његове јасноће, додатно исправљање правописних и граматичких грешака) (Guide to Transcribing and Summarizing Oral Histories 2010:2). Неки истраживачи не практикују креативно уређење текста транскрипта, попут Мерилове и Веста, али постоји и друга струја која сматра да је то дозвољено у малој мјери и све док не нарушава првобитни смисао онога што је учесник рекао током интервјуа (Atkinson 1998:56-57).

Под четвртим кораком подразумијева се давање уређеног транскрипта на увид учеснику. Неки учесници неће прихватити ту понуду, неки ће је прихватити из учтивости и евентуално захтијевати мање корекције у садржају транскрипта, али могуће да ће бити и оних који ће инсистирати на значајнијим измјенама наведеног документа. Приговори треће групе учесника могу да се крећу од инсистирања да транскрибер изврши исправку правописних и граматичких грешака, па до потпуне измјене одређених исказа датих током интервјуа – нарочито ако су у питању учесници из виших друштвених слојева (Atkinson 1998:58; Merrill and West 2009:125).

4.6.3. Тематска анализа

С обзиром да се у биографским истраживањима користе многе методе за анализу података овом приликом смо одлучили да се фокусирамо на најједноставнију, али

вјероватно и најкориштенију међу њима – тематску анализу. Између осталог, разлог за наведену одлуку крије се и у чињеници да тематска анализа представља „темељну методу квалитативне анализе“, односно „прву методу квалитативне анализе коју истраживачи требају савладати, јер пружа основне вјештине које могу бити корисне за спровођење других форми квалитативне анализе“ (Braun and Clarke 2006:78). Сходно томе, поред основних епистемолошких претпоставки тематске анализе у оквиру овог потпоглавља укратко ћемо представити и најзначајније сличности и/или разлике између претходно поменуте и других форми квалитативне анализе које се често користе у биографским истраживањима (нпр. утемељене теорије, феноменолошке анализе, наративне анализе, дискурзивне анализе, визуелних метода анализе). Поред наведеног, посебну пажњу ћемо посветити и технично-организацијским аспектима реализације поменуте методе, како мануелним, тако и оним који су повезани са компјутерски потпомогнутом анализом квалитативних података, односно софтверским пакетима за квалитативну анализу података (енг. Computer Assisted Qualitative Data Analysis Software – CAQDAS).

Британска психолошкиња Карла Вилиг (Carla Willig) тематску анализу одређује као „методу за препознавање и организовање образаца у садржају и значењу квалитативних података (Vilig 2016:131). Нешто дужу, али и обухватнију дефиницију поменуте методе нуди британска педагошкиња Џудит Лападат (Judith Lapadat):

Тематска анализа представља систематичан приступ анализи квалитативних података који подразумева утврђивање тема или образаца културног значења; кодирање и класификацију података, најчешће текстуалних, у складу са темама; као и интерпретацију уочених тематских структура на основу потраге за сличностима, односима, обухватнијим обрасцима, теоријским конструктима или другим формама објашњења (Lapadat 2010:925-926).

Међу методолозима и даље трају расправе о томе да ли тематска анализа представља засебну методу или специфичну вјештину која је заједничка повезница за већину форми квалитативне анализе (Braun and Clarke 2006:78; Vilig 2016:132; Nowell et al. 2017:2). Ми се приклањамо струји која тврди да она јесте засебна метода, те у том смислу подржавамо њихов став да се тематска анализа од других метода квалитативне анализе разликује по томе што није условљена у епистемолошком и/или теоријском смислу. Другим ријечима, она представља аналитички оквир који истраживачу омогућава несметано епистемолошко и теоријско позиционирање. Наведену специфичност тематске анализе новозеландске

психолошкиње Вирџинија Браун (Virginia Braun) и Викторија Кларк (Victoria Clark) означавају термином „флексибилност“, тј. посматрају је као компаративну предност у односу на друге методе квалитативне анализе (Braun and Clarke 2006:78). Поред тога, тематску анализу карактеришу и следећи моменти:

- индуктивни и/или дедуктивни приступ – тематску анализу је могуће вршити одоздо према горе, на основу анализе података долазимо до теоријских претпоставки, и/или од горе према доле, теоријске претпоставке представљају основ за анализу података;
- кодирање и категоризација – уочавање и означавање/концептуализација образаца у садржају транскрипта прикупљених података, односно њихово груписање у више родне појмове/категорије;
- интерпретација података – тумачење учесникових интерпретација стварности или понашања, чија успјешност зависи од достигнутог степена вјеродостојности, тј. преклапања између учесникових интерпретација и начина на које су оне репрезентиране од стране истраживача;
- могућност анализе и упоређивања података прикупљених током различитих фаза истраживања (Alhojailan 2012:40-41; Braun and Clarke 2006:84; Nowell et al. 2017:3).

Осврнимо се на сличности и разлике између тематске анализе и других метода квалитативне анализе које се користе у биографским истраживањима. Као кључне критеријуме за уочавање наведених сличности и разлика користећемо врсту аналитичког приступа – индуктивни и/или дедуктивни, односно степен флексибилности. На основу првог критеријума тематска анализа може да се реализује на три начина:

- као форма аналитичке индукције;
- као форма индуктивно-дедуктивне анализе;
- као форма аналитичке дедукције.

Као форма аналитичке индукције тематска анализа се често поистовјећује са утемељеном теоријом (Curtis and Curtis 2011:44). Међутим, ове двије методе се могу разликовати на основу степена флексибилности који је дозвољен при њиховој реализацији. Наиме, за разлику од тематске анализе утемељена теорија се реализује искључиво као форма аналитичке индукције и по процедури која је стандардизована у епистемолошко-теоријском смислу (Glaser and Strauss [1967]1999). Можда и најпрепознатљивију разлику у

том смислу представља чињеница да се утемељена теорија заснива на теоријском узорковања, док се тематска анализа односи на анализу података који су прикупљени на основу унапријед одређеног узорка. На основу степена флексибилности тематска анализа може да се разликује и од других форми аналитичке индукције, попут феноменолошке анализе. И у овом случају ради се о веома сличним методама квалитативне анализе у процедуралном смислу, али када је у питању степен флексибилности феноменолошка анализа је искључиво заснована на темељним феноменолошким поставкама, што може, али и не мора да се односи на тематску анализу. У индуктивно-дедуктивној форми тематска анализа омогућава истовремену употребу унапријед припремљеног упутства за кодирање – које је обично засновано на истраживачким питањима и/или теоријским претпоставкама на основу којих је извршена концептуализација истраживања – и уочавање нових образаца значења. У том контексту, тематска анализа може бити веома корисна као допуна наративној анализи, иако у том контексту представља тек један од сегмената на које треба обратити пажњу (поред садржаја, структуре, тона и друштвене функције наратива) (Vilg 2016:316). Као форма аналитичке дедукције тематска анализа може бити од велике користи при извођењу дискурзивне анализе, али само у случају да се заснива на социјално-конструкционистичким (прет)поставкама. Основни инструмент за реализацију дедуктивне тематске анализе је упутство за кодирање.

На основу претходно наведеног могуће је закључити да не постоји универзална процедура за извођење тематске анализе. Нешто најближе томе представља „корак по корак“ модел тематске анализе који су развиле Браун и Кларк. Поменута процедура се реализује кроз шест фаза:

- упознавање са подацима – детаљно преслушавање/прегледавање и транскрипција аудио/видео снимака, оквирно препознавање потенцијалних кодова и вођење биљешки о томе;
- генерисање иницијалних кодова – означавање/концептуализација образаца у садржају транскриптата;
- трагање за темама – интерпретација кодова и њихово груписање у обухватније јединице анализе;

- разматрање тема – провјеравање да ли су теме у складу са садржајем кодова који су под њих подведени и устројавање мапе на којој је представљена међусобна повезаност између тема;
- дефинисање и именовање тема – концептуализација и опис тема, односно опис њихове међусобне и повезаности са истраживачким питањем/питањима;
- израда истраживачког извјештаја – избор (извода из) садржаја кодова који ће бити укључени у извјештај, вршење додатних анализа на њима и њихово повезивање са истраживачким питањем/питањима и релевантном литературом (Braun and Clarke 2006:87-93).

Представљени модел тематске анализе, као што је случај и са другим процедурама у оквиру квалитативних истраживања, не треба схватити као једносмјеран слијед корака. Наиме, током извођења ове методе уобичајена је пракса да се истраживач „слободно креће“ између фаза – један или више корака назад или напријед – у зависности од конкретног тока аналитичког процеса (Braun and Clarke 2006:86-87; Nowell et al. 2017:4).

Претходно наведени модел тематске анализе конкретизоваћемо на примјеру личног истраживачког искуства, које смо стекли кроз израду научног рада „Животне приче радних миграната из Босне и Херцеговине: балканистички дискурс(и), лиминалност и интеграција“ (Savić et al. 2018). Већ смо напоменули да је предмет истраживања наведеног рада „искрсао“ током израде транскрипата и иницијалног кодирања њиховог садржаја, али за потребе реализације првобитно замишљеног пројекта заснованог на мјешовитој методологији. Услјед тога, када смо одлучили да започнемо рад на изради поменутог чланка због реконцептуализације предмета истраживања, измијењеног истраживачког приступа (дискурзивна анализа умјесто животне историје) и аналитичког фокуса, још једном смо морали да кренемо од почетка. Између осталог, током првобитног упознавања са подацима и иницијалног кодирања различите варијације балканистичког дискурса, које смо уочавали у садржају транскрипата, означавали смо искључиво са кровним појмом „балканистички дискурс“. Разлог за то крио се у чињеници да у то вријеме нисмо довољно познавали наведену проблематику. Тек након прегледа релевантне литературе и упознавања са наведеном проблематиком били смо у могућности да приступимо поновној реализацији поменутих процедура. С обзиром да је дискурзивној анализи комплементарна дедуктивна форма тематске анализе, кључни моменат у том

смјеру представљала је израда упутства за кодирање, заснованог на аналитичком моделу који је наглашавао међусобну условљеност приватних/свакодневних и јавних дискурса, односно типологији варијација балканистичког дискурса као јавног дискурса коју је понудио србијански антрополог Иван Чоловић (Čolović 2014:91-110).

Прије него што наставимо са горе започетим описом властитог истраживачког искуства укратко ћемо се осврнути на уобичајене техничко-организацијске формате за припрему и извођење тематске анализе: мануелни и компјутерски потпомогнуту анализу квалитативних података. Иако и мануелни формат подразумева употребу компјутерских програма, у првом реду оних за транскрипцију и обраду текста, њихов значај је сведен искључиво на фазу упознавања са подацима. Све остале фазе тематске анализе се, између осталог, реализују кроз разне облике физичке манипулације са садржајем штампаних транскрипата:

- иницијално кодирање се врши тако што истраживач прво видно означава одређени дио садржаја транскрипта (уз помоћ оловке, фломастера или маркера), а затим поред тако означеног садржаја на маргини транскрипта уписује назив одговарајућег кода;
- слиједи исјецање кодираних садржаја, односно спајање садржаја означених са истим кодом у посебне аналитичке регистре, а затим се ти регистри разврставају у складу са темама које су уочене током њихове међусобне анализе или су наведене у оквиру упутства за кодирање;
- међусобни односи између тема и кодова који су под њих подведени, као и теоријских претпоставки са којима су они повезани, затим се разматрају кроз израду концептуалних мапа на табли или платну (Saldana 2012:205; Tracy 2013:186-187).

Напоменимо да је извођење наведених процедура изузетно захтјеван задатак, како у смислу потребног времена, тако и по питању потребног нивоа организације података, искуства, концентрације и креативности од стране једног или више истраживача.

Све већа популарност и употреба софтверских пакета за квалитативну анализу података (нпр. *Atlas.ti*, *NVivo*, *MAXQDA*, и др) у великој мјери потискује мануелни формат извођења тематске анализе. Основни разлог за такву ситуацију треба тражити у чињеници да употреба поменутих софтверских пакета истраживачима омогућава далеко ефикасније

чување, организацију, преуређивање и дијелење података, него што је то могуће путем мануелног приступа. Међутим, методолози/истраживачи и даље воде расправе о предностима и недостацима оба приступа. У том контексту, један од најучесталијих приговора упућених на рачун поменутих софтверских пакета гласи да њихове напредне техничко-организацијске могућности истраживачу одвраћају пажњу од података, односно да му намећу већ готове обрасце за анализу података (Coffey et. al 1996). Нешто опрезнији гласови сугеришу да би сви истраживачи прво требали да савладају мануелни формат тематске анализе, па тек након тога да се уводе у/практикују компјутерски потпомогнуту анализу квалитативних података (Saldana 2012:26). Насупрот томе, постоје и трезвенији гласови коју напомињу да свака истраживачка процедура има своје предности и недостатке, па ако поменути софтверски пакети и скривају податке то исто, али на свој начин, чине и „гомиле регистара и папира“ (Tracy 2013:206). Сходно томе, на основу увида у референтну литературу издвојили би сљедеће предности и недостатке компјутерски потпомогнуте анализе квалитативних података:

Табела 11: Предности и недостаци компјутерски потпомогнуте анализе квалитативних података

Предности	Недостаци
знатно олакшавају организацију и управљање великим количинама података	трошкови набавке и ажурирања софтверског пакета
олакшавају техничке аспекте кодирања и рекодирања, вођења напомена и забиљешки, повезивање транскрипата са оригиналним снимцима или неким другим материјалима	вријеме потребно за савладавање рада у софтверском пакету
ефикасно претраживање и проналажење кључних ријечи и/или термина	употреба софтверских пакета може негативно да утичу на креативност и/или рефлексивност истраживача
олакшавају израду и анализу концептуалних мапа	
неки софтверски пакети омогућавају и квантитативну обраду података	
олакшавају процес писања истраживачког извјештаја	

Извори: Lewins and Silver 2007:2-15; Saldana 2012:28-30; Tracy 2013:204-207

Вратимо се на главни ток излагања. Током осмишљавања претходно поменутог упутства за кодирање, првенствено због обима транскрипата, одлучили смо да са мануелног пређемо на формат компјутерски потпомогнуте анализе квалитативних

података. У ту сврху одлучили смо да користимо софтверски пакет Atlas.ti 7. Поменути софтверски пакет смо одабрали због чињенице да нисмо имали претходно искуство рада у сличним програмским окружењима, а једино за њега смо пронашли одговарајућу литературу погодну за превазилажење наведене препреке (Frieze 2012). Поред стручне литературе, при савладавању рада у поменутом софтверском пакету велику помоћ су нам пружила и одговарајућа видео упутства доступна на интернет сервису Јутјуб (енг. YouTube). А помоћ нам је била потребна већ на самом почетку – при покушају да кодирамо и рекодирамо садржај транскрипата, које смо претходно уврстили у Нову херменеутичку јединицу (енг. New Hermeneutic Unit), тј. еквивалент средишњем регистру у мануелном формату. Наиме, нисмо могли да отворимо поменуте документе. Испоставило се да Atlas.ti, као и други софтверски пакети за квалитативну анализу података, не препознаје основни формат Word докумената DOCX/екстензију .docx, већ да ти документи морају бити у алтернативном Rich Text Format-у/екстензији .rtf. Након што смо ријешили наведени проблем приступили смо кодирању нових садржаја, односно означавању и рекодирању садржаја које смо у мануелном формату означили кровним појмом „балканистички дискурс“. Током извођења тих процедура увидјели смо техничко-организациону супериорност овог формата у односу на мануелни, нарочито по питању лакоће рекодирања и ситуација у којима један те исти садржај транскрипта може да се означи са више различитих кодова.

Приказ 5: Дио транскрипта кодираног помоћу софтверског пакета Atlas.ti 7

5. ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У БИОГРАФСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА

5.1. Фото-интервју

Представљање истраживачке технике поменуте у наслову потпоглавља започећемо указивањем на једну дистинкцију. Наиме, у оквиру методолошких расправа је постало уобичајено да се синтагма „photoeliciting“ – у преводу „кориштење фотографија за подстицање испитаника на разговор“ – користи као кровни појам за све истраживачке технике које подразумевају „укрштање“ интервјуа и фотографије (Harper 1986; Heisley and Levy 1991; Banks 2001; Richard and Lahman 2015). Међутим, италијанска социолошкиња Албертина Прето (Albertina Pretto) истиче да се наведена синтагма, односно термин фото-интервју треба користити само у случајевима када истраживач снима нове или прикупља већ постојеће фотографије, које затим даје на увид испитанику. С друге стране, ако истраживач задужи испитанике да они самостално снимају нове или прикупљају већ постојеће фотографије, о чијем значењу послије заједнички расправљају, онда говоримо о неком од облика партиципаторног фото-интервјуа – попут аутонавођења (autodriving), рефлексивне фотографије (reflexive photography) или фото-гласа (photovoice) (Pretto 2015:170-172). С обзиром да се у потпуности слажемо са поменутом дистинкцијом у оквиру овог потпоглавља разматраћемо методолошке специфичности фото-интервјуа, а у сљедећем партиципаторног фото-интервјуа, односно фото-гласа, као најразвијенијег и најкориштенијег облика наведене технике.

У контексту претходно поменуте дистинкције Бенкс нуди условно прихватљиво одређење фото-интервјуа, јер указује да је у питању истраживачка техника која подразумева „кориштење фотографија током полуструктурисаног интервјуа у сврху подстицања коментара, сјећања и дискусије“ (Banks 2001:65). Ако бисмо наведено одређење покушали преформулисати у складу са дистинкцијом на коју указује Прето онда би оно могло да гласи овако: *Фото-интервју је облик полуструктурисаног интервјуа који је заснован на принципу да истраживач претходно сними нове или прикупи већ постојеће фотографије о предмету истраживања, а затим их током реализације поменуте технике за прикупљање података даје на увид испитанику како би га подстакао на коментаре, присјећање*

и/или дискусију. Иако се у овом облику фото-интервју користио и у класичним антрополошким истраживањима – Џекнис (Ira Jacknis) као примјер наводи Боасова (Franz Boas) истраживања међу Индијанцима Сјевернозападне обале у периоду између 1897-1902. године (Jacknis 1984:7) – као специфична техника за прикупљање података бива промовисан тек крајем 60-их година прошлог вијека од стране родоначелника савремене визуелне антропологије Џона Колијера (John Collier):

Вјешто презентоване фотографије одвраћају информанте да одлутају изван подручја истраживања. Без вербалног притиска, друга фотографија извучена из ваше актовке вратиће конверзацију назад на предмет истраживања. Примјена фото-интервјуа омогућава веома структурисану конверзацију без инхибицијских ефеката упитника или компулзивних додатних питања. С обзиром да антрополог и информанти заједно прегледају фотографије, информати су ослобођени утиска да су *субјекти* ислеђивања. Напротив, сваки међу њима понаособ може имати улогу искусног водича који наводи истраживача кроз садржај фотографија. Фотографије им омогућавају да своје приче износе спонтано, што обично измамљује мноштво података о личностима, мјестима, процесима и предметима (Collier and Collier [1967]1986).

У међувремену, фото-интервју је прерастао у често кориштену технику за прикупљање података, која је нашла примјену у многим научним областима, попут социологије, социјалног рада, психологије, здравства, образовања, односно са различитим популацијама, попут дјете, старих особа, болесника, ученика, студената, и др (Hurworth 2003, Радовић 2017). Сумирајући искуства истраживача у кориштењу фото-интервјуа Херворт (Rosalind Hurworth) истиче да је у питању „изузетно моћна“ техника за прикупљање података коју карактерише низ предности:

- подстиче сјећања;
- подстиче отварање нових перспектива и објашњења;
- спрјечава погрешна тумачења од стране истраживача;
- може бити кориштена у било којој фази истраживања;
- премошћава „психичку“ и „физичку“ стварност;
- омогућава комбиновање визуелног и вербалног језика;
- помаже при грађењу повјерења и присности;
- може довести до неочекиваних информација;

- у већини случајева, разговор између истраживача и испитаника не само да траје дуже, већ су и на тај начин добијене информације далеко детаљније него оне прикупљене путем вербалног интервјуа;
- као мјешовита техника стреми ка триангулацији различитих података (визелних и вербалних);
- за многе испитанике је прихватљивија у односу на стандардни интервју (Hurworth 2003).

Иако га одликују наведене предности у односу на стандардни интервју, реализација фото-интервју за самог истраживача може представљати далеко већи изазов него поменути формат – нарочито ако не посједује неопходна предзнања из области визуелне писмености. У том смислу, Бенкс указује да дјелотворност основног принципа фото-елицитације – транспарентног читања унутрашњег наратива фотографисаног садржаја – у пракси често бива доведена у питање због два момената: фотографског вишегласја и комплексне испреплетености фотографских објеката и друштвених односа (Banks 2007:88). Другим ријечима, успјешна реализација фото-интервјуа у великој мјери зависи од ваљаности и поузданости кориштених фотографија, односно од њихове визуелне привлачности и пријемчљивости за испитаника. У првом случају, несумњиво је да фотографија представља одраз стварности, али не у буквалном смислу, јер као таква она истовремено представља и друштвени и технички конструкт, односно лични израз фотографа. С тим у вези, Харпер (Douglas Harper) оправдано одбацује практичну вриједност епистемолошких расправа о репрезентативној моћи фотографије као медија, односно указује на потребу заговарања приступа који је заснован на принципима здравог разума и прагматичности (фотографија је вриједнија/ваљанија уколико више знамо о томе како је настала, фотографија је увијек дјеломична истина о стварности, ваљаност и поузданост фотографије зависе од тога да ли је фотограф имао несметан приступ предмету истраживања, итд) (Harper 1998:25). С друге стране, визуелна привлачност или пријемчљивост фотографије такође није загарантована сама по себи. Подвлачећи претходно наведено, Харпер савјетује истраживачима да при снимању или избору фотографија воде рачуна о томе да оно што је њима културолошки занимљиво, за друге учеснике у истраживању може бити досадно и/или банално. Утолико, према његовом мишљењу, при снимању фотографије истраживач стварности треба да приступа што је могуће више неутрално, без поменутих културолошких или

стилистичких претензија, односно с „надањем да ће путем фото-интервјуа научити да фотографише одређену културу кроз очи информанта“ (Harper 1986:26).

У контексту претходно наведеног, најважнији технички аспекти реализације фото-интервјуа су снимање и/или избор фотографија и њихова анализа од стране испитаника. При снимању и/или избору фотографија, поред већ поменутог „неутралног“ приступа, истраживач врло често мора осмислити и одређену истраживачку стратегију. На примјер, на основу властитог истраживачког искуства Харпер препоручује двије такве стратегије: „разбијање рамова/оквира“ („breaking frames“) и укрштање културних граница (crossing cultural boundaries).

Стратегија „разбијање оквира“ представља својеврстан наговор на рефлексивно мишљење, тј. разбијање оквира здраворазумског мишљења, и састоји се у визуелном представљању појава на нов или неуобичајен начин. Ефикасност поменуте стратегије Харпер описује у два случаја: први пут, када је истражујући живот одређених фармерских заједница схватио да су фармери били далеко спремнији да подијеле своја животна искуства разгледајући фотографије својих имања снимљене из ваздуха или фотографије из прошлости, него фотографије њихових свакодневних активности; и други пут, када је истражујући животна искуства и друштвени положај механичара установио да њихову пажњу далеко више привлаче фотографије снимљене из неуобичајене близине или углова, него уобичајени снимци њихових професионалних активности (Harper 2002:20-21).

Стратегија подразумијева својеврстан облик интеркултуралне комуникације, који је заснован на пракси да се испитаницима намјерно показују фотографије снимљене од стране истраживача са којим не дијеле проучавање културне обрасце. Описујући истраживање у којем је учествовао – у којем је он као Американац снимао фотографије о специфичним обрасцима италијанске културе (дешавањима на пијаци, у саобраћају, током породичних окупљања), које су затим даване на увид Италијанима уз обавезно питање „да ли је нешто изостављено?“ – Харпер долази до закључка да наведена процедура омогућава уочавање културолошких разлика у перцепцији истих појава, односно омогућава међусобно разумијевање по питању постојања различитих образаца друштвене конструкције стварности (Harper 2002:21-22).

С обзиром да анализирање снимљене и/или изабране фотографије од стране испитаника представља кључни моменат за реализацију фото-интервјуа, у склопу наведених или неких других истраживачких стратегија истраживач мора обратити посебну пажњу на двије техничке ставке: садржај фотографије и припрему питања за

подстицање испитаника на разговор. Значај поменутих ставки огледа се у чињеници да путем њих истраживач може значајно утицати на спремност/заинтересованост испитаника да анализира и тумачи припремљене фотографије. У том смислу, Ричард (Veronica Richard) и Лахман (Maria Lahman) издвајају сљедеће врсте фотографија на основу њиховог садржаја:

- фотографије друштвеног контекста који се истражује – фотографије предмета истраживања и његовог непосредног окружења;
- портрети и/ли аутопортрети учесника у истраживању;
- контекстуалне фотографије попраћене текстом;
- фотографије предмета истраживања без ширег контекста;
- деконтекстуализоване фотографије (са којима непосредну повезницу немају ни предмет истраживања, ни истраживач, ни учесници) (Richard and Lahman 2015:6).

Узимајући у обзир да свака од поменутих врста фотографија има своје специфичности, које у већој или мањој мјери могу да буду визуелно привлачне или пријемчљиве за испитаника (у складу са његовом личном једначином, тренутним расположењем, мотивацијом, и сл), унапријед припремљена питања за подстицање испитаника на разговор могу представљати превагу између добро и лоше изведеног интервјуа. Припрема поменутих питања нарочито је значајна за истраживаче који не посједују висок ниво визуелне писмености, односно претходно нису учествовали у реализацији фото-интервјуа. Такође, припрема поменутих питања је од нарочитог значаја за фото-интервјуе који су засновани на деконтекстуализованим фотографијама (што је учестала пракса у психолошким истраживањима), јер употреба наведених фотографија нужно подразумејева далеко активнију улогу испитивача при подстицању испитаника да врше њихову анализу и тумачење. Овом приликом издвојићемо неколико питања на којима може да почива анализа фотографија од стране испитаника:

- Какав је Ваш непосредан утисак о фотографији?
- Кога и шта видите?
- Шта се дешава на фотографији?
- Да ли је окружење у којем је фотографија снимљена значајно у стварном или симболичком смислу?
- Шта је на фотографији очигледно, а шта је прикривено?
- Да ли фотографија код Вас подстиче нека сјећања или искуства?

- Да ли можете да одредите друштвени статус и/или групну припадност особа на фотографији?
- Да ли Вас садржај фотографије узнемирава?
- Да ли можете да се присјетите околности у којима је фотографија снимљена? (Akeret 1973:35-36).

На крају овог потпоглавља навешћемо и неколико варијација фото-интервјуа које (могу да) се користе у биографским истраживањима:

- анализа породичних фото-албума (Spence and Holland 1991; Naguib 2008; Sandbay 2014; Pitt 2015);
- анализа личних фото-албума (Mutz 1989; Guse et al. 2000; Murray 2008);
- анализа онлајн/дигиталних аутопортрета – тзв. селфија (selfie) (Roberts 2015; Wargo 2015);
- биполарни фото-интервју (bipolar photo elicitation) – за разлику од стандардног фото-интервјуа ова техника подразумијева да се испитанику истовремено показују двије фотографије, при чему свака од тих фотографија предмету истраживања приступа из различите перспективе (Faccioli and Zuccheri 1998; Pretto 2015; Pretto and Battello 2016).

5.2. Фото-глас

Као што смо већ истакли, фото-глас представља специфичан истраживачки приступ унутар партиципаторне методологије и као такав подразумијева да учесници у истраживању самостално прикупљају постојеће и/или снимају нове фотографије, које затим служе као основ за рефлексију и рјешавање проблема са којима се суочава одређена заједница/друштвена група. Поменути истраживачки приступ су почетком 90-их година прошлог вијека осмислиле Каролина Вонг (Caroline Wang) и Мери Ен Барис (Mary Ann Burris), научнице у области здравствених студија, током истраживања посвећеног побољшању здравственог стања и друштвеног положаја жена из сеоских подручја кинеске провинције Јунан (Wang and Burris 1995). Како поменуте научнице саме наводе, инспирацију за развој поменутог истраживачког приступа првенствено су црпили из три извора:

- критичке педагогије,
- документарне фотографије,

- феминистичке теорије (Wang and Burris 1994:172-177).

Према Вонговој, истраживања заснована на фото-гласу су усмјерена ка постизању следећих циљева:

1. оспособљавању појединаца за уочавање, снимање и промишљање њихових личних и заједничких проблема,
2. промовисање критичког дијалога и сазнања о наведеним личним и заједничким проблемима кроз групну дискусију о прикупљеним фотографијама,
3. вршење утицаја на креаторе политике (Wang 1999:185).

Наведене циљеве Вонгова и Берисова конкретизују на примјеру предности примјене фото-гласа при процјени потреба у оквиру одређене заједнице, при чему наводе следеће:

1. фото-глас истраживачима и практикантима омогућава да стекну увид у лаичке епистемологије, односно да уваже стварне потребе одређене заједнице, а не да намећу свој став о тим потребама;
2. фотографија је веома упечатљиво средство комуникације;
3. фото-глас истраживачу омогућава приступ и најугроженијим популацијама (нпр. неписменим особама), тј. једини нужни услови за његову реализацију су могућност и спремност учесника у истраживању да користе фото апарат или неки други уређај за снимање фотографија;
4. учесници у истраживању могу снимити друштвене контексте, догађаје и/или идеје, које нису доступне истраживачима;
5. примјена фото-гласа може подстаћи ангажман унутар одређене заједнице током временског периода између фаза процјене потреба и имплементације пројекта;
6. фото-глас омогућава потврђивање или измјену циљева одређеног пројекта током фазе процјене потреба;
7. путем фото-гласа учесници у истраживању могу истраживаче упознати и са идејама и/или животним причама оних припадника заједнице који не учествују директно у истраживању (Wang and Burris 1997:372).

На основу претходно поменутих обиљежја, фото-глас је могуће прецизније позиционирати унутар партиципаторне методологије и то као облик партиципаторног акционог истраживања (енг. *Participatory action research – PAR*) – истраживачког приступа који је по својим методолошким специфичностима препознатљив по превазилажењу разлике између (са)знања и дјеловања (Савић 2015). Наиме, претходно

поменути циљеви и специфичности фото-гласа су у складу са општим циљевима методологије партиципаторних акционих истраживања, а то су:

- производња (са)знања/дјеловања које је од директне користи за људе;
- оспособљавање/оснаживање људи за практично дјеловање кроз процес конструкције и кориштења њиховог властитог (са)знања (Shortall 2003:225).

С тим у вези, могуће је указати и комплементарност организационо-техничких аспеката фото-гласа у односу на општу стратегију анализе друштвених проблема унутар заједнице карактеристичну за методологију партиципаторних акционих истраживања, односно модел спиралног процеса понављајућег *планирања дјеловања, дјеловања, посматрања посљедица дјеловања, евалуације посљедица дјеловања/рефлексije о посљедицама дјеловања*, све до рјешења постојећег проблема (Савић 2015: 260-261). У том смислу, успјешна реализација истраживања заснованог на фото-гласу може да се представи и као низ нужних процедура:

1. избор и врбовање циљне публике састављене од креатора политике или лидера заједнице, који требају имати двоструку улогу – савјетодавну (током истраживања) и имплементацијску (на основу резултата истраживања);
2. регрутовање учесника у истраживању (пригодним или намјерним узорковањем потребно је изабрати од 7 до 10 особа, јер је то одговарајућа величина групе за заједничку дискусију);
3. упознавање учесника са методологијом фото-гласа и подстицање групне дискусије о евентуалним тешкоћама и/или ризицима повезаним са реализацијом истраживања (употреба камера, разумијевање постојећих односа моћи, етичка питања, и сл);
4. добијање информисаног пристанка;
5. представљање иницијалне теме за снимање фотографија (која у договору са учесницима може бити додатно конкретизована);
6. дијељење камера учесницима попраћено са обавезним упознавањем са упутством за кориштење наведених уређаја;
7. одређивање временског рока за снимање и/или прикупљање фотографија;
8. групни састанак или састанци на којима се расправља о снимљеним и/или прикупљеним фотографијама;
9. избор начина на који ће снимљене и/или прикупљене фотографије, животне приче које их прате и препоруке утврђене на основу резултата истраживања,

бити представљене креаторима политике или лидерима заједнице (Wang 1999:187-189).

Вонгова нарочито наглашава техничке аспекте реализације истраживања који се односе на осму процедуру – групни састанак или састанке на којима се расправља о снимљеним и/или прикупљеним фотографијама. При том напомиње да се реализација наведене процедуре састоји из три корака: избору фотографија о којима ће се расправљати, њиховој контекстуализацији или наратизацији, те кодирању питања, тема и/или теорија које су се јављале током групне дискусије. За успјешну реализацију наведене процедуре нарочито је битан други корак – контекстуализација или наратизација садржаја фотографије – који Вонгова повезује са постављањем низа/групе питања означених скраћеницом SHOWeD (скраћеница је настала на основу почетних слова кључних ријечи у питањима):

- Шта овдје видите (**See**)?
- Шта се овдје стварно дешава (**Happening**)?
- На који начин је то повезано са нашим (**Our**) животима?
- Зашто (**Why**) то дешавање, забринутост или сила постоји?
- Шта можемо да урадимо (**Do**) поводом тога? (Wang 1999:188).

Примјена наведених питања је постала општеприхваћено мјесто у оквиру истраживања заснованих на методи фото-гласа (Gant et al. 2009; Palibroda et al. 2009; Ronzi et al. 2016).

Потпоглавље ћемо закључити кратким освртом на примјену методе фото-гласа у оквиру биографских истраживања. У том контексту, Роберта Вудгејт (Roberta Woodgate) и њени сарадници указују на следеће:

Током учешћа у истраживању заснованог на методи фото-гласа људи снимају фотографије из различитих разлога, који подразумевају умјетничко изражавање, промоцију друштвене правде, потрагу за повезивањем и разумијевањем проживљених стварности, ма колико разноликих, односно изражавање сложених емоција. Фотографије које конструишу учесници у истраживању повремено представљају дословне репрезентације њихових искустава или објеката/мјеста који утичу на њихове животе. Међутим, снимци које су ухватили учесници чешће су метафоре за њихове животне ситуације, искуства и/или емоције (Woodgate et al. 2017).

Ипак, и поред евидентног потенцијала, примјена методе фото-гласа у биографским истраживањима је и даље претежно ограничена на области здравства и социјалне

заштите, при чему се распон обрађених тема креће од искустава младих и њихових породица о здрављу и болести (Woodgate et al. 2017), преко искуства болести код старијих особа (Baker and Wang 2006), сексуалног здравља (Mamary, McCright and Roe 2007), родитељског искуства (Sopack, Mayan and Skrupnek 2015), искуства инвалидитета (Dassah, Aldersey and Norman 2017), искустава обољелих од ХИВ-а (Grosselink and Myllykangas 2007), као и многих других предмета истраживања (Catalani and Minkler 2010). Поред наведеног, метода фото-гласа се све више примјењује и као средство буђења критичке свијести и политичког дјеловања/отпора и изван претходно поменутих области (McIntyre 2003; Wang 2006; Palibroda et al. 2009; Jongeling, Bakker, van Zorge and van Kakebeeke 2016).

5.3. Аутобиографски стрип

Стрип представља умјетничку форму која је препознатљива по специфичној испреплетености графичких и наративних елемената, тј. по специфичној графичкој наративи. У том контексту, могуће је указати на сличности и разлике између стрипа и других умјетничких форми, односно других облика графичке наративе.

Према Жики Богдановићу, стрип представља хибридну умјетничку форму, која је настала кроз међусобно укрштање изражајних средстава карактеристичних за филм, графичке умјетности и књижевност:

Од филма је, тако, као изражајна средства преузео „планове“ (тотал, средњи план, крупни план, и тако даље); кадрирање (план, контра-план, ракусе); подјелу, у наративно-драмском смислу, на сцене и секвенце; стилске фигуре; монтажу (успостављање жељеног драмско-наративног континуитета). Од графичких умјетности преузео је графичко обликовање; композицију цртежа; контраст свијетлог и тамног; перспективу; кориштење боја. Најзад, од литературе је преузео драмско, односно наративно уобличавање текста (Bogdanović 1994:66).

Истовремено Богдановић наводи и низ изражајних средстава која су карактеристична искључиво за стрип: „’призор поља’, која се могу прилагођавати драмско-наративним потребама приче (скраћивати, издуживати, међусобно интерполирати); филактере (’облачиће’), које обједињују слику и текст, обезбјеђујући неопходну дијалогску форму; и ономотопеје, као визуелно средство којим се дочаравају звучни ефекти“ (Bogdanović 1994:66-68). На основу наведених критеријума стрип је могуће

разликовати од сличних умјетничких форми које су му претходиле (древно египатско зидно сликарство, прикази на старогрчкој грнчарији, рељефи на староримским споменицима, средњовјековне таписерије, и сл), односно произашле из њега (графички роман).

Дистинкција између стрипа (comic strip) и графичког романа (graphic novel/comic book) послужиће нам као хеуристички оквир за разумијевање методолошке релевантности аутобиографског стрипа у друштвеним наукама. Наиме, стрип настаје током 19. вијека, а графички роман тек током 80-их година прошлог вијека. Трансформацију стрипа у графички роман Зоран Пеневски објашњава првенствено маркетиншким разлозима, тј. тежњом да се „обједињеним [стрип] серијалима дода призвук 'обимности и озбиљности' што би додало на 'тежини' интелектуално потцјењених прича у сликама“ (Penevski 2018). С друге стране, Ренди Данкан (Randy Duncan) и Метју Смит (Matthew Smith) наглашавају да су у питању умјетничке форме које дијеле слична изражајна средства – енкапсулацију (истицање кључних момената неког догађаја/радње) и композицију, али ипак имају посебне језике:

Табела 12: Умјетничке разлике између стрипа и графичког романа

Стрип	Графички роман
неколико „призор поља“	много „призор поља“
„призор поље“ представља једину јединицу енкапсулације	пored „призор поља“, јединице енкапсулације су и страница, двостраница и уметнуто „призор поље“
распоред „призор поља“ је обично ригидан	распоред „призор поља“ може бити и креативан
композиција је обично једноставна	композиција може бити сложена

Извор: Duncan and Smith 2009:5-6

И поред оправданости истицања наведених разлика између стрипа и графичког романа, и даље је могуће тврдити да су у питању не само блиске, већ и комплементарне умјетничке форме. Један од најубједљивији доказа за наведену тврдњу представља настанак и развој аутобиографског стрипа. Иако се зачеци аутобиографског стрипа могу повезати са радовима Роберта Крамба (Robert Crumb), који је током 60-их година прошлог вијека био један од родоначелника америчке подземне стрип сцене (Jacobs 2008:61), до експанзије графичке наратије у аутобиографској форми долази током 80-их и 90-их година прошлог вијека, тј. са већ поменутих настанком графичког романа и његовом популаризацијом (Chute 2010; Mickwitz 2016). Аутори који су имали највећи

утицај на развој аутобиграфског графичког романа током наведеног периода били су Арт Шпигелман (Art Spiegelman) и Џо Сако (Joe Sacco). Најзначајнији Шпигелманов графички роман је *Маус: Преживјели прича* (*Maus: A Survivor's Tale*), који је првобитно објављиван у наставцима од 1980. до 1991. године, а затим и као графички роман у два тома, 1986. и 1991. године. Иако је радња романа претежно заснована на сјећањима ауторовог оца Владека на лично и колективно страдање Јевреја у Пољској током Другог свјетског рата, Шпигелман кроз њу истовремено расвјетљава и генезу дугогодишњих несугласица са оцем. Поменути графички роман је 1992. године награђен Пулицеровом наградом. С друге стране, најзначајнији Саков графички роман *Палестина* (*Palestine*) документује ауторово искуство боравка на територији поменуте државе крајем 1991. и почетком 1992. године. Радња романа је углавном посвећена свједочанствима Палестинаца о њиховом свакодневном животу под израелском окупацијом, уз попутну ауторову наравију о актуелним или битним историјским догађајима на том простору. Поменути графички роман првобитно је излазио у наставцима од 1993. до 1995. године, 1996. је објављен у два тома, а 2001. године и као јединствено дјело. Искористимо ову прилику да поменемо и изузетно утицајан графички роман *Персеполис* (*Persepolis*) ауторке Маржан Сатрапи (Marjane Satrapi) из 2000. године, који представља аутобиографски осврт на искуство одрастања у Ирану током и након Исламске револуције.

Развој и популаризација графичког романа, а нарочито претходно описаног аутобиографског жанра, између осталог, био је попраћен и са повећаним интересовањем научне заједнице за пропедутичке, хеуристичке и истраживачке потенцијале других облика графичке наравије – а нарочито стрипа. Описујући поменуте околности на најопштијем нивоу, Аријела Фридман (Ariela Freedman) уочава да је стрип омогућио не само превазилажење границе између високе и популарне културе, већ и подјеле на академску и аматерску науку, односно дисциплинарне границе (Freedman 2011:29). У истом контексту, али са нагласком на организационо-техничку перспективу, Нејтан Грифин (Nathan Griffin) је покушао мапирати уобичајене начине употребе/значај стрипа унутар научно-истраживачке праксе:

- истраживања која за предмет имају стрип публику;
- стрип као извор података;
- стрип као средство за представљање истраживачких забиљешки са терена;
- стрип као средство за представљање резултата истраживања (Griffin 2015:154).

С обзиром на значај наведених ставки за реализацију биографских истраживања у наставку дисертације највећу пажњу посветићемо стрипу као извору аутобиографских података. Наравно, тиме не желимо да умањимо значај осталих ставки – нарочито стрипа као средства за представљање забиљешки са терена, тј. само/рефлексивног потенцијала који је на тај начин доступан истраживачу који спроводи неки облик биографског истраживања – али због формалних ограничења повезаних са научним циљевима ове дисертације детаљније ћемо их представити и анализирати другом приликом.

Стрип је веома захвалан медиј за представљање аутобиографских наратива. Реферишући на наведено, Хилари Чет (Hillary Chute) наглашава да пријемчивост поменуте умјетничке форме за (ре)презентацију животних прича почива на изражајним средствима која омогућавају превазилажење просторних и временских ограничења:

Могућност да се простор странице користи у сврху преклапања или прекривања различитих темпоралности, односно да се врши притисак на линеарност и уобичајена схватања о низању, узрочности и редослиједу [догађаја], представља основни разлог зашто је стрип сам по себи моћно средство за приказивање историјских и животних наратива (Chute 2011:112).

Утолико, уз помоћ стрипа је далеко лакше превазићи изражајна ограничења својствена класичним наративним формама (нпр. говору или тексту), али и другим облицима визуелне наратије (нпр. филму). По том основу, могуће је указати и на предности кориштења стрипа у односу на друге методе и технике за прикупљање података у оквиру биографских истраживања, а оне се, према Грифину, испољавају на два основна начина:

- кроз повећану доступност аутобиографских података, тј. употреба изражајних средстава својствених стрипу може подстаћи спремност учесника у истраживању да дијеле своје животне приче;
- путем изражајног контекста који омогућава нове форме (са)знања (Griffin 2015:166-167).

Наведене тврдње Грифин убједљиво аргументује кроз међусобно поређење спознајних потенцијала стрипа и фото-интервјуа – „тамо гдје фотографије хватају само дјелиће стварности, стрипови имају капацитет за потенцијално неограничену имaginацију“ – при чему не само да даје предност стрипу, већ га означава и као драгоцену визуелну методу (Griffin 2015:166).

Специфичности стрипа као извора аутобиографских података нарочито долазе до изражаја при планирању и реализацији организационо-техничких аспеката истраживања. У том смислу, битно је истаћи да стрип може бити кориштен као самостална техника за прикупљање података или допунска техника за прикупљање података при извођењу интервјуа. Без обзира на претходно наведено разликовање, сам процес планирања и реализације прикупљања аутобиографских података путем стрипа, поред уобичајених методолошких процедура (нпр. избора врсте и припрема за извођење биографског интервјуа, узорковања, добијања информисаног пристанка, и др), обиљежен је и са неколико незаобилазних момената који су својствени поменутом истраживачком приступу и/или другим облицима визуелних истраживања, а они се првенствено односе на познавање, спремност и могућност учесника у истраживању да користе стрип као изражајну форму, односно на начин и могућност анализе прикупљених графичких наратива. У првом случају, улога истраживача ограничена је техничким предзнањем и/или креативношћу учесника у истраживању, тј. сведена је на упознавање учесника у истраживању са изражајним средствима стрипа и њихову мотивацију да своје животне приче изразе путем стрипа (Griffin 2015:158). С обзиром да се учесницима у истраживању не постављају техничка ограничења у погледу начина на који ће властито животно искуство (ре)презентовати у форми стрипа, једина препрека у том правцу може бити недостатак креативности. С друге стране, изражена креативност учесника у истраживању може водити ка примјерима графичке нарације који се опиру наведеној типологији уобичајених умјетничких разлика између стрипа и графичког романа (Griffin 2015:160-165). Усљед претходно наведеног, за реализацију поменутог истраживачког приступа веома је битна припремљеност истраживача за анализу прикупљених графичких наратива. У том контексту, Грифин предлаже употребу следеће процедуре за критичку анализу визуелних података:

1. Визуелним представама треба приступати са озбиљношћу, те их веома помно анализирати;
2. Визуелне представе треба повезивати са друштвеним контекстима (у географским, временским, културолошким, депривацијским, и/или другим оквирима),
3. Анализа визуелних представа подразумијева и рефлексиван однос истраживача према властитим теоријским и вриједносним позицијама, односно самокритичко пропитивање начина на који приступа конкретним примјерима графичке нарације (Griffin 2015:158).

Иако постаје све популарнији начин за прикупљање животних прича, аутобиографски стрип и даље не представља истраживачки приступ који се масовно користи. Овом приликом посебно бисмо издвојили Грифиново истраживање о веганима који су истовремено и борци за права животиња (Griffin 2015). Такође, напоменимо и да стрип постаје све популарнији начин за представљање резултата истраживања која су реализована на основу неког од „класичних“ истраживачких приступа, а нарочито у областима попут образовања (Priego 2016; Tribull 2017) и здравства (Williams 2012).

5.4. Плејбек позориште

Плејбек позориште (енг. *playback theatre*) представља форму импровизованог позоришта, карактеристичну по специфичној интеракцији између публике и извођача (глумаца и музичара) – волонтери из публике бивају позвани да јавно испричају своје животне приче, које затим извођачи драматизују уз помоћ сценских изражајних средстава (говора, гести, мимике, музике, звука, и др). Настанак поменуте позоришне форме везан је за активности њујоршке позоришне дружине под истоименим називом, која је под водством драматурга Џонатана Фокса (Johnatan Fox) и музичарке Џо Салас (Jo Salas) средином седамдесетих година прошлог вијека почела развијати иновативан сценски израз заснован на комбиновању елемената експерименталног позоришта, психодраме, критичке педагогије и усмене традиције (Fox 2007:92-95). С временом, плејбек позориште је постало глобално популарно, што, између осталог, потврђују и активности које широм свијета подржава и реализује *Међународна мрежа плејбек позоришта* (*International Playback Theatre Network*). Планетарну популарност плејбек позоришта Ник Роу (Nick Rowe) доводи у вези са ширим друштвеним и културним кретањима током друге половине XX вијека:

- одбацивање великих наратива, попут марксизма и фројдизма, у корист личних прича и искустава;
- одбацивање строге подјеле на стварно и фиктивно;
- све већи интерес за „обичне животе“ унутар популарне културе, који је дјеломична последица демократизације западних друштава (Rowe 2007:22-23).

Формат плејбек позоришта Робертс сврстава у област перформативне друштвене науке (енг. *performative social science*), која, према његовом мишљењу,

представља скуп интердисциплинарних и иновативних научно-истраживачких стратегија повезаних „схватањем о заснивању истраживања на умјетничким приступима или, још прецизније, извођењу истраживања кроз кориштење умјетничких пракси“ (Roberts 2008:4). У том смислу, Робертс поставља оправдано питање о ограничењима која се постављају пред квалитативног истраживача при покушајима да се ослободи зависности од писаног текста, односно да научно-истраживачком процесу приступа више као књижевник/пјесник/глумац-режисер/сликар/плесач-кореограф (Roberts 2008:4). Одговор на наведено питање који он нуди има далекосежне хеуристичке импликације, не само по плејбек позориште и друге облике перформативних истраживања, већ и по друштвене науке уопште:

Кориштење „перформативног“ унутар друштвених наука захтијева концепцију квалитативних истраживања која раскида са „традиционалним“ схватањем истраживачког процеса (не само у његовој крајњој тачки „извјештају“), односно која није нужно у складу са традиционалном, линеарном концепцијом прикупљања, интерпретације и дисеминације. „Етапе“ у истраживању могу бити измијешане, а разлике између истраживача, „субјеката“ и публике укинута – истраживање постаје флексибилан, рекурзиван процес, а његови „исходи“ мање одредљиви. „Перформативно“ може изњедрити различите форме разумијевања и репрезентације – од поезије до фотографије, од академског чланка до драмског акта ... „Материјали“ истраживања, који се могу истражити или конструисати, интерпретирати и размотрити, расправљати и представити, превазилазе транскрибовани интервју или теренске забиљешке – омогућавају разумијевање појединаца и група кроз дјеловање, интеракцију, додиривање и осјећање, виђење и слушање, осмишљавајући и представљајући њихове животе путем различитих „медија“ (Roberts 2008:7-8).

У истом контексту, Кип Џонс (Kip Jones) такође истиче епистемолошке изазове који произилазе из покушаја обједињавања друштвених наука и умјетности, али, истовремено, у таквим настојањима препознаје и изражене хуманистичке тенденције. Према његовом мишљењу, друштвени научници који се баве биографским истраживањима су нарочито наклоњени поменутиим истраживачким тенденцијама, зато што „као ствараоци колажа, наратори нарација, ткачи снова“ представљају „природне савезнике умјетности и хуманистичких наука“ (Jones 2006:67). За разлику од Робертса и Џонса, Данијел Фелдхендлер (Daniel Feldhendler) се не фокусира на епистемолошке изазове повезане са синтезом друштвених наука и умјетности, већ на примјеру комплементарности плејбек театра и животне историје указује на практичне импликације наведених истраживачких тенденција:

Специфична форма плејбек позоришта је квалитативно окружење за слушање и разумијевање животних прича путем рефлексивног процеса који је заснован на дијалектичкој реституцији. Поменути процес омогућава стварање повлашћеног простора, мјеста наратије гдје појединци могу изрећи властите приче и сагледати их у односу на животне приче других ... Истраживачки приступ заснован на плејбек позоришту нуди оквир за међусобну размјену животних прича и међусобно сагледавање у транзитивном смислу: као позориште гдје људска бића постају *друштвени актери*¹, истовремено заступници и субјекти властитих *прича* као заједничких *животних историја* (Feldhendler 2008:1).

Поред поменутих епистемолошких и научно-стратегијских, плејбек позориште карактерише и низ организационо-техничких специфичности. Реферишући на наведено, Реј Денис (Rea Dennis) издваја три кључна оквира за успјешну реализацију плејбек позоришта:

1. друштвени контекст у којем се налази публика (нпр. образовни/школа, рехабилитациони/групни дом, заједница/сусједство, итд),
2. форма – ритуализоване интеракције на релацији публика-извођачи,
3. садржај – животне приче и њихова драматизација (Dennis 2004:16).

За разлику од *друштвеног контекста* и *садржаја*, који имају ситуациони, контингентан, односно креативан карактер, *форма* представља својеврсну константу и по том основу је могуће разликовати плејбек позориште у односу на друге облике примјењеног позоришта.

Према Денисовој, *форма* реализације плејбек позоришта се састоји из три врсте конвенција: изведбених, садржајно-партиципаторних и просторних. Искористићемо ову прилику да се укратко осврнемо на сваку од њих.

Под изведбеним конвенцијама подразумевају се изведбене улоге (глумци, водитељ и музичари) и изведбене форме и стилови карактеристични за одређену позоришну дружину (Dennis 2004:16-17). Ову врсту конвенција не треба схватати превише формалистички, јер је суштина плејбек позоришта инсистирање на спонтаности/импровизацији. У том контексту Роу наводи низ искуствених момената који су уобичајени за изведбене улоге и изведбене форме и стилове приликом реализације конкретног перформанса:

- флексибилност на промјењљиве околности на сцени,

¹ У оригиналу “social actors“. Игра ријечи којом су обухваћена два основна значења ријечи „actor“ у енглеском језику: глумац и дјелатник – учесник у неком процесу.

- изражена физичка и вербална саосјећајност међу извођачима,
- способност одустајања од тренутног правца/форме/стила драматизације услед промјењљивих околности на сцени,
- отвореност за лично сјећање, идентификацију, осјећања, говор тијела и утиске (Rowe 2007:125-126).

Однос између „формалног“ и „спонтаног“ у плејбек позоришту Хана Фокс (Hannah Fox) сликовито описује на сљедећи начин:

Плејбек позориште је спонтано, понекад траљаво, често чаробно, али никад савршено. Као и код већине импровизација, и при његовој реализацији се нужно јављају пропусти. Наш циљ, као плејбек извођача, је да ухватимо и поновимо суштину животне приче грациозно и естетски освијешћено. С обзиром да плејбек метод користе разнолике групе људи са различитим степеном обуке и квалитет изведбе често варира (Fox 2007:103).

Садржајно-партиципаторне конвенције обухватају уобичајене фазе и подјелу задатака у реализацији формата плејбек позоришта:

1. *Водитељ* (енг. the Conductor) је домаћин и фацилитатор перформанса;
2. Перформанс започиње добродошлицом, представљањем чланова позоришне дружине и стварањем атмосфере која ће да заинтересује и загрије публику;
3. *Водитељ* подстиче публику у потрази за волонтером који ће да изађе на сцену и подијели своју животну причу, тј. да преузме улогу *Приповједача* (енг. the Teller);
4. *Приповједач* излази на сцену и сједа на столицу до столице у којој сједи *Водитељ*, те започиње са приповједањем своје животне приче (уз одговарајућу помоћ *Водитеља*, који му по потреби поставља питања као у некој од форми биографског интервјуа);
5. Током приповједања, *Приповједач* по властитом нахођењу глумцима додјељује улоге ликова из животне приче, а по завршетку приповједања *Водитељ* формално означава почетак драматизације животне приче повиком: „Погледајмо!“;
6. Глумци и музичари отпочињу сценски наступ/драматизацију животне приче;
7. По завршетку драматизације животне приче глумци гледају ка *Приповједачу*, очекујући од њега потврду/признање успјешности њихове изведбе;
8. *Водитељ* пружа прилику *Приповједачу* и публици да искажу своје утиске о животној причи који су подстакнути изведбом (понекад *Приповједач* добија

прилику да измијени сцену, након чега се његова животна прича изнова драматизује);

9. *Водитељ* захваљује *Приповједачу* и испраћа га до његовог мјеста у публици, а затим се враћа на сцену и почиње потрагу за новим волонтером (уобичајен број волонтера при реализацији перформанса је између 3 и 5, али може бити и већи) (Needa 2015:3-4).

Као простор за постављање сцене плејбек позоришта може да послужи било која просторија или јавна површина одговарајуће величине (учионица, спортска сала, индустријска хала, трг, и сл). Денис истиче да у строго формалном смислу сцена и не мора да постоји, али да је задатак позоришне дружине да створи атмосферу која ће омогућити трансформацију „функционалног“ у „ритуални“ простор (Dennis 2004:A3). Остваривање поменутог прелаза најчешће подразумијева и уклањање свих обиљежја и других предмета који могу да наруше друштвени контекст, форму и/или садржај плејбек позоришта. Сцена плејбек позоришта је устројена на следећи начин:

Приказ 6: Изглед сцене плејбек позоришта

Извор: Needa 2015:2

Столице или редови столица на којима сједи публика су поредани полукружно, те окренути ка сцени. На лијевој страни сцене налазе се двије столице благо окренуте према публици, које су резервисане за *Приповједача* и *Водитеља*. Насупрот њима, на десној страни сцене, под истим углом позициониране су столице за музичаре. Непосредно иза линије између поменутих позиција налази се простор предвиђен за глумачку изведбу. Иза поменутог простора, на лијевој страни се налази вјешалица за костиме и друге глумачке реквизите (енг. Cloth Tree), а у централном дијелу столице

или кутије на којима сједе глумци током приповједања животне приче (које могу бити кориштене и као сценски реквизити) (Dennis 2004:A4; Needa 2015:2).

Усљед вишедеценијске традиције и достигнутог нивоа глобалне популарности готово да не постоји област друштвености која није била предмет пропитивања у оквирима плејбек позоришта. Ипак, могуће је примјетити да се плејбек позориште најчешће реализује у друштвеним контекстима повезаним са образовањем, друштвеном интеграцијом и привредом (Zagryazhskaya and Zagryazhskaya 2015).

5.5. Ходајући интервју

На помен ходања или шетања (енг. walking) у окриву друштвених наука већина иоле озбиљнијих познавалаца њиховог историјског развоја вјероватно ће се присјетити Аристотела и његових сљедбеника окупљених у перипатетичкој школи. Међутим, развој идеја посвећених пропитивања повезаности између ходања и промишљања о човјеку и друштвености у оквиру западне интелектуалне традиције у континуитету је могуће пратити од просвјетитељства па све до данашњих дана. Између осталих, допринос развоју поменутих идеја дали су и мислиоци попут Русоа (Jean-Jacques Rousseau), Ничеа (Friedrich Wilhelm Nietzsche), Кјеркегора (Søren Kierkegaard), Бенјамина (Walter Benjamin), Гофмана (Erving Goffman) (Bates and Rhys-Taylor 2017:1). Поменути мислиоци ће крајем деведесетих година прошлог вијека бити препознати као претече једне нове парадигме у друштвеним наукама – просторног заокрета (енг. spatial turn). Према ријечима Џона Андерсона (Jon Anderson), једног од најпознатијих заговорника те парадигме, њена основна епистемолошка премиса гласи да „друштвена конструкција сазнања/спознаје може бити унапријеђена кроз нужно уважавање друштвено-просторног карактера људског знања“, односно да „мјеста (енг. places) дакле нису само средина већ и исход дјеловања, јер производе и бивају произведена кроз људску праксу“ (Anderson 2004:254-255). Поред ходања, унутар наведене парадигме разматрају се и епистемолошке специфичности оних облика мобилности који су повезаних са употребом превозних средстава – бицикла, аутомобила, авиона, и др. (Fincham, McGuinness and Muiray 2010). Ипак, за разлику од ходања, које бисмо могли да означимо као психо-физички и опажајно стимулативно, употреба превозних средстава у великој мјери ограничава непосредан контакт са истраживаним окружењем (Evans and Jones 2010:850). То је нарочито видљиво из начина на који се ходање све чешће користи у оквиру биографских истраживања, тј. кроз различите форме тзв.

ходајућег интервјуа (енг. walking interview), истраживачке технике коју ћемо представити у наставку дисертације.

Као што и сам назив поменуте технике за прикупљање података указује, ходајући интервју представља облик интервјуа који се реализује током заједничке шетње испитаника и испитивача по локацији која је из одређеног разлога битна за сам предмет истраживања. Разматрајући феноменолошке специфичности поменутог истраживачког приступа, Маргарет Кусенбах (Margarethe Kusenbach) истиче да се његова највећа предност састоји у томе што истраживачу омогућава да кроз комбиновање учесничког посматрања и научног разговора остварује увид у два битна аспекта свакодневног искуства испитаника: конститутивну улогу и трансценентно значење физичког окружења/мјеста (Kusenbach 2003:458). Наведени став поменута социолошкиња додатно аргументује констатацијом да ходајући интервју омогућава превазилажење ограничења која су карактеристична за уобичајене, или како их она назива сједалачке форме интервјуа (енг. sit-down interviews):

Сједалачки интервјуи у основи представљају статичне сусрете у којима разговор има централну улогу. Било која друга активност се обично доживљава као ометање и бива потиснута у позадину. Структурисање и наглашавање ситуационих аспеката интервјуа не само да обесхрабрује „природне“, тј. контекстуално осјетљиве реакције испитивача и испитаника, већ наглашава и дијалектички однос између учесника умјесто да међу њима промовише заједничку перспективу и равноправнији однос. Укратко, специфичне интеракционе динамике и физичка ограничења већине етнографских форми интервјуа раздвајају информанте од њихових уобичајених искустава и пракси у „природним“ окружењима (Kusenbach 2003:462).

За разлику од Кусенбахове, чија анализа остаје на епистемолошком нивоу, Кларк (Andrew Clark) и Емел (Nick Emmel) наводе низ организационо-техничких предности употребе ходајућег интервјуа у односу на сједалачки интервју:

- испитаници имају већу контролу над планирањем и реализацијом интервјуа, нпр. кроз одлучивање о мјесту извођења интервјуа,
- испитаници могу да покажу, а не само да опишу, локацију која је битна за предмет истраживања,
- повезивање догађаја, прича и искустава са мјестом гдје су се она одиграла испитаницима може помоћи да уобличи властите мисли,

- слушање наратива у окружењу на које се они и односе истраживачу може омогућити боље разумијевање предмета истраживања,
- окружење унутар којег се реализује ходајући интервју може послужити као основ за елицитацију, може подстаћи дискусију, односно омогућити исцрпније испитивање него оно у затвореном простору,
- употреба наведене технике може омогућити случајна и неочекивана открића,
- реализација поменуте технике може бити уклопљена у испитаников свакодневни живот (Clark and Emmel 2010:1-2).

У протеклих двадесетак година за потребе социолошких, етнолошких и географских истраживања, развијено је неколико форми ходајућег интервјуа. Навешћемо најпознатије:

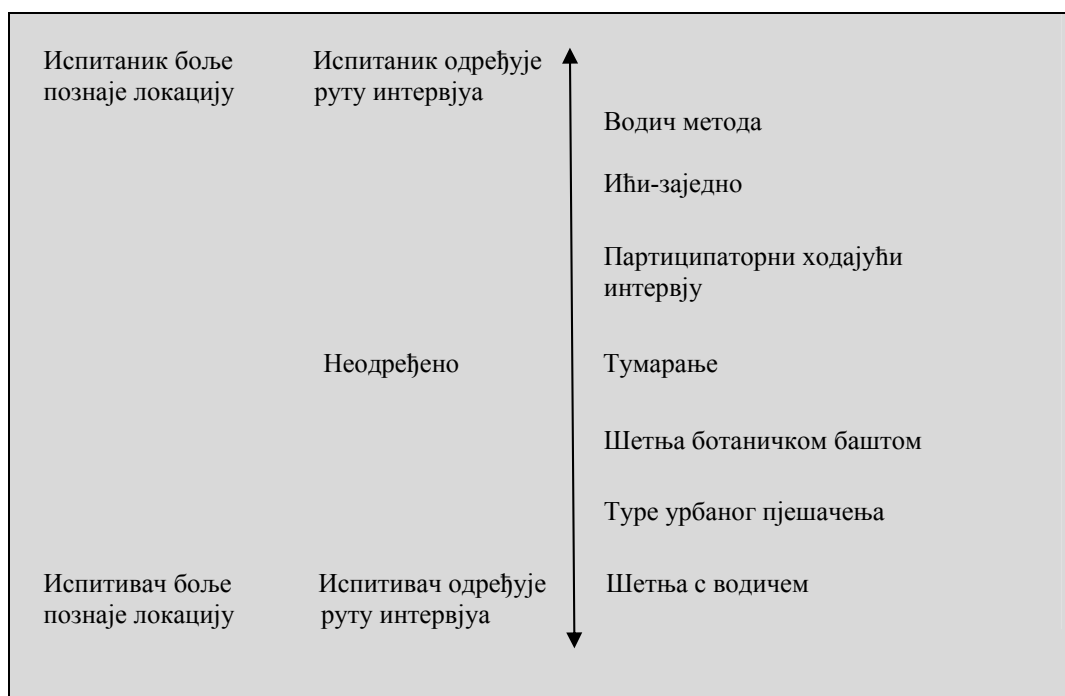
- Шетња с водичем (енг. guided walks) – улога испитивача/истраживача се додјељује професионалном водичу (Reed 2002);
- Ићи-заједно (енг. go-along) – испитивач прави друштво испитанику, шетајући заједно са њим кроз мјеста која представљају физичке и друштвене оквире његових свакодневних активности, при чему му поставља питања, слуша и снима његове одговоре, те посматра његово понашање и околна дешавања (Kusenbach 2003);
- Тумарање (енг. bimbaling) – лагана и бесциљна шетња испитивача и информан(а)та, током које неформално разговарају о утисцима и искуствима повезаним са физичким и друштвеним окружењем кроз које се крећу или које је на неки други начин повезано са предметом истраживања (Anderson 2004);
- Туре урбаног пјешачења (енг. urban walking tours) – плански организовани ходајући интервјуи, током којих испитивач води испитаника до унапријед одређених локација, прикупљајући њихове рефлексije о тим мјестима (Paulos and Goodman 2004);
- Шетња ботаничком баштом (енг. botanical garden tours) – комбинација ходајућег интервјуа, фото-елицитације и учесничког посматрања (Hitchings and Jones 2004);
- Партиципаторни ходајући интервју (енг. participatory walking interview) – облик ходајућег интервјуа који подразумева саморефлексивно и активно учешће испитаника у мијењању неповољног физичког и друштвеног окружења, који

може да се успјешно комбинује и са другим истраживачким приступима, попут плејбек позоришта и/или других креативних метода (O'Neill 2015);

- Водич метода (енг. docent method) – током заједничке шетње по „локацији од интереса“ (енг. „sites of interest“) информант има улогу водича/стручњака, а истраживач улогу пратиоца/почетника. Поменути форма ходајућег интервјуа се реализује у три корака: припремни интервју – прикупљање информација потребних за планирање прикупљања података, интервју током заједничке шетње до и по „локацији од интереса“ (који обавезно подразумева и њено фотографисање), закључни интервју – дискусија о прикупљеним подацима (Chang 2016).

Као критеријуме класификације наведених, али и других форми ходајућег интервјуа, Еванс и Џонс наводе два комплементарна момента: ко одлучује о рути којом ће се шетати приликом реализације интервјуа, односно ко боље познаје локацију којом ће се шетати – испитивач или испитаник? На основу наведених критеријума поменути аутори представљају следећу типологију (коју смо допунили водич методом):

Приказ 7: Типологија ходајућих интервјуа

Извор: Evans and Jones 2011:850

Међу интерпретаторима постоји опште слагање да су горе наведени критеријуми кључни за избор одговарајуће форме ходајућег интервјуа, зато што имају пресудан утицај на спремност испитаника за сарадњу, квалитет информација које он

даје, степен структурисаности основе за разговор, али и равнотежу односа моћи на релацији испитивач-испитаник (Jones et al. 2008; Evans and Jones 2011; Warren 2016). И поред поменутих разлика, већина форми ходајућег интервјуа дијели низ заједничких организационо-техничких карактеристика. С обзиром да у наставку дисертације нећемо детаљније представљати специфичности наведених форми ходајућег интервјуа, као релативно уобичајен модел реализације поменуте технике представићемо процедуру коју су осмислили Кларк и Емел. Наиме, иако је њихова форма ходајућег интервјуа прилагођена водећој улози испитаника, сматрамо да се веома лако може модификовати и у супротном смјеру приказаног континуума (Види: Приказ X). Поменута процедура се реализује на сљедећи начин:

- Упознавање испитаника са предметом и циљевима истраживања, односно начином реализације ходајућег интервјуа (почетак интервјуа/снимања) – испитанику се сугерише да је у питању истраживање о његовој перцепцији одређене локације, те бива замољен да прошета са испитивачем и подијели своја размишљања на ту тему. При том бива објавијештен да се од њега очекује да води истраживача до и по поменутој локацији у складу са властитим нахођењем. Такође, испитивач саопштава испитанику да је припремио фотоапарат за једнократну употребу, који му је на располагању, ако пожели да нешто фотографише током шетње;
- Упознавање испитаника са потенцијалним ризицима повезаним са учешћем у истраживању;
- Добијање информисаног пристанка;
- Заједничка шетња и разговор (предвиђено трајање интервјуа је око сат времена, али може бити и дуже или краће у зависности тренутних околности на терену и/или испитаникове спремности за сарадњу);
- По потреби испитивач поставља питања припремљена да подстакну дискусију (најчешће је у питању полуструктурисани интервју) – питања могу да се односе на испитаникову повезаност са локацијом, његова сјећања или утиске о локацији, правац и смјер кретања до и по локацији, пријатеље и познанике који ту живе или раде, и сл;
- Крај интервјуа/снимања и добијање повратне информације од испитаника о интервјуу и/или одређеним темама које је прешутао током интервјуа, јер није желио да их помиње док је трајало снимање (Clark and Emmel 2010:1-2).

Поред бриге о исправности и правилној употреби опреме за снимање (диктафона, камере, фото-апарата, и др), приликом реализације ходајућег интервјуа неопходно је водити рачуна и о другим практичним питањима. У том контексту, истраживач мора обратити пажњу на низ могућих потешкоћа које су повезане са боравком на отвореном простору (неповољни временски услови, смањена видљивост, сигурност испитаника) и физичком кондицијом испитаника (Kinney 2017:3).

Вратимо се на констатацију о све учесталијем кориштењу различитих форми ходајућег интервјуа у биографским истраживањима, коју смо изнијели на почетку овог потпоглавља. У том смислу, емпиријска истраживања која се реализују на основу поменутог истраживачког приступа представљају најбољи показатељ да „окружење у којем свакодневно обитавамо постаје специфична врста личног биографа који чува дијелове наше животне историје“, односно да „'опсједнута' мјеста враћају у живот духове људи, попришта и догађаја, који заједнички уобличавају наше биографије“ (Kusenbach 2003:472). Иако бисмо у том контексту већину истраживања наведених у овом потпоглављу могли да означимо као „биографска“, посебно бисмо издвојили она која су посвећена следећим темама: животним искуствима „покретних умјетница“ (Heddon and Turner 2010), животним искуствима људи са привременим или трајним инвалидитетом (Butler and Derrett 2014), животним искуствима младих људи који живе у урбаним заједницама које пролазе кроз економске, социјалне и/или физичке трансформације (Clark 2017), животним искуствима жена миграната које су суочене са социјалном искљученошћу (O'Neill et al. 2018).

6. НАУЧНО-СТРАТЕГИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА

6.1. Полазне претпоставке

Научно-стратегијски аспекти биографских истраживања нераскидиво су повезани са епистемолошким и техничко-организацијским специфичностима поменуте области, односно са низом теоријских, практичних и етичких питања која задиру у саму суштину друштвених наука. Утолико, расправа која слиједи биће усмјерена ка позиционирању биографских истраживања унутар ширег корпуса друштвених наука, као и изван њега – у шаролику и динамичну област интердисциплинарних истраживања. Поред тога, осврнућемо се и на вриједносне и практичне импликације бављења биографским истраживањима, тј. на позицију самог истраживача. У том контексту, првенствено ћемо се водити Милићевим одређењем научне стратегије:

Научна стратегија се састоји у одређивању неких кључних, основних циљева научне дјелатности, чије остваривање захтијева дуготрајан период и означава основну усмјереност научних истраживања. Поред утврђивања циљева, у стратегију спада и разматрање најсврсисходнијих путева и средстава за њихово остваривање. А у том оквиру се као посебан задатак истиче разматрање најподеснијих организацијских облика, у којима се очекује да ће научна дјелатност успјети да те циљеве највјероватније и у највећој мјери оствари (Milić 2014:32).

Сходно претходном одређењу, горе наведеним задацима приступићемо на три нивоа анализе, тј. кроз разматрање следећих тема:

- основне циљеве биографских истраживања,
- реализација тих циљева,
- организациону структуру биографских истраживања.

6.2. Основни циљеви биографских истраживања: критички хуманизам и рефлексивност

Према Милићу, научна стратегија је производ одређених друштвених потреба и друштвених снага које имају највећу друштвену моћ, односно највећи утицај на науку (Milić 2014:32). Ако се присјетимо историје развоја биографских истраживања у друштвеним наукама, коју смо представили у другом поглављу дисертације, горе наведена констатација може да се посматра као напола истинита. Наиме, до биографског заокрета у друштвеним наукама јесте дошло, између осталог, и због одређених друштвених потреба – првенствено маргиналних друштвених група и обичних људи – али тај процес није представљао дио главних друштвено-политичких и научних токова, већ се развијао насупрот њима – као својеврсна форма друштвене и научне критике. Сходно томе, и поред међусобних епистемолошких и техничко-организацијских разлика све биографске методе, посредно или непосредно, промовишу два основна научно-стратешка циља: критички хуманизам и рефлексивност.

Критички хуманизам, најцјеловитију и најконзистентнију концепцију друштвене улоге биографских истраживања, осмислио је Кен Пламер (Plummer 2001, 2002, 2005, 2013). Поменута концепција истовремено представља отклон од класичног просвјетитељског/западњачког хуманизма, као и од антихуманизма оличеног у размишљањима појединих постмодернистичких мислилаца (нпр. Дериде и Фукоа). Још прецизније, она представља покушај изналажења средњег пута између поменутих крајности, пута који би објединио индивидуалну аутономију/потенцијале и структуралне претпоставке (нпр. историју, културу, природу). У том смислу, Пламер развијање поменуте концепције започиње мапирањем актуелних схватања о хуманизму:

Ових дана „животне приче“, „људско биће“ и „хуманизам“ представљају увелико оспораване термине. Врло специфична, уска, „позападњачена“ верзија је истовремено постала доминантна а затим је била увелико дискредитована. У ствари, двадесети вијек је свједочио нападима на „хуманизам“ са свих страна. Бихејвиоралисти су тврдили да је превише субјективан. Религије – старе и нове – да је превише материјалистички. Песимисти су историју двадесетог вијека видјели као доказ човјекове убрзавајуће нехуманости и као крај загарантованог напретка. „Деконструкционисти“ су видјели „човјека“ као „фикцију“ (подразумијевајући ту и његову родност!), истицали су „смрт аутора“ и реконструисали су „га“ као „субјективности“ устројене „дискурсом“, „режимима истине“ и „технологијама сопства“. У ствари, са доласком постмодерне „људска бића“ и „хуманизам“ постали су „велике приче“ чији су дани одбројани. Све у свему, хуманизам и све за шта се он залаже су постали прљава ријеч (Plummer 2001:

256; Plummer 2002:294).

Из наведене перспективе нарочито је занимљив начин на који Пламер врши ревитализацију хуманизма. Наиме, он прво идентификује и начелно прихвата три основне замјерке које антихуманисти – у које убраја постструктуралисте, теоретичаре мултикултуралности, постколонијалисте, многе феминисткиње, квир теоретичаре, антирасисте – упућују западњачком хуманизму:

- да почива на универзалистичким и есенцијалистичким претпоставкама које промовишу једну форму људског бића (најчешће по узору на бјелог мушкарца, односно начин на који је он представљен у класичној западној умјетности);
- да промовише теорију дјеловања која људско биће поставља у центар свемира, што на моралном плану води ка себичности и нарцизму, а у политичком смислу представља оправдање за планетарну доминацију неолибералног капитализма;
- да напредак љуског друштва, у моралном и политичком смислу, нужно повезује са просвјетитељским пројектом либералне демократије, а да поменута идеологија врло често служи као оправдање за очување глобалне западњачке хегемоније (нпр. у виду неоколонијализма) (Plummer 2001: 257; Plummer 2002:295-296).

Међутим, Пламер затим те исте замјерке донекле ублажава кроз одбацивање антихуманистичког пројекта у цјелини, при чему се позива на два основна аргумента. Први аргумент заснива на тврдњи да антихуманисти одбацивање хуманизма обично свODE на критику веома уопштене верзије западњачког хуманизма – тзв. просвјетитељски хуманизам, а при том занемарују разноврсне западњачке и незападњачке форме хуманизма које су настале кроз историју (нпр. предренесансни хуманизам, исламски хуманизам, будистички хуманизам, итд). Други аргуменат заснива на примјерима који показују да већина антихуманиста и сама, експлицитно или имплицитно, трага за неком формом хуманизма (Plummer 2001: 259-261; Plummer 2002:298-300).

У контексту претходно наведеног, Пламер основне претпоставке концепције критичког хуманизма, тј. његове сличности и разлике са другим формама хуманизма, описује на следећи начин:

Критички хуманизам није наивни хуманизам, већ инсистира на томе да остане критичан, он не не претпоставља константно и универзално предивно људско биће, већ своје провокативно око

држи на мрачним странама и ширим потенцијалима људских могућности ... Критички хуманизам се слаже да велики дио људске историје показује да су људска бића гадне, насилне, насилне звијери; али постоји и њихова позитивна страна, свијет могућности за добро, и то се мора подстицати. Критички хуманизам није нужно атеистички настројен – али је против религијског апсолутизма, тираније цркава и вјерских догми. Критички хуманизам не може да тврди да су људи супериорна бића у свемиру, иако то друге форме хуманизма могу. Критички хуманизам људско биће мора да смјести у шире окружње животиња, природе и огромног свемира: он вреднује нашу врсту али остаје скроман по питању њеног значаја у космосу (Plummer 2013:216-217).

Наведене претпоставке Пламер утемељује на специфичној антрополошкој концепцији, која обухвата сљедећа кључна обиљежја „људског бића“:

- уграђеност – људи се не могу разумјевати независно од друштвеног контекста у којем живе;
- симболичност, дијалогичност, интерсубјективност, личност – људи су комуникативна и друштвена бића, способна за рефлексивност и рефлексивност, које се, између осталог, манифестују и кроз причање прича, односно стварање културе и историје;
- контингентност – људски живот је обиљежен низом случајности;
- дуалност тјелесног и симболичког – људи су истовремено животиње и бића која осмишљавају свијет;
- универзалност – и поред историјско-културолошких специфичности људе ипак карактерише низ заједничких обиљежја, попут „тјелесног интегритета, чула, осјећања, имажинације, игре, практичног разума“, и др;
- моралност, етичност, политичност – људски животи су прожети низом одлука о исправном начину индивидуалног и колективног дјеловања (Plummer 2001:262-263).

Поред тога, Пламер критички хуманизма повезује и са низом вриједности, које, према његовом суду, представљају минимални предуслов за лично достојанство, умањење људске патње и побољшање људског благостања:

- поштовање основних демократских начела: слободу кретања, слободу говора, слободу удруживања, слободу од произвољног хапшења, итд;

- етика брижности и саосјећања;
- политика признавања и уважавања;
- значај међусобног повјерења (Plummer 2005:361).

Ретроспективно, Пламерова концепција критичког хуманизма представља врхунац вишедеценијског низа сличних идеја, од Томаса и Знањецког, преко Милса, Сартра, Фераротија, до Бертоа (као и многих других мислилаца које овом приликом не наводимо), које су биле усмјерене ка промовисању животних прича/наратије као специфичног облика друштвеног (са)знања, које омогућава моралну и политичку трансформацију постојећих друштвених односа. У том контексту, критички хуманизам превазилази границе друштвених наука и социолошке имагинације и може да се посматра као отворени позив на њихово дефинитивно приближавање хуманистичким наукама, тј. отворено заговарање еманципаторских потенцијала наративне имагинације. Пламер је по том питању најдиректнији у последњем пасусу програмског есеја под називом *Манифест за приче: Биљешке критичког хуманисте за наративну мудрост (A Manifesto for Stories: Critical Humanist notes for a narrative wisdom)*:

За критички хуманизам приче су те које дају хумане вриједности нашим животима и начинима нашег бивствовања у свијету. Изазов за хуманизам је подстицање *прича о дијалогу* (уважавању, емпатији, брижности, љубазности, великодушности, љубави); *прича о људском напретку* (о „добрим људима“ и њиховим врлинама); *прича о друштвеној правди* (о правима, једнакостима, слободама); и *прича о вјечној космополитској нади* за бољи свијет и све у њему у не тако далекој будућности. Изазов је слушању, гледању, читању и извођењу инспиративних прича о добром животу; оспоравање мрачних прича о неправди; и стварање колективних прича о бољем свијету. **Како наше приче свијет могу учинити бољим за све и побољшати нашу хуманост?** (Plummer 2013:218).

Можда и највећу потврду значаја Пламерове концепције критичког хуманизма за промоцију друштвених циљева биографских истраживања представља зборник радова под насловом *Документи живота поновно размотрени: Наративна и биографска методологија за критички хуманизам у 21. вијеку (Documents of Life Revisited: Narrative and Biographical Methodology for a 21st Century Critical Humanism)*, који је објављен 2013. године. Међутим, многобројни радови објављени у оквиру поменутог зборника не представљају само омаж Пламеровим размишљањима о критичком хуманизму, већ указују

и на могуће правце даљег развоја наведене концепције. У том смислу, нарочито се истичу размишљања Лиз Стенли, која покушава утврдити положај критичког хуманизма у односу на још шири контекст расправа о будућности људске врсте. Кључни корак у том правцу представља њена интенција да критички хуманизам посматра као својеврсну форму постхуманизма, што нужно подразумева и одређене корекције у првобитној Пламеровој замисли поменуте концепције. Позивајући се на актуелне расправе о критичком хуманизму Стенлијева идентификује три основна механизма за реализацију тог подухвата:

- одузимање – које се односи на потребу да се изоставе претензије на универзалност, јер се људска врста мијењала и даље се мијења у нељудским правцима (нпр. под утицајем савремених информационо-комуникационих технологија);
- ревизија – које се односи на пропитивање етике „другости“, која најчешће представља оправдање, а не рјешење за постојеће друштвене неједнакости;
- додавање – које се односи на потребу да се у оквиру наведене концепције разматрају и питања попут нестабилности субјекта, његове интерсубјективне онтологије, афективности, рефлексивности, устроју материјалне реалности и представа о њој, положају истраживача, итд. (Stanley 2013:9).

Иако неке од изнесених примједби нису до краја оправдане, јер их Пламер експлицитно или имплицитно, разматра у својим дјелима – нпр. проблеме попут рефлексивности и положаја истраживача (Plummer 2001:204-231), наведени механизми представљају плодан хеуристички оквир за даље развијање концепције критичког хуманизма.

Ако критички хуманизам у први план ставља друштвену улогу биографских истраживања, *рефлексивност*, с друге стране, представља концепцију која је подједнако битна за реализацију њихових друштвених и научних задатака (ако је уопште оправдано правити такву врсту разликовања). По том основу, поменута концепција може да се посматра као основни циљ, али и средство за остваривање научно-стратегијских аспеката биографских истраживања. У првом случају, као основни циљ, рефлексивност првенствено означава друштвени процес, а у другом случају, као средство, поменути термин се превасходно односи на потенцијална или постојећа обиљежја индивидуалне свијести – обичног човјека и/или истраживача (о истраживачевој рефлексивности опширније ћемо говорити у наредном потпоглављу дисертације). С обзиром да рефлексивност представља термин који је „много цитиран, али често теоријски

недоречен“ (Merrill and West 2009:181) претходно наведено разликовање, тј. његов значај за разумијевање научно-стратегијских аспекта биографских истраживања, опширније ћемо образложити у наставку текста.

У другој половини 80-их и првој половини 90-их година прошлог вијека рефлексивност као друштвени процес на велика врата су промовисали социолози Улрих Бек (Ulrich Beck), Ентони Гиденс и Скот Леш (Scott Lash) развијањем теоријских поставки о рефлексивној модерности/модернизацији (Bek [1986]2001; Gidens [1990]1998; Lash 1993; Beck, Giddens and Lash 1994). И поред међусобних разлика, поменуте теоријске поставке обједињује идеја да је прелазак из традиционалних у модерне, односно из индустријских у постиндустријске форме друштвености, обиљежен интензивирањем различитих манифестација глобалних ризика (еколошких, политичких, економских, социјалних, итд), које људе приморавају на непрестано прилагођавање и измјене у обрасцима дјеловања – како на структуралном, тако и на индивидуалном нивоу. На примјер, Гиденс истиче да је рефлексивност темељна карактеристика људског дјеловања – као стално надгледање властитог и туђег понашања и њиховог контекста – која је у традиционалним друштвима првенствено била подређена тумачењу прошлости, док у модерним друштвима постаје један од основних механизма репродукције друштвених односа:

Рефлексивност модерног друштвеног живота састоји се у чињеници да се друштвене праксе непрестано испитују и мијењају, у свјетлу нових информација о самим тим дјелатностима, тако да се њихове карактеристике садржински мијењају ... У свим културама, друштвене праксе се рутински мијењају у свјетлу нових открића, која од тих пракси и добијају подстицај. Али је само у доба модерности промјена конвенција радикализована тако да се примјењује (у принципу) на све аспекте људског живота ... Оно што представља карактеристику модерности није љубав за ново по себи, већ је то претпоставка потпуне рефлексивности која, наравно, укључује рефлексiju о природи саме рефлексije (Gidens [1990]1998:43-45).

Насупрот поменутим ауторима, британска социолошкиња Маргарет Арчер (Margaret Archer) синтагму „рефлексивна модернизација“ означава као оксиморон. Према њеном мишљењу, рефлексивност увијек подразумијева неку форму самонадзора и самоконтроле, што није у складу са већ наведеним интензивирањем различитих манифестација глобалних ризика, односно метафорама које им приписују наведени аутори (нпр. Гиденс

говори о „одбјеглом свијету“, „губитку контроле“ и „вожњи у змајевим кочијама“). На основу наведеног Арчер закључује да рефлексивност не представља друштвено-системски процес, односно да се наведени аутори у својим дјелима претежно фокусирају на „повећању личну рефлексивност на *друштвеном нивоу*“ (Archer 2007:30), тј. процес индивидуализације како га означава Бек (Bek [1986]2001:219-234). Даље импликације те примједбе веома јасно и прецизно идентификује португалска социолошкиња Ана Каитано (Ana Caetano):

- теоретичари рефлексивне модернизације поједностављују прошлост, јер обично занемарују примјере процеса индивидуализације у предмодерним друштвима;
- теоретичари рефлексивне модернизације теже ка поистовјећивању рефлексивности са дјеловањем и друштвеном промјеном, али промишљање неке друштвене појаве нема увијек за посљедицу дјеловање усмјерено ка мијењању постојећег стања;
- теоретичари рефлексивне модернизације подцјењују утицај структура у односу на дјеловање, чему противрјече налази емпиријских истраживања о актуелном значају колективних ентитета попут породице, класе, етничитета, итд;
- теоретичари рефлексивне модернизације наглашавају противрјечну природу дјеловања – појединци су све слободнији при обликовању властитих биографија, али истовремено и све несигурнији и усамљени у суочавању са ризицима (касне) модерности – тј. нису у стању да објасне како појединци могу повратити контролу над реифицираним и доминирајућим друштвеним процесима;
- теоретичари рефлексивне модернизације своје претпоставке претежно заснивају на спекулацијама, а не на резултатима емпиријских истраживања (Caetano 2014:99-103).

На који се начин теорије о рефлексивној модерности преклапају са, односно одступају од концепције рефлексивности која представља основни циљ научно-стратегијских аспеката биографских истраживања? У контексту претходно наведеног одговор на ово питање могуће је разматрати на индивидуалном и системском нивоу.

На индивидуалном нивоу теорије о рефлексивној модерности промовишу концепт рефлексивности који је врло близак моделу рационалног избора. На примјер, објашњавајући специфичности процеса индивидуализације Бек га, између осталог, описује као ситуацију у којој се „биографија човјека ослобађа унапријед датих шематизованих

фиксација и ставља у руке сваког појединца“, односно ситуацију гдје „појединац под пријетњом казне перманентном запостављеношћу мора да научи да себе схвата као центар дјеловања, као биро за планирање у односу на сопствену биографију, способности, оријентацију, партнерске односе итд.“ (Bek [1986]2001:231). Ако је ово „конфликтан и историјски неувјежбан тип 'уради сам-биографије“ (Bek [1986]2001:231), модел индивидуалне рефлексивности који се промовише у оквиру биографских истраживања, поред инструменталне, неупоредиво више наглашава вриједносну рационалност, која у том смислу представља и основ за интерсубјективно и интергенерацијско дјеловање. Сходно томе, насупрот различитим облицима дисконтинуитета – историјског, културолошког, индивидуалног – који наглашавају теоретичари рефлексивне модерности, биографски истраживачи наглашавају да индивидуална рефлексивност такође почива на свијести о значају садашњости и будућности, али и прошлости. По том основу, Каитано указује да се потенцијал за анализу индивидуалне рефлексивности заснива на чињеници да биографије не представљају само „хронолошки слијед догађаја“, већ и „артикулацију разлога за дјеловање, евалуацију прошлих избора и додјелјивање значења друштвеном понашању“ (Caetano 2015:234). Из те перспективе, животне приче нису само манифестације индивидуалне рефлексивности, већ и основ за „процесе личне и друштвене трансформације, али такође и мотивација за те процесе“ (Suárez-Ortega 2012:189).

Између наведених концепција индивидуалне рефлексивности могуће је уочити разлике и по питању претпоставки о њиховој распрострањености, што за последицу има и различите погледе на системску рефлексивност, односно могућност друштвених промјена које би водиле ка еманципацији. Теорије о рефлексивној модернизацији, насупрот наводним последицама процеса индивидуализације које заговарају, индивидуалну рефлексивност претежно посматрају тек као могућност, а разлоге за изостанак њене реализације у конкретним случајевима најчешће повезују са структуралним ограничењима – нпр. Гиденс у том контексту указује на повјерење обичног човјека/лаика у апстрактне системе и експертско знање (Gidens [1990]1998:86-94). На основу тога произилази да је индивидуалну и колективну рефлексивност могуће развијати само у оквиру посебних друштвених окружења која подстичу такве праксе – попут академске заједнице – што би значило да огромна већина људи и друштвених група никада и не успије развити те потенцијале (Archer 2007:46). И поред тога поједини теоретичари рефлексивне

модернизације наглашавају значај политичког дјеловања и друштвених промјена по моделу „одоздо према горе“ (Gidens [1990]1998:148-151). Насупрот томе, концепције индивидуалне и системске рефлексивности који заговарају истраживачи у области биографских истраживања подразумева одбацивање позитивистичког модела истраживач/експерт – обични људи/лаици. Као што смо већ много пута показали, лаичко знање/животно искуство обичних људи је основни извор спознаје у оквиру биографских истраживања, јер „анализа одоздо“ на којој почива овај истраживачки приступ није ништа друго него процес преговарања о значењима, тј. процес ко-конструкције стварности, у којем заједнички и равноправно учествују обични људи (такође као рефлексивни актери) и истраживач(и)/експерт(и) (Khan et al. 2013:7-8). Међутим, способност за рефлексивну наративизацију стварности, као темељно антрополошко и културолошко обиљежје, не треба разумијевати искључиво као основ за развој и промоцију еманципаторских политика, већ и као оруђе друштвене контроле.

О наративу као оруђу контроле у савременим друштвима веома убједљиво пише француски комуниколог Кристијан Салмон (Christian Salmon). Поменути аутор, у књигама *Storytelling* или *причам ти причу: машина за производњу прича и форматирање ума* (*Storytelling: La machine à fabriquer des histoires et à formater les esprits*) из 2008. године и *Смјамегија Шехерезаде: Прилог Storytellingу* (*La stratégie de Shéhérazade: Apostille à Storytelling*) из 2011. године, „приповједање“ представља као најнапреднију, најпрефињенију и најраширенију стратегију манипулације појединцима, друштвеним групама и јавним мнијењем:

Било да желите да успјешно обавите пословне преговоре, да натјерате супротстављене стране да потпишу мировни споразум, да лансирасте нови производ, да убиједите запослене да прихвате важну промјену, која укључује и њихово отпуштање, да смислите „озбиљну“ видео-игру или да лијечите послеријатне трауме Ци-Ајева¹, сторителинг је лијек за све ... Он представља одговор на кризу смисла у компанији и оруђе пропаганде, механизам за виртуелно урањање и инструмент за профилисање појединаца, технику визуелизације информације и опасно оружје за дезинформисање ... (Salmon [2008]2010:15).

Наведене тврдње Салмон аргументује низом конкретних примјера, између осталог и већ помињане реторичке стратегије бившег америчког председника Барака Обаме, при чему

¹ Један од надимака за америчке војнике.

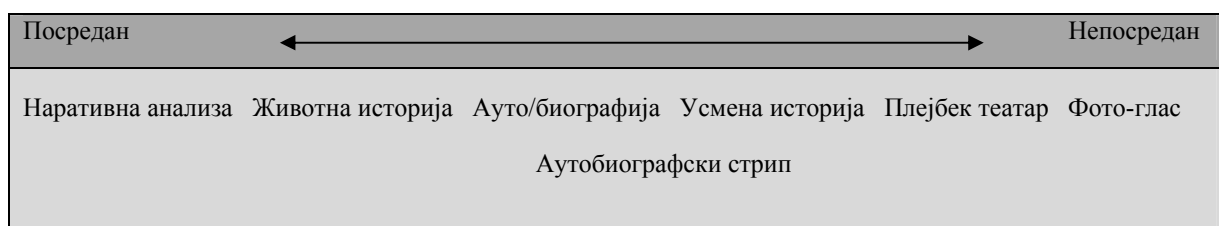
нарочито издваја кључну улогу наратива у обликовању савремених медијских дискурса и њихов утицај на нормализацију економских и/или политичких интереса отуђених структура моћи (нпр. мултинационалних компанија) (Salmon [2008]2010; Salmon 2011). Сходно томе, наративи могу да се посматрају и као један од механизма на основу којих опстају апстрактни системи, чије репродуковање, између осталих, омогућавају и експерти за економску и политичку пропаганду. У том контексту поново се читава већ више пута поменута чињеница да наратив никада није неутрално оруђе за конструкцију друштвене стварности, већ да је увијек повезан са одређеним погледом на свијет/односима моћи. Сходно томе, њихов друштвени значај Салмон пластично представља тако што их описује као „последњу форму дискурса која није доведена у сумњу“, као „кристализоване друштвене односе“, односно као „бајке које утврђују правила понашања“ (Salmon 2011:9). На сличан начин, али из нешто шире перспективе, Пламер говори о мрачној страни животних прича. Наиме, поред већ поменутог обрасца „животне приче/наративи као оруђа друштвене контроле“, он наводи још два проблема који ометају и/или спрјечавају реализацију еманципаторских потенцијала биографских истраживања: ефекат комодификације и опасност од претјеране индивидуализације и персонализације. У првом случају, Пламер реферише на ситуације када животне приче постају својеврсна врста робе, која се услед претјеране продаје, размјене и/или употребе претвара у клише, тј. људи имају осјећај да су их већ чули (нпр. масовна продукција аутобиографија познатих личности). У другом случају, Пламер страхује да претјерана флуидност индивидуалних идентитета, као једна од најманифестнијих одлика савремене друштвености, обичним људима не оставља довољно простора да се поистовјете са животним причама других људи (Plummer 2001:100-101).

Ако се позовемо на претходно наведено, читава досадашња историја биографских истраживања у великој мјери може да се посматра као потрага за аутентичним (животним) причама које нису у складу са доминантним јавним дискурсима (политичким, економским, културолошким, родним, и др), односно причама које имају велики еманципаторски потенцијал. Са те стране, индивидуална рефлексивност, као способност за стварање, препознавање, прерађивање и ширење наведених прича, и критички хуманизам, као најопштији идеолошки оквир за реализацију тих активности, представљају лице и наличје истог пројекта – повратак одбјеглог свијета у руке обичних људи.

6.3. Реализација циљева биографских истраживања

У најопштијем смислу реализација циљева биографских истраживања одвија(ла) се на континууму од посредног ка непосредном утицају на појединце и друштвене групе. Посредни утицај биографских истраживања на појединце и друштвене групе одвија се кроз објављивање резултата академских истраживања. Са друге стране, непосредни утицај биографских истраживања на појединце и друштвене групе остварује се кроз реализацију истраживачких пројеката који су засновани на перформативним и партиципаторним методологијама. Узимајући у обзир да је у питању аналитичко разликовање, које је у стварности понекад тешко, али не и немогуће наравити (нпр. у случају објављивања резултата биографских истраживања која су заснована на партиципаторним методологијама можемо говорити о посредном утицају, иако је у питању приступ који је препознатљив по непосредном утицају на појединце и друштвене групе), односно које је у зависности од истраживања до истраживања условљено и низом других фактора (попут аутентичности животне приче, квалитета реализације истраживања, јавне видљивости резултата истраживања, итд), графички приказ који слиједи не треба схватати буквално, већ само као оквирно позиционирање биографских метода унутар наведеног континуума:

Приказ 8: Утицај примјене биографских метода на реализацију циљева биографских истраживања

Извор: Аутор

У складу са претходно наведеним, при позиционирању биографских метода унутар представљеног континуума водили смо се сљедећим питањима: „Које су намијењени резултати истраживања, тј. ко је циљна публика – лаици или научна заједница?“, „Колики је очекивани степен учешћа учесника у реализацији истраживања?“, „У којој мјери

биографска метода подстиче рефлексивност учесника у истраживању?“, односно „Да ли биографска метода подразумева и одређени облик политичког дјеловања?“.

Пошто смо их већ описали, знамо да сваку од горе наведених биографских метода карактеришу одређене епистемолошке и техничко-организацијске претпоставке. Начин на који те претпоставке могу бити операционализоване за потребе остваривања циљева биографских истраживања у великој мјери зависи од рефлексивности истраживача. У том контексту, рефлексивност истраживача као средство за што ефикаснију реализацију биографских истраживања, односно средство за што ефикасније остваривање њихових еманципаторских потенцијала, може да се манифестује на неки од следећих начина:

- рефлексивност као интроспекција – унутрашњи дијалог са властитим искуством и/или вриједносним позицијама;
- рефлексивност као интерсубјективна рефлексја – анализа процеса конструкције сазнања путем разматрања односа на релацији истраживач-учесници;
- рефлексивност као заједничка сарадња – међусобни дијалог између истраживача и учесника у истраживању, односно чланова истраживачког типа, као равноправних партнера у процесу конструкције сазнања;
- рефлексивност као друштвена критика – управљање неједнаком расподелом моћи на релацији истраживач-учесници;
- рефлексивност као деконструкција дискурса – разматрање и критика различитих стратегија путем којих се врши инструментализација језика (Finlay 2002).

С обзиром да горе наведене форме рефлексивности могу да утичу на све фазе у процесу истраживања, од формулисања научног проблема до писања извјештаја, њихов потенцијални значај за реализацију еманципаторских циљева биографских истраживања овом приликом представимо на примјеру избора учесника у истраживању. Међутим, прије тога осврнућемо се на питање које је непосредно повезано са том темом – потенцијал биографских метода за реализацију еманципаторских циљева поменутих у прошлом потпоглављу дисертације.

О техничко-организацијском значају избора учесника за реализацију биографских истраживања говорили смо у дијелу дисертације који се односио на узорковање. Из перспективе научно-стратегијских аспеката биографских истраживања тај проблем може да се разматра као трилема да ли учесници у истраживању одређене друштвене појаве

требају бити маргиналне, обичне или познате особе. Или у нешто другачијем контексту, ако су у питању форме биографских истраживања која не подразумевају директну интеракцију између учесника и истраживача, да ли основ за истраживање одређене друштвене појаве требају бити животи маргиналних, обичних или познатих људи. У оба случаја, наведена трилема је заснована на проблематизовању уобичајене претпоставке да животне приче познатих људи, било као позитиван или негативан примјер, имају већи утицај на јавно мнијење у односу на животне приче маргиналних и обичних људи. Наравно, овом приликом не сугеришемо/заговарамо својеврсну форму „методолошке дискриминације“, већ само указујемо на препознатљиве тенденције унутар историје биографских истраживања, које могу да се тумаче и као посљедица ширих друштвених околности. По том основу, Пламер сугерише да је у биографским истраживањима дошло до заокрета у интересовању од животних прича „богатих и моћних, што обично значи бијелих, западних, односно људи који припадају средњим и вишим друштвеним класама“ ка животним причама са маргина – „радничка класа изазива средњу класу, жене изазивају мушкарце, покорени изазивају угњетавање, млади изазивају старије“ (Plamer 2001:90). Са Пламеровом констатацијом се можемо сложити само док се односи на унутрашње процесе у друштвеним наукама, али сматрамо да у ширем друштвеном контексту ауто/биографије познатих и даље имају већи утицај на јавно мнијење у односу на резултате научних истраживања, при чему првенствено циљамо на различите форме сторителнга и комодификације животних прича. У том смислу, могли бисмо констатовати да еманципаторски утицај животних прича на јавно мнијење није нужно везан за њихову аутентичност и/или квалитет спроведеног истраживања, већ да у обзир треба узети и могућности за њихову „популаризацију“ унутар одређеног друштвеног контекста.

На основу горе наведене констатације могуће је указати и на привидан парадокс да највећи потенцијал за популаризацију планираних еманципаторских циљева обично немају оне биографске методе које теже да тај задатак остваре што непосредније. Наиме, ако се присјетимо техничко-организацијских специфичности метода, попут плејбек позоришта и фото-гласа, примјетићемо да су оне најчешће усмјерене ка рјешавању конкретних проблема са којима су суочени појединци и/или друштвене групе које можемо да сврстамо у категорије обичних или маргиналних људи. Сходно томе, чак и ако су у потпуности реализовани, еманципаторски циљеви истраживања која су на њима заснована

претежно имају локални карактер, односно ограничену јавну видљивост. Са друге стране, већ смо констатовали да употреба биографских метода које еманципаторским задацима приступају препосредно – нпр. наративне анализе – води ка истраживањима чија ће јавна видљивост бити претежно ограничена на научну заједницу. Међутим, чак и у том окружењу обично се већа пажња придаје биографској грађи која је повезана са животима познатих особа – присјетимо се само истраживачких тенденција које су претходиле другом наративном заокрету. Из наведене расправе произилази да би највећи потенцијал за популаризацију еманципаторских циљева биографских истраживања требале имати, бар начелно, оне методе које се налазе у средишњем дијелу континуума, с тим да би тај потенцијал требао да расте од животне историје ка усменој историји.

Вратимо се на главни ток излагања. У научно-истраживачкој пракси, већина истраживача проблеме повезане са популаризацијом еманципаторских потенцијала биографских истраживања ставља у други план у односу на потрагу за сазнањем, ако их уопште и разматра. Они сматрају да избор учесника у истраживању првенствено треба бити заснован на одговарајућем теоријско-методолошком оквиру, односно његовој конкретизацији (концептуализацији и операционализацији) на примјеру одређеног предмета истраживања. Међутим, чак и из те перспективе научно-стратегијски аспекти избора учесника у истраживању представљају незаобилазно питање. Чак и ако теоријске претпоставке не омогућавају истовремени или упоредни избор маргиналних, обичних и познатих учесника, односно ако допуштају избор припадника само једне од наведених категорија, од истраживача се и даље очекује рефлексиван приступ наведеној проблематици. Наиме, изостанак рефлексивног односа истраживача према наведеној проблематици поред научно-стратегијских, може угрозити или отежати реализацију техничко-организацијских аспеката истраживања. Разлог за таква дешавања повезан је са чињеницом да су модалитети односа моћи на релацији истраживач-учесник – реципрочни, асиметрични или експлататорски (England 1994:243) – у горенаведеним околностима врло често условљени друштвеним статусима истраживача и учесника у истраживању. Сходно томе, при реализацији биографских истраживања учестале су ситуације у којима су учесници спремнији на сарадњу ако су истог или приближног друштвеног статуса као истраживач(и). Са друге стране, ако то није случај, нарочито када су у питању припадници маргиналних друштвених група – који истраживача могу

доживљавати као уљеза и додатну пријетњу за свој, ионако угрожен, положај унутар неке статусне хијерархије – може доћи до изостанка очекиване спремности за сарадњу (Cousin 2013:5).

У контексту претходно наведеног, било би пожељно да истраживачев приступ наведеној проблематици буде обиљежен ткз. *позиционалном рефлексивношћу*, тј. истраживач треба бити свјестан да обиљежја његовог идентитета која представљају „маркере релацијских односа у друштву“ – попут старости, рода, односно класне, етничке, националне и/или вјерске припадности – у великој мјери могу утицати на његов однос према истраживаној средини (као и цјелокупном истраживању), али и на однос истраживане средине према њему (Šikić-Mićanović 2012:50). Из те перспективе позиционална рефлексивног може да се посматра као концепција којом су нужно обухваћене све форме рефлексивности истраживача које смо претходно навели. Практиковањем позиционалне рефлексивности истраживач не само да пропитује властита ограничења и предрасуде, већ остварује и бољи увид у међусобни утицај различитих структура моћи на животе учесника, а самим тим ствара и боље предуслове за реализацију еманципаторских потенцијала биографских истраживања. У том смислу, Пламер нас упознаје са најопштијим карактеристикама маргиналних, обичних и познатих особа, које су од значаја за остваривање научно-стратегијских циљева биографских истраживања:

- маргиналне особе – вјероватно најучесталија и најзахвалнија врста учесника у биографским истраживањима, живе разапети између два или више друштвених/културних окружења, свјесни су механизма помоћу којих се врши конструкција друштвене стварности, омогућавају увиде у облике друштвености који нису у складу са „сликом свијета у којем је све у реду“;
- обичне особе – честа врста учесника у биографским истраживањима, представљају релативно прихватљив основ за генерализације, с обзиром да огромна већина људи има макар једно својство које је „неуобичајено“ тешко се лоцирају, у ту сврху користе се помно устројени узорци или људи који по манифестним особинама не изгледају неуобичајено;
- познате особе – чест предмет истраживања класичних биографија и психологије личности, понекад је тешко утврдити разлог због којег имају повлаштен друштвени

статус или су предмет занимања других људи, далеко боље репрезентују одређене вриједности и проблеме епохе у којој живе него обични људи (Plummer 2001:134-136).

Због бескрајног мноштва различитих комбинација личног и друштвеног, по којима се међусобно разликују учесници у истраживању и то без обзира на њихово тренутно мјесто у статусним хијерархијама, претходно наведене карактеристике имају само оријентациону улогу. Услјед наведеног, чак и уз најдетаљније припреме за одлазак на терен и успостављање повољних друштвених односа, највјеродостојнији увид у значај позиционе рефлексивности истраживач може остварити искључиво током реализације истраживања – кроз истовремени интерни дијалог и интеракцију са учесницима у истраживању и њиховим друштвеним окружењем.

6.4. Организациона структура биографских истраживања

Организациону структуру биографских истраживања могуће је разматрати у хоризонталном и вертикалном смислу. У хоризонталном смислу, организациона структура биографских истраживања односи се на међусобну сарадњу особа – истраживача, а у случају примјене перформаторних и партиципаторних метода и учесника – које учествују у реализацији конкретног биографског истраживања. Насупрот томе, организациона структура биографских истраживања у вертикалном смислу односи се на облике међусобне сарадње и удруживања биографских истраживача чији циљ није само реализација емпиријских истраживања, већ и развој и промоција одређене биографске методе или цјелокупне области биографских истраживања. О поменутој структури у хоризонталном смислу опширније смо говорили у дијелу дисертације који је посвећен техничко-организацијским и интердисциплинарним аспектима биографских истраживања, па ћемо се овом приликом укратко осврнути на специфичности њихове организационе структуре у вертикалном смислу.

Организациона структура биографских истраживања у вертикалном смислу састоји се од низа научно-истраживачких организација – института, центара, одбора, удружења, и др. – од националног, преко регионалног, до глобалног нивоа. Ако се присјетимо списка најзначајнијих националних и интернационалних биографских организација којег смо

навели на крају другог поглавља дисертације, можемо примјетити да већина тих организација дјелују као секције, радне групе или истраживачке мреже, у оквиру одређених струковних удружења. У сличној ситуацији се налазе и научно-истраживачке организације попут института и центара, које се обично налазе у склопу одређених академских установа (нпр. универзитета и/или факултета).

Научно-стратегијски значај организационе структуре биографских истраживања у вертикалном смислу представимо на примјеру дјеловања организација *Биографија и друштво*, односно *Међународна мрежа плејбек позоришта*. С обзиром да смо у претходним поглављима дисертације навели основне податке о овим удружењима, овом приликом фокусираћемо се на сличности и разлике у њиховом дјеловању.

Према члану 2. Статута *Истраживачког одбора 38 – Биографија и друштво*, који дјелује у оквиру *Међународног социолошког удружења*, основни циљеви ове организације су:

- помоћ при развоју бољег разумијевања односа између појединачних живота и друштвених структура, односно историјских процеса унутар којих се они обликују и чијем обликовању доприносе, као и појединачних изказа о биографском искуству (као што су животне приче и аутобиографије);
- промовисање сусрета у области биографских истраживања на националним, регионалним и интернационалним нивоима;
- размјена информација о напрецима у тој области, било у социологији или другим дисциплинама;
- развијање веза између научника који се баве овим подручјем истраживања (RC38 Biography and Society 2006, 2012).

Већину наведених дјелатности поменута организација остварује путем билтена који излази два пута годишње и организовањем тематских конференција (у оквиру *Свјетског социолошког конгреса* и кроз сарадњу са одређеним истраживачким центрима или институтима). Истовремено, активности *Међународне мреже плејбек позоришта* усмјерене су ка „обезбјеђивању независне, инклузивне и глобалне платформе која кроз повезивање и међусобни утицај јача праксу плејбек позоришта“, а обухватају објављивање часописа и билтена, подршку регионалним и интернационалним окупљањима, додјелу признања практикантима и дружинама, итд. (IPTN 2018).

Већ на први поглед могуће је установити да разлике између наведених организација не треба тражити у њиховој (мрежној) структури или обрасцима дјеловања, већ да оне проистичу из методолошких специфичности истраживачких приступа које промовишу. У том контексту, могуће је примјетити да *Биографија и друштво* представља организацију која промовише употребу биографских метода у друштвеним наукама без обзира на њихове методолошке специфичности – иако још увијек са нагласком на стандардне биографске методе попут животних историја и ауто/биографија, док је *Међународна мрежа плејбек позоришта* усмјерена искључиво ка популаризацији једне методе – плејбек позоришта. Такође, могуће је примјетити да су активности *Биографије и друштва* претежно усмјерене ка научној заједници, тј. унутрашњем развоју области биографских истраживања, док *Међународна мрежа плејбек позоришта* првенствено тежи ка реализацији практичних циљева. На основу тога можемо закључити да су еманципаторски потенцијали биографских организација у великој мјери условљени еманципаторским потенцијалима биографских метода које заговарају.

ЗАКЉУЧАК

На који начин можемо разумијевати тренутни статус биографских истраживања у друштвеним наукама? На најопштијем нивоу, можемо устврдити да област биографских истраживања и даље није дио главних токова друштвених наука, али, насупрот томе, и да се више не налази на њиховим маргинама. Наиме, за разлику од неких ранијих периода у развоју друштвених наука, током којих су била оспоравана и/или етикетирана као недовољно научна, биографска истраживања данас представљају све цјењенији и масовнији облик научно-истраживачке праксе. У том контексту, можемо примјетити да је тренутни статус биографских истраживања у друштвеним наукама у великој мјери условљен њиховим интердисциплинарним карактером, тј. својеврсним отпором према дисциплинарним и парадигматским конвенцијама. По том основу, биографска истраживања можемо посматрати као неку врсту посредника у „трансферу знања“ између друштвених и других наука – хуманистичких, природних, медицинских, техничких, биотехничких и информатичких. Истовремено, биографска истраживања служе и као посредник у „трансферу знања“ између друштвених наука и ненаучних облика спознаје стварности – попут умјетности и религије. Поменуте интердисциплинарне тенденције условљавале су и даље условљавају и методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама – епистемолошке, техничко-организацијске и научно-стратегијске.

У епистемолошком смислу, интердисциплинарни карактер биографских истраживања у друштвеним наукама првенствено се манифестовао кроз њихову блискост са хуманистичким наукама. Током периода доминације реалистичке парадигме у биографским истраживањим тај утицај је био посредан, тј. заснивао се на уважавању људске субјективности и могућности за индивидуално дјеловање као саставних елемената друштвености. Тек са наративним заокретом тај утицај постаје и непосредан, тј. бива заснован на популаризацији конструкционистичке епистемологије, али не у постструктуралистичком, већ у релационистичком кључу. Као што смо видјели врхунац тих тенденција тренутно претставља други наративни заокрет, тј. схватање о наративу као пракси унутар друштвене интеракције. Поред тога, заступници реалистичке парадигме у

биографским истраживањима све се чешће позивају на резултате истраживања из природних и медицинских наука. Насупрот претходно наведеном, посебно бисмо издвојили епистемолошке тенденције које карактеришу биографска истраживања заснована на перформативним методологијама, односно на укрштању квалитативних и умјетничких метода. У том смислу, поново ћемо се позвати на значај већ помињаних умјетничких критеријума – креативности, естетског квалитета, стимулативности, провокативност – за реализацију истраживања која су заснована на интердисциплинарним методама попут фото-интервјуа, фото-гласа, аутобиографског стрипа или плејбек позоришта.

Сумирајући епистемолошке доприносе методологији друштвених наука који су настали и/или развијани у оквиру биографских истраживања, можемо закључити да поменута област већ деценијама не представља само један од првих/најдуговјечнијих, већ и један од „најрепрезентативнијих“ облика отпора према (нео)позитивизму и квантофренији, као и свим другим приступима друштвености са сцијентистичким предзнаком. Репрезентативност биографских истраживања у том контексту покушали смо да прикажемо кроз инсистирање на концепцији „јединства у различитостима“. Наиме, сматрамо да поменута концепција, као својеврстан антипод сцијентистичкој концепцији „јединства науке“, посједује хеуристички потенцијал за разумијевање унутрашње динамике која карактерише међусобне односе биографских метода, односно квалитативне методологије у цјелини. Другим ријечима, сматрамо да сличности и разлике између биографских метода у великој мјери репрезентују унутрашњу динамику, тј. настанак и развој, квалитативне методологије у цјелини.

О методолошким перспективама биографских истраживања на техничко-организацијском нивоу није могуће говорити без позивање на интердисциплинарне тенденције које их повезују са хуманистичким и информатичким наукама. У том контексту, овом приликом ћемо сумирати резултате до којих смо дошли, те указати на могуће правце развоја тих интердисциплинарних тенденција.

У првом случају, тј. кроз синтезу са хуманистичким наукама, наведене тенденције се најчешће манифестују као:

- критички однос према конвенцијама које су типичне за литерарне жанрове биографије и аутобиографије;

- рефлексиван однос истраживача према властитом научно-истраживачком и животном искуству;
- пропитивање односа између фикције и факције.

Значај претходно наведених ставки увелико превазилази границе биографских истраживања, јер су их прихватили и други квалитативни истраживачи. Из те перспективе, Робертс је својевремено изјавио да ће биографска истраживања у будућем развоју квалитативне методологије имати изузетно значајну, па чак и централну улогу (Roberts 2002:168). На основу све већу популарности различитих концепција ауто/биографије, попут аутобиографске социологије или аутоетнографије, можемо констатовати да се његово предвиђање у великој мјери и обистинило.

У другом случају, тј. кроз синтезу са информатичким наукама, наведене тенденције се најчешће манифестују на неки од следећих начина:

- употребу и/или креирање дигиталних ауто/биографских података (нпр. блогова или видео дневника);
- стварање мултимедијалних садржаја (дигиталних животних прича/свједочанстава) који омогућавају флуидну, флексибилну, тренутну и увијек доступну претрагу тражених информација;
- развијање и употребу уређаја и софтверских пакета који олакшају прикупљање ауто/биографских података;
- кориштење софтверских пакета за компјутерски потпомогнуту анализу квалитативних података;
- развијање и употребу одговарајућих дигиталних технологија за архивирање ауто/биографских података.

Узимајући у обзир континуирани раст утицаја савремених информационо-комуникационих технологија на све сфере људског живота/друштвености, оправдано је претпоставити да ће значај информатичких наука за реализацију биографских истраживања у друштвеним наукама бити све израженији. Сматрамо да ће у врло блиској будућности поменута повезаност нарочито доћи до изражаја са даљим развојем технологија виртуелне и проширене стварности, односно стварањем материјалних претпоставки за дјеломичну „реконструкцију“ људског искуства и друштвено-просторног контекста у којем је оно настало. У таквим околностима, изузетан научно-истраживачки

значај би могле имати интердисциплинарне методе/технике попут плејбек позоришта и ходајућег интервјуа. Предвиђања која смо управо навели на прво читање могу изгледати као изразито оптимистична, али она су и даље скромнија од Робертсових размишљања на исту тему. Наиме, убрзо ће се навршити двије деценије од када је Робертс поставио следећа (по нашем мишљењу реторичка) питања:

- Да ли улазимо у интерактивни, „стварни“-сајбер свијет ауто/биографија?;
- Да ли ће чак и „мртви“ појединци бити враћени у виртуелни, холографски живот, да поново говоре и дјелују, односно да путем мултимедија ступају у интеракцију са истраживачем и публиком/публикама?;
- Да ли ће сви ови учесници ступати у интеракције кроз прошлост, садашњост и „будућност“, односно да ли ће коначно нестати подјела на контекст биографских истраживања и контекст „обичног живота“? (Roberts 2002:174).

Насупрот Робертсу, брисање разлике између „стварног“ и „виртуелног“ свијета и даље не доживљавамо као извјесну, већ тек као једну од могућих верзија постхумане будућности. Са друге стране, у потпуности се слажемо са његовим предвиђањем да ће даљи развој савремених информационо-комуникационих технологија биографска истраживања суочити са мноштвом нових методолошких, теоријских и етичких изазова (Roberts 2002:174).

Из научно-стратегијске перспективе, интердисциплинарност биографских истраживања у друштвеним наукама првенствено почива на њиховој синтези са хуманистичким наукама. Сходно томе, нашу интерпретацију поменуте проблематике заснивали смо на интерпретацијама које одбацују антихуманистичке тенденције у друштвеним наукама, односно промовишу тзв. лаичке епистемологије. По том основу, нарочито смо настојали да укажемо на централну и амбивалентну улогу наратива/нарације у процесима (ре)конструкције друштвене стварности. Као што смо видјели, са једне стране, та улога се манифестује кроз еманципаторске потенцијале, тј. чињеницу да животне приче имају моћ да мијењају индивидуалну/колективну свијест и друштвене односе. Насупрот томе, инструментализовани наративи истовремено служе као средство друштвене контроле. У том контексту, као основне научно-стратегијске циљеве биографских истраживања у друштвеним наукама истакли смо критички хуманизам и рефлексивност, тј. хеуристичке концепције које, према нашем мишљењу, имају највећи потенцијал за

промоцију трансформативног значаја животних прича, а самим тим и мијењање постојећих друштвених односа и стварање праведнијег свијета. Са искреном надом да ће и резултати нашег истраживања представљати скроман допринос у том правцу, дисертацију ћемо закључити сљедећим стиховима:

О трагању

*Тако сам против наших заједничких прича о тржишту, ма колико оне неопходне биле.
Треbam приче о Космополитској нади – унапријед сањам –
у свијету пречесте и неподношљиве тмине.*

*Треbam приче о Мудрости – искуству и науци и умјетности –
у свијету хаотичне сложености.*

*Треbam приче о Емпатији – мом мосту ка другима –
у свијету монолошког тероризма.*

*Треbam приче о Људском процвату – потенцијалу који је развијен за свакога –
у свијету потраћених живота.*

*Треbam приче о Друштвеној правди за све – о поштењу и слободи и једнакости –
у свијету којим се влада без праведности.*

*Треbam приче о Мелиоризму – о хитности практичног дјеловања –
у свијету равнодушности и немара.*

*Изнад свега: Присјећам се Златне приче која кружи свијетом:
Поступај са другима као што би да они чине са тобом.*

Казуј приче које ће помоћи другима.

И буди добродушан. Буди добродушан. Буди добродушан. (Plummer 2013).

ЛИТЕРАТУРА

- ABBOTT, Andrew. 2007. "Against Narrative: A Preface to Lyrical Sociology." *Sociological Theory* 25(1): 67-99.
- ABRAM KOZINA, Sandi. 2013. "Na koži pisana Jugoslavija: Tetovaže iz Jugoslavenske narodne armije i naracije s poviješću oslikanog tijela." *Etnološka tribina* 36(43): 65-80.
- AKERET, Robert U. 1973. *Photoanalysis: How to Interpret the Hidden Psychological Meaning of Personal and Public Photographs*. New York. Wyden.
- ALASZEWSKI, Andy. 2006. *Using Diaries for Social Research*. London/Thousands Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- ALCINA, Michelle. 2009. "Tattoos as Personal Narrative." University of New Orleans Theses and Dissertations. Paper 993. Retrieved March 25, 2017 (<http://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.425.8193&rep=rep1&type=pdf>).
- ALHOJAILAN, Mohammed. 2012. "Thematic analysis: A Critical Review of its Process and Evaluation." *West East Journal of Social Sciences* 1(1):39-47.
- ALLAN, Alasdair. 2017. "The Coming Privacy Crisis on the Internet of Things." *Medium*. Retrieved November 25, 2017 (<https://medium.com/@aallan/has-the-death-of-privacy-been-greatly-exaggerated-f2c4f2423b5>).
- ALLPORT, Gordon. 1942. *The Use of Personal Documents in Psychological Science*. New York: Social Science Research Council.
- ALLPORT, Gordon (ed). 1965. *Letters from Jenny*. New York: Harcourt Brace/Harbinger.
- ALVESSON, Mats and Kaj SKÖLDBERG. 2000. *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- AMBROSIUS, Lloyd (ed.). 2004. *Writing Biography: Historians and Their Craft*. Lincoln/London: University of Nebraska Press.
- ANDERSON, Jon. 2004. "Talking Whilst Walking: A Geographical Archaeology of Knowledge." *Area* 36(3): 254-261.
- ANDERSON, Linda. 1997. *Women and Autobiography in the Twentieth Century: Remembered Futures*. London: Harvester Wheatsheaf.
- ANDERSON, Nels. [1923]1961. *The Hobo*. Chicago: University of Chicago Press.
- ANGUS, Lynne and John MCLEOD (eds). 2004. *The Handbook of Narrative and Psychotherapy: Practice, Theory and Research*. Thousand Oaks/London/New Delhi: Sage Publications.
- ANONYMOUS. "Letters from Jenny." *Journal of Abnormal and Social Psychology* 41(3): 315-350.
- APITZSCH, Ursula and Lena Inowlocki. 2000. "Biographical Analysis: A 'German' school?" Pp. 53-70 in *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*, edited by P. Chamberlayne, J. Bornat, and T. Wengraf. London/New York: Routledge.
- APITZSCH, Ursula. 2004. "Balancing precarious work, entrepreneurship and a new gender professionalism in migrant self-employment." Pp. 39-56 in *Biographical Methods and*

- Profesional Practice: An International Perspective*, edited by P. Chamberlayne, J. Bornat and U. Apitzsch. Bristol: The Policy Press.
- ARCHER, Margaret. 2007. *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- ARDELT, Monika and Cynthia KOENIG. 2007. "The Importance of Religious Orientation and Purpose in Life for Dying Well: Evidence from Three Case Studies." *Journal of Religion, Spirituality & Aging* 19(4): 61-79.
- ARKSEY, Hilary and Peter KNIGHT. 1999. *Interviewing for Social Scientist*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- ATKINSON, Maxwell and John HERITAGE. 2006. "Jefferson's Transcript Notation." Pp. 158-166 in *The Discourse Reader*, edited by A. Jaworski and N. Coupland. Abingdon/New York: Routledge.
- ATKINSON, Michael. 2003. *Tattooed: The Sociogenesis of a Body Art*. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press.
- ATKINSON, Paul and David SILVERMAN. 1997. "Kundera's Immortality: The Interview Society and the Invention of the Self." *Qualitative Inquiry* 3(3): 304-325.
- ATKINSON, Robert. 1998. *The Life Story Interview*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- BANKS, Marcus. 2001. *Visual Methods in Social Research*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- BARASSI, Veronica. 2015. *Activism on the Web: Everyday Struggles against Digital Capitalism*. New York/Abingdon (UK): Routledge.
- BATES, Charlotte and Alex RHYS-TAYLOR. 2017. "Finding Our Feet." Pp. 1-11 in *Walking through Social Research*, edited by C. Bates and A. Rhys-Taylor. New York/London: Routledge.
- BATHMAKER, Ann-Marie and Penelope HARNETT (ed). 2010. *Exploring Learning, Identity and Power through Life History and Narrative Research*. London/New York: Routledge.
- BECK, Ulrich, Anthony GIDDENS and Scott LASH. 1994. *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Stanford: Stanford University Press.
- BECKER, Howard. 1966. *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. London/New York: Free Press.
- BEDFORD, Ronald, Lloyd DAVIS, and Philippa KELLY (eds.). 2006. *Early Modern Autobiography*. Detroit: University of Michigan Press.
- BEK, Ulrich. [1986]2001. *Rizično društvo: U susret novoj modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.
- BENTON, Michael. 2009. *Literary Biography*. Chichester (UK): John Wiley & Sons Ltd.
- BERG, Wolfgang and Aoileann Ní ÉIGEARTAIGH (eds). *Exploring Transculturalism: A Biographical Approach*. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- BERGER, Peter L. 1963. *Invitation to Sociology: A Humanistic Perspective*. New York: Anchor Books.
- BERGER, Peter & Hansfried Kellner. 1991. *Sociologija u novom ključu*. Niš: Prosveta.

- BERGER, Peter L. and Thomas LUCKMANN. [1966]1992. *Socijalna konstrukcija zbilje*. Zagreb: Naprijed.
- BERTAUX, Daniel. 1981. "Introduction." Pp. 5-15 in *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, edited by D. Bertaux. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- BERTAUX, Daniel. 1981. "From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice." Pp. 29-46 in *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, edited by D. Bertaux. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- BERTAUX, Daniel and Martin KOHLI. 1984. "The Life Story Approach: A Continental View." *Annual Review of Sociology* 10: 215-237.
- BERTAUX, Daniel. 1995. "A Response to Thierry Kochuyt's 'Biographic and Empiricist Illusions: A Reply to Recent Criticism.'" *Biography and Society Newsletter*: 2-6.
- BERTAUX, Daniel and Paul THOMPSON (eds). 1997. *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility*. New York: Oxford University Press.
- BERTAUX, Daniel and Catherine DELCROIX. 2000. "Case histories of families and social processes." Pp. 71-89. in *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*, edited by P. Chamberlayne, J. Bornat and T. Wengraf. London/New York: Routledge.
- BIRREN, James, Gary KENYON, Jan-Erik RUTH, Johannes SCHROOTS and Torbjorn SVENSSON (ed). 1996. *Aging and Biography: Explorations in Adult Development*. New York: Springer Publishing Company.
- BLUMER, Herbert. 1979. *Critiques of Research in Social Science: An Appraisal of Thomas and Znaniecki's The Polish Peasant in Europe and America*. New Jersey: Transaction Publishers.
- BOGDAN, Robert (ed). 1974. *Being Different: The Autobiography of Jane Fry*. London: Wiley and Sons.
- BOGDANOVIĆ, Žika (pr). 1994. *Umjetnost i jezik stripa*. Beograd: Orbis.
- BOGDANOVIĆ, Marija. 1993. *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije.
- BOLTON, Ralph. 1995. "Tricks, Friends, and Lovers: Erotic Encounters in the Field." Pp. 140-167 in *Taboo: Sex, Identity and Erotic Subjectivity in Anthropological Fieldwork*, edited by D. Kulick and M. Willson. New York: Routledge.
- BORNAT, Joana. 1994. "Is oral history auto/biography?" *Auto/biography* 3(1/2): 17-30.
- BORNAT, Joana. 2008. "Biographical methods." Pp. 344-356 in *The Sage Handbook of Social Research Methods*, edited by P. Alasuutari, L. Bickman and J. Brannen. London, UK: Sage.
- BORNAT, Joana, Brian DIMMOCK, David JONES AND Sheila PEACE. 2000. "Researching the implications of family change for older people: the contribution of a life-history approach." Pp. 244-260 in *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*, edited by P. Chamberlayne, J. Bornat and T. Wengraf. London/New York: Routledge.
- BOURDIEU, Pierre. [1986]2000. "The Biographical Illusion." Pp. 297-303 in *Identity: A Reader*, edited by P. du Gay, J. Evans and P. Redman. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.

- BOYD, Danah. 2006. "Blogger's Blog: Exploring the Definition of a Medium." *Reconstruction* 6(4). Retrieved April 20, 2017 (<http://reconstruction.eserver.org/064/boyd.shtml>).
- BRAUN, Virginia and Victoria CLARKE. 2006. "Using thematic analysis in psychology." *Qualitative Research in Psychology* 3(2): 77-101.
- BRECKNER, Roswitha. 2002. "Migrants': A Target Category for Social Policy? Experiences of first-generation migration." Pp. 213-228 in *Biography and Social Exclusion in Europe*, edited by P. Chamberlayne, M. Rustin and T. Wengraf. Bristol: The Policy Press.
- BREWER, John D. 2004. "Imagining *The Sociological Imagination*: the biographical context of a sociological classic." *The British Journal of Sociology* 55(3): 317-333.
- BRINKMANN, Svend. 2013. *Qualitative Interviewing*. New York: Oxford University Press.
- BROCKMEIER, Jens and Donal CARBAUGH (ed). 2001. *Narrative and Identity*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- BRUNER, Jerome. 1986. *Actual Minds, Possible Worlds*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- BUNDON, Andrea. 2018. "Blogging and Feminist Participatory Research Online." Pp. 275-292 in *The Palgrave Handbook of Feminism and Sport, Leisure and Physical Education*, edited by L. Mansfield, J. Caudwell, B. Wheaton and B. Watson. London: Palgrave Macmillan.
- BULMER, Martin. 1984. *The Chicago School of Sociology: Institutionalization, Diversity and the Rise of Sociological Research*. Chicago: University of Chicago Press.
- BUNIO-MROCZEK, Paulina, Małgorzata POTOZNA and Wielisława WARZYWODA-BURGOS-DEBRAY, Elisabeth (ed). 1984. *I, Rigoberta Menchú: An Indian Woman in Guatemala*. London: Verso.
- BURNS, Tony. 1996. "The theoretical underpinnings of Chicago sociology in the 1920s and 30s." *Sociological Review* 44(3): 474-494.
- BUTLER, Mary and Sarah DERRETT. 2014. "The Walking Interview: An Ethnographic Approach to Understanding Disability." *The Internet Journal of Allied Health Sciences and Practices* 12(3): 1-8.
- CAETANO, Ana. 2014. "Reflexivity and social change: A critical discussion of reflexive modernization and individualization theses." *Portuguese Journal of Social Science* 13(1): 93-109.
- CAETANO, Ana. 2015. "Personal reflexivity and biography: methodological challenges and strategies." *International Journal of Social Research Methodology* 18(2): 227-242.
- CALHOUN, Craig. 2007. "Sociology in America: An Introduction." Pp. 1-38 in *Sociology in America: A History*, edited by C. Calhoun. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- CALHOUN, Craig and Jonathan VANANTWERPEN. 2007. "Orthodoxy, Heterodoxy, and Hierarchy: 'Mainstream' Sociology and Its Challengers." Pp. 367-410 in *Sociology in America: A History*, edited by C. Calhoun. Chicago/London: The University of Chicago Press.

- CAMERON, Deborah. 2001. *Working with Spoken Discourse*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- CAMIC, Charles. 2007. "On Edge: Sociology during the Great Depression and the New Deal." Pp. 225-280 in *Sociology in America: A History*, edited by C. Calhoun. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- CASTELLS, Manuel. 2000. *Uspon umreženog društva (INFORMACIJSKO DOBA: Ekonomija, društvo i kultura. Svezak I)*. Zagreb: Golden marketing.
- CATALANI, Caricia and Meredith MINKLER. 2010. "Photovoice: A Review of the Literature in Health and Public Health." *Health Education & Behavior* 37(3): 424-451.
- CAUGHEY, John. 2006. *Negotiating Cultures and Identities: Life History Issues, Methods, and Readings*. Lincoln: University of Nebraska Press.
- CENTRE FOR INTERDISCIPLINARY RESEARCH ON NARRATIVE (CIRN). 2017. "Links to Narrative Centres, Networks, and Programs." Retrieved November 26, 2017 (<http://w3.stu.ca/stu/sites/cirn/links.aspx>).
- CHALASIŃSKI, Józef. 1981. "The Life Records of the Young Generation of Polish Peasants as a Manifestation of Contemporary Culture." Pp. 119-132 in *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, edited by D. Bertaux. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- CHAMBERLAYNE, Prue and Michael RUSTIN. 1999. *From Biography to Social Policy: Final Report of the Sostris Project (Soe2 - Ct96 - 3000)*. London: University of East London, Centre for Biography in Social Policy. Retrieved November 29, 2017 (https://cordis.europa.eu/docs/publications/7609/76095551-6_en.pdf).
- CHAMBERLAYNE, Prue, Joanna BORNAT and Tom WENGRAF (eds). 2000. *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*. London/New York: Routledge.
- CHAMBERLAYNE, Prue, Michael RUSTIN and Tom WENGRAF (eds). 2002. *Biography and Social Exclusion in Europe*, Bristol: The Policy Press.
- CHAMBERLAYNE, Prue, Joanna BORNA and Ursula APITZSCH (eds). 2004. *Biographical Methods and Professional Practice: An International Perspective*. Bristol: The Policy Press.
- CHAMBERS, Ross. 1998. *Facing It: AIDS Diaries and the Death of the Author*. Michigan: University of Michigan Press.
- CHANG, Jamie Suki. 2016. "The Docent Method: A Grounded Theory Approach for Researching Place and Health." *Qualitative Health Research* 27(4): 1-11.
- CHICAGO COMMISSION ON RACE RELATIONS. 1922. *The Negro in Chicago*. Chicago: The University of Chicago Press.
- CHU-YING, Liu. 2012. "On the fetish-character and visual seduction – Dance in Taiwanese Mandopop music videos and youth culture." *Proceedings of the daCi and WDA Global Dance Summit*. Taipei National University of the Arts, Taiwan, July 14th – 20th 2012. Retrieved March 25, 2017 (<https://ausdance.org.au/publications/details/dance-young-people-and-change>).
- CHUTE, Hillary. 2010. *Graphic Women: Life Narrative and Contemporary Comics*. New York: Columbia University Press.

- CHUTE, Hillary. 2011. "Comics Form and Narrating Lives." *Profession* (2011): 107-117.
- CLARK, Andrew and Nick EMMEL. 2010. "Using walking interviews." Retrieved December 19, 2017 (<http://hummedia.manchester.ac.uk/schools/soas/morgancentre/toolkits/13-toolkit-walking-interviews.pdf>).
- CLARK, Andrew. 2017. "Walking Together: Understanding Young People's Experiences of Living in Neighbourhoods in Transition." Pp. 87-103 in *Walking through Social Research*, edited by C. Bates and A. Rhys-Taylor. New York/London: Routledge.
- CLOUGH, Peter. 2004. "Frank." Pp. 41-52 in *Researching Life Stories*, edited by D. Goodley, R. Lawthom, P. Clough and M. Moore. London/New York: Routledge.
- COFFEY, Amanda, Beverly HOLBROOK and Paul ATKINSON. 1996. "Qualitative Data Analysis: Technologies and Representations." *Sociological Research Online* 1(1). Retrieved November 25, 2017 (<https://doi.org/10.5153/sro.1>).
- COLLIER, John and Malcolm COLLIER. 1986. *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. Albuquerque: University of New Mexico Press.
- COLLINS, Kathleen, Anthony ONWUEGBUZIE and Qun JIAO. "A Mixed Methods Investigation of Mixed Methods Sampling Designs in Social and Health Science Research." *Journal of Mixed Methods Research* 1(3): 267-294.
- COLOMY, Paul B. 1986. "Recent Developments in the Functionalist Approach to Change." *Sociological Focus* 19(2): 139-158.
- CORTESE, Anthony J. 1995. "The Rise, Hegemony, and Decline of the Chicago School of Sociology, 1892-1945." *The Social Science Journal* 32(3): 235-254.
- COUSIN, Glynis. 2013. "Reflexivity: The New Reflective Practice." *PBLH* 1(2): 3-7.
- COVILL, Linda, Ulrike ROESLER, and Sarah SHAW (eds.). 2010. *Lives Lived, Lives Imagined: Biography in the Buddhist Traditions*. Somerville (MA, USA): Wisdom Publications.
- CURTIS, Bruce and Cate CURTIS. 2011. *Social Research: A Practical Introduction*. London/Thousand Oaks/New Delhi/Singapore: Sage Publications.
- ČOLOVIĆ, Ivan. 2014. *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- DASSAH, Ebenezer, Heather M. ALDERSEY and Kathleen E. NORMAN. 2017. "Photovoice and Persons With Physical Disabilities: A Scoping Review of the Literature." *Qualitative Health Research* 27(9): 1412-1422.
- DAVIDSON, Christina. 2009. "Transcription: Imperatives for Qualitative Research." *International Journal of Qualitative Methods* 8(2): 36-52.
- DAVIS, Bronwyn and Rom HARRÉ. 1990. "Positioning: The Discursive Production of Selves." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 20(1): 43-63.
- DEEGAN, Mary Jo. 2001. "The Chicago School of Ethnography." Pp. 11-25 in *Handbook of Ethnography*, edited by P. Atkinson, A. Coffey, S. Delamont, J. Lofland, and L. Lofland. London/Thousand Oaks: Sage.
- DE FINA, Anna. 2003. *Identity in narrative: a study of immigrant discourse*. Amsterdam: John Benjamins Publishing.
- DE FINA, Anna and Alexandra GEORGAKOPOULOU. 2008a. "Analysing narratives as practices." *Qualitative Research* 8(3): 379-387.

- DE FINA, Anna and Alexandra GEORGAKOPOULOU. 2008b. "Introduction: Narrative analysis in the shift from texts to practices." *Text&Talk: An Interdisciplinary Journal of Language, Discourse & Communication Studies* 28(3): 275-281.
- DEFLEM, Mathieu. 2013. "The Structural Transformation of Sociology." *Society* 50(2): 156-166.
- DE LA FUENTE, Eduardo. 2009. "Exemplary stories: on the uses of biography in recent sociology." *Thesis Eleven* 97(1): 115-129.
- DENNIS, Rea. 2004. "Public Performance, Personal Story: A Study of Playback Theatre." PhD dissertation, Faculty of Education, Griffith University. Retrieved from *Centre for Playback Theatre* (http://www.playbacktheatre.org/wp-content/uploads/2010/04/Dennis_Thesis_Full.pdf).
- DENZIN, Norman. [1970]1978. *The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods*. New York: McGraw-Hill Book Company.
- DENZIN, Norman. 1989. *Interpretive Biography*. London: Sage.
- DEVAULT, Marjorie L. 2007. "Knowledge from the Field." Pp. 155-182 in *Sociology in America: A History*, edited by C. Calhoun. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- DILTAJ, Vilhelm. 1980. *Izgradnja istorijskog svijeta u duhovnim naukama*. Beograd: BIGZ.
- DILTHEY, Wilhelm. 1990. *Gesammelte schriften. Band 1. Einleitung in die Geisteswissenschaften*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- ДИЛТАЈ, Вилхелм. 1997. *Суштина филозофије и други списи*. Сремски Карловци/Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- DINER, Steven J. 1975. "Department and discipline: The Department of Sociology at the University of Chicago, 1892–1920." *Minerva* 13(4): 514-553.
- DONADIO, Rachel. 2006. "Nadine Gordimer and the Hazards of Biography." *The New York Times*, December 31. Retrieved May 22, 2018 (<https://www.nytimes.com/2006/12/31/books/review/31donadio.html>).
- DONNEL, Alison and Pauline POLKEY (ed). 2000. *Representing Lives: Women and Auto/biography*, London: Macmillan Press.
- DUGGAN, Lisa and Nan D. HUNTER. 2006. *Sex Wars: Sexual Dissent and Political Culture*. New York/London: Routledge.
- DUNCAN, Randy and Matthew SMITH. 2009. *The Power of Comics: History, Form and Culture*. New York/London: Continuum.
- EDWARDS, Rosalind and Janet HOLLAND. 2013. *What is qualitative interviewing?*. London/New Delhi/New York/Sidney: Bloomsbury.
- EGGER, Jan, Jürgen LEHMANN and Martin STRAUMANN. 2015. "‘Collaboration with parents isn’t a burden. It’s just a natural part of my work.’ - Parental Involvement in Switzerland – An Analysis of Attitudes and Practices of Swiss Primary School Teachers." *International Journal about Parents in Education* 9(1): 119-130.
- ELLIOTT, Anthony (ed). 2018. *Routledge Handbook of Celebrity Studies*. London/New York: Routledge.

- ELLIOTT, Jane. 2005. *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- ELLIS, Carolyn. 1995. *Final Negotiations: A Story of Love, Loss, and Chronic Illness*. Philadelphia: Temple University Press.
- ENGLAND, Kim. 1994. "Getting Personal: Reflexivity, Positionality, and Feminist Research." *The Professional Geographer* 46(1): 80-89.
- ERBEN, Michael (ed). 1998. *Biography and Education*. London/Bristol (USA): Falmer Press.
- EVANS, Elizabeth. 2015. *The Politics of Third Wave Feminisms*. Basingstoke (UK)/New York: Palgrave Macmillan.
- EVANS, James and Phil Jones. 2011. "The walking interview: Methodology, mobility and place." *Applied Geography* 31: 849-858.
- FACCIOLI, Patrizia and Nicoletta ZUCCHERI. 1998. "The double vision of alcohol." *Visual Sociology* 13(2): 75-90,
- FELDHENDLER, Daniel. 2008. "Playback Theatre, Life History and biographical Research." *Centre for Playback Theatre*. Retrieved November 25, 2016 (http://playbacktheatre.org/playbacktheatre/wpcontent/uploads/2010/04/Feldhendler_PT-Life-History-and-Biographical-Research_in-English.pdf).
- FINCHAM, Ben, Mark McGUINNISS and Lesley MURRAY (ed). 2010. *Mobile Methodologies*. Houndmills (UK)/New York: Palgrave MacMillan.
- FINLAY, Linda. 2002. "Negotiating the swamp: the opportunity and challenge of reflexivity in research practice." *Qualitative Research* 2(2): 209-230.
- FEFLER, Irina and Niklas RADENBACH. 2009. "The Interrelation between Social Mobility and the Sense of Collective Belonging. A Generation of Social Climbers in the Soviet Union goes to Germany." Pp. 161-180 in *Ethnicity, Belonging and Biography: Ethnographical and Biographical Perspectives*, edited by G. Rosenthal and A. Bogner. Münster: LIT Verlag.
- FERRAROTTI, Franco. 1981. "On the Autonomy of the Biographical Method." Pp. 19-28 in *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, edited by D. Bertaux. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- FERRAROTTI, Franco. 2003. *On the Science of Uncertainty: The Biographical Method in Social Research*. Lanham/Oxford: Lexington Books.
- FERREIRA, Vitor Sérgio. 2014. "Becoming a Heavily Tattooed Young Body: From a Bodily Experience to a Body Project." *Youth & Society* 46(3): 303-337.
- FLICK, Uwe. 2005. "Qualitative Research in Sociology in Germany and the US—State of the Art, Differences and Developments." *Forum: Qualitative Social Research* 6(3). Retrieved November 20, 2016 (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/17/37>).
- FOUCAULT, Michael. 1980. *Power/Knowledge*. New York: Pantheon.
- FOX, Hannah. 2007. "Playback Theatre: Inciting Dialogue and Building Community through Personal Story." *The Drama Review* 51(4): 89-105.

- FRANK, Arthur W. 1997. *The Wounded Storyteller*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- FREEDMAN, Ariela. 2011. "Comics, Graphic Novels, Graphic Narrative: A Review." *Literature Compass* 8(1): 28–46.
- FRIEDMAN, Norman. 1990. "Autobiographical Sociology." *The American Sociologist* 21(1): 60-66.
- FRISCH, Michael. 1990. *A Shared Authority: Essays on the Craft and Meanings of Oral and Public History*. Albany: State University of New York Press.
- FRISCH, Michael. 2006. "Oral History and the Digital Revolution: Toward a Post-Documentary Sensibility." Pp. 102-114 in *The Oral History Reader*, edited by R. Perks and A. Thompson. New York: Routledge.
- FRISCH, Michael. 2008. "Three Dimensions and More: Oral History Beyond the Paradoxes of Method." Pp. 221-238 in *Handbook of Emergent Methods*, edited by S. Hesse-Biber and P. Leavy. New York/London: The Guilford Press.
- FRISCH, Michael and Douglas LAMBERT. 2012. "Mapping Approaches To Oral History Content Management In The Digital Age." *Oral History in the Digital Age*. Institute of Library and Museum Services. Retrieved December 23, 2017 (<http://ohda.matrix.msu.edu/2012/07/mapping/>).
- FRISCH, Michael. 2016. "Oral History in the Digital Age: Beyond the Raw and the Cooked." *Australian Historical Studies* 47(1): 92-107.
- ФУКО, Мишел. 1998. *Археологија знања*. Београд: Плато/Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
- GADAMER, Hans-Georg. 1978. *Istina i metoda*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- GALLAGHER, Shaun and Dan ZAHAVI. 2012. *The Phenomenological Mind*. London/New York: Routledge.
- GANT, Larry, Kate SHIMSHOCK, Paula ALLEN-MEARES, Leigh SMITH, Patricia MILLER, Leslie HOLLINGSWORTH and Trina SHANKS. 2009. "Effects of Photovoice: Civic Engagement Among Older Youth in Urban Communities." *Journal of Community Practice* 17(4): 358–376.
- GARDNER, Philip. 2006. "Oral History." Pp. 206-208 in *The Sage Dictionary of Social Research Method*, edited by V. Jupp. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- GARFINKEL, Harold. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. New Jersey: Prentice-Hall.
- GEORGAKOPOULOU, Alexandra. 2006. "Thinking big with small stories in narrative and identity analysis." *Narrative Inquiry* 16(1): 122–130.
- GERGEN, Mary M. and Kenneth J. GERGEN. 2012. *Playing with Purpose: Adventures in Performative Social Science*. Walnut Creek (USA): Left Coast Press.
- GERHARDT, Uta. 1988. "Qualitative sociology in the Federal Republic of Germany." *Qualitative Sociology* 11(1&2): 29-43.
- GIBSON, William and Andrew BROWN. 2009. *Working with Qualitative Data*. London/Thousand Oaks/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage.
- GIDENS, Entoni. 1998. *Posledice modernosti*. Beograd: Filip Višnjić.

- GIELE, Janet and Glen ELDER (eds). 1998. *Methods of Life Course Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- GILLHAM, Bill. 2000. *The Research Interview*. London/New York: Continuum.
- GLADWELL, Malcolm. 2009. *Izvan prosjeka: Priča o uspjehu*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- GLASER, Barney and Anselm STRAUSS. [1967]1999. *The Discovery of Grounded Theory*. New Brunswick/London: Aldine Transaction Publishers.
- GLUCK, Sherna B. and Daphne PATAI (eds). 1991. *Women's Words: The Feminist Practice of Oral History*. New York/Abingdon (UK): Routledge.
- GOODSON, Ivor F. (ed). 1992. *Studying Teachers' Lives*. London: Routledge.
- GOODSON, Ivor F. 1998. "Storying the Self: Life Politics and the Study of the Teacher's Life and Work." Pp. 3-20 in *Curriculum: Toward New Identities*, edited by W. Pinar. London/New York: Routledge.
- GOODSON, Ivor F. and Pat SIKES. 2001. *Life History Research in Educational Settings: Learning from Lives*. Buckingham/Philadelphia: Open University Press.
- GOODLEY, Dan, Rebecca LAWTHOM, Peter CLOUGH and Michele MOORE (eds). 2004. *Researching Life Stories*. London/New York: Routledge.
- GRIFFIN, Nathan. 2015. "Combining Biographical and Visual Methods in Practice: A Vegan Comics Case Study." Pp. 153-169 in *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, edited by M. O'Neill, B. Roberts and A. C. Sparkes. London/New York: Routledge.
- GROSSELINK, Carol and Susan MYLLYKANGAS. 2007. "The leisure experiences of older US women living with HIV/AIDS." *Health Care for Women International* 28(1): 3-20.
- GUBA, Egon and Yvonna LINCOLN. 1982. "Epistemological and Methodological Bases of Naturalistic Inquiry." *Educational Communications and Technology Journal* 30(4): 233-252.
- GUBRIUM, Jaber and James HOLSTEIN. 2001. "From the Individual Interview to the Interview Society." Pp. 3-32 in *Handbook of Interview Research*, edited by J. Gubrium and J. Holstein. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- GUIDE TO TRANSCRIBING AND SUMMARIZING ORAL HISTORIES. 2010. Oregon Department of Transportation Research Section, March. Retrieved May 25, 2018 (https://www.oregon.gov/ODOT/Programs/ResearchDocuments/guide_to_transcribing_and_summarizing_oral_histories.pdf).
- GUSE, Lorna et al. 2000. "Life Albums in Long-term Care: Resident, Family, and Staff Perceptions." *Geriatric Nursing* 21(1): 34-37.
- HIGH, Steven. 2010. "Telling Stories: A Reflection on Oral History and New Media." *Oral History* 38(1): 101-112.
- HAAKEN, Janice. 1999. *Pillars of Salt: Gender, Memory and the Perils of Looking Back*. New Brunswick: Rutgers University Press.
- HAGGIS, Jane and Mary HOLMES. 2011. "Epistles to Emails: Letters, Relationship Building and the Virtual Age." *Life Writing*, 8(2): 169-185.

- HALMI, Aleksandar. 2005. *Strategije kvalitativnih istraživanja u primjenjenim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- HAMILTON, Nigel. 2007. *Biography: A Brief History*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- HAMMERSLAY, Martyn. 1989. *The dilemma of qualitative method: Herbert Blumer and the Chicago tradition*. London/New York: Routledge.
- HAMMERSLAY, Martyn and Paul ATKINSON. 2007. *Ethnography: Principles in Practice*. London/New York: Routledge.
- HAMMERSLAY, Martyn. 2010. "Reproducing or constructing? Some questions about transcription in social research." *Qualitative Research* 10(5): 553–569.
- HARDEY, Michael. 2004. "Digital Life Stories: Auto/Biography in the Information Age." *Auto/Biography* 12(3): 183-200.
- HARPER, Douglas. 1986. "Meaning and Work: A Study in Photo Elicitation." *Current Sociology* 34(3): 24-45.
- HARPER, Douglas. 1998. "An Argument for Visual Sociology." Pp. 20-35 in *Image-based Research: A Sourcebook for Qualitative Research*, edited by J. Prosser. London/Philadelphia: Falmer Press.
- HARPER, Douglas. 2002. "Talking about Pictures: A Case for Photo Elicitation." *Visual Studies* 17(1): 13-26.
- HARRÉ, Rom and Luk Van LANGENHOVE. 1991. "Varieties of Positioning." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 21(4): 393-407.
- HARRÉ, Rom and Luk Van LANGENHOVE. 1999. *Positioning Theory: Moral Contexts of International Action*. Oxford: Blackwell.
- HARRIS, Jennifer. "The Correspondence Method as a Data-gathering Technique in Qualitative Enquiry." *International Journal of Qualitative Methods* 1(4): 1-9.
- HEDDON, Deirdre and Cathy TURNER. 2010. "Walking Women: Interviews with artists on the move." *Performance Research* 15(4): 14-22.
- HEISLEY, Deborah D. and Sidney J. LEVY. 1991. "Autodriving: A Photoelicitation Technique." *Journal of Consumer Research* 18(3): 257-272.
- HENDERSON, Sheila, Janet HOLAND, Sheena McGRELLIS, Sue SHARPE, Rachel THOMSON and Tina GRIGORIU. 2007. *Inventing Adulthoods: A Biographical Approach to Youth Transitions*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- HITCHINGS, Russell and Verity JONES. 2004. "Living with plants and the exploration of botanical encounter within human geographic research practice." *Ethics, Place & Environment: A Journal of Philosophy & Geography* 7(1-2): 3-18.
- HØFFDING, Simon and Kristian Martiny. 2016. "Framing a phenomenological interview: what, why and how." *Phenomenology and the Cognitive Sciences* 15(4): 539-564.
- HOLLIDAY, Ruth. 2004. "Filming 'The Closet': The Role of Video Diaries in Researching Sexualities." *American Behavioral Scientist* 47(12): 1597-1616.
- HOLLWAY, Wandy and Tony JEFFERSON. 2000. *Doing Qualitative Research Differently*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.

- HOSKINS, Janet. 1998. *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of People's Lives*. London/New York: Routledge.
- HURWORTH, Rosalind. 2003. "Photo-Interviewing for Research." Social Research Update 40. Retrieved November 25, 2016 (<http://sru.soc.surrey.ac.uk/SRU40.html>).
- HYVÄRINEN, Matti. 2008. "Analysing Narratives and Storytelling." Pp. 447–460 in *The SAGE Handbook of Social Research Methods*, edited by P. Alasuutari, L. Bickman and J. Brannen. Los Angeles: Sage Publications.
- HYVÄRINEN, Matti. 2010. "Revisiting the Narrative Turns." *Life Writing* 7(1): 69-82.
- INTERNATIONAL AUTOBIOGRAPHY ASSOCIATION (IABA). 2017. "Journals & Centres." Retrieved December 2, 2017 (<https://sites.google.com/ualberta.ca/iaba/journals-centres?authuser=0>).
- INTERNATIONAL PLAYBACK THEATRE NETWORK (IPTN). 2018. "What is the International Playback Theatre Network (IPTN)?" Retrieved July 15, 2018 (https://www.iptn.info/?a=group&id=what_is_iptn).
- IRWIN, Katherine. 2006. "Into the Dark Heart of Ethnography: The Lived Ethics and Inequality of Intimate Field Relationships." *Qualitative Sociology* 29(2): 155–175.
- JACKNIS, Ira. 1984. "Franz Boas and Photography." *Studies in Visual Communication* 10(1): 2-60.
- JACOBS, Dale. 2008. "Multimodal Constructions of Self: Autobiographical Comics and the Case of Joe Matt's Peepshow." *Biography* 31(1): 59-84.
- JAHNUKAINEN, Markku. 2010. "Extreme Cases." Pp. 378-379 in *Encyclopedia of Case Study Research*, edited by A. Mills, G. Eurepos and E. Wiebe. London/Thousand Oaks/New Delhi/Singapore: Sage Publications.
- JAHNUKAINEN, Markku and Tero JÄRVINEN. 2005. "Risk factors and survival routes: social exclusion as a life-historical phenomenon." *Disability & Society* 20(6): 669–682.
- JAKUBCZAK, Franciszek. 1995. "The Development of Collecting and Researching Methods of Autobiographical Documents in Polish Sociology (1918-1994)." *Polish Sociological Review* No. 110: 159-172.
- JENKS, Christopher. 2011. *Transcribing Talk and Interaction: Issues in the representation of communication data*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins B.V.
- JINDRA, Ines W. 2014. "Why American Sociology Needs Biographical Sociology — European Style." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 44(4): 389-412.
- JOLLY, Margaretta. 2011. "Lamenting the Letter and the Truth about Email." *Life Writing* 8(2): 153-167.
- JONES, Kip. 2003. "The turn to a narrative knowing of persons: One method explored." *Journal of Research in Nursing* 8(1): 60-71.
- JONES, Kip. 2006. "A Biographic Researcher in Pursuit of an Aesthetic: The use of arts-based (re)presentations in 'performative' dissemination of life stories." *Qualitative Sociology Review* 2(1): 66-85.
- JONES, Michael and Irit ALONY. 2008. "Blogs – the new source of data analysis." *Journal of Issues in Informing Science and Information Technology* 5(1): 433-446.

- JONES, Phil, Griff BUNCE, James EVANS, Hannah Gibbs and Jane Ricketts Hein. 2008. "Exploring Space and Place With Walking Interviews." *Journal of Research Practice* 4(2): 1-9.
- JONGELING, Silvia, Margo BAKKER, Ruth van ZORGE, Karijn van KAKEBEEKE. 2016. *Photovoice: Faciliator's Guide*. Utrecht: Rutgers.
- KALANJ, Rade. 2005. *Suvremenost klasične sociologije*. Zagreb: Politička kultura.
- KAPLAN, Lauren. 2013. *People Living with HIV in the USA and Germany: A Comparative Study of Biographical Experiences of Chronic Illness*. Springer VS.
- KAPOTE, Truman. [1966]2017. *Hladnokrvno*. Beograd: IPC Media.
- KARAMELSKA, Teodora and Christian GEISELMANN. 2010. *Experience, Memory and Narrative: A Biographical Analysis of Ethnic Identity*, MICROCON Research Working Paper No. 29. Retrieved December 2, 2017 (<http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1650590>).
- KARAMELSKA, Teodora. 2013. "Religiosity and Women Ageing: Biographical Perspectives." Pp. 201-227 in *Ageing, Ritual and Social Change*, edited by P. Coleman, D. Koleva and J. Bronat. Surrey (UK)/Burlington (USA): Ashgate.
- KENTEN, Charlotte. 2010. "Narrating Oneself: Reflections on the Use of Solicited Diaries with Diary Interviews." *Forum: Qualitative Social Research* 11(2). Retrieved November 20, 2016 (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/1314/2989>).
- KINNEY, Penelope. 2017. "Walking Interviews." *Social Research Update* 67: 1-4.
- KLOCKARS, Carl B. 1975. *The Professional Fence*. London: Tavistock.
- KNOWLES, Gary J. and Ardra L. COLE. 2008. *Handbook of Arts in Qualitative Research*. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore: Sage Publications.
- KOVAČEVIĆ, Ivan, Dragana ANTONIJEVIĆ i Žarko TREBJEŠANIN. 2013a. "Metodološki okvir proučavanja nostalgije i životnih priča." *Etnoantropološki problemi* 8(4): 943-963.
- KOVAČEVIĆ, Ivan, Dragana ANTONIJEVIĆ i Žarko TREBJEŠANIN. 2013b. "Teorijsko-pojmovni okvir za proučavanje nostalgije." *Antropologija* 13(3): 10-26.
- KRALIK, Debbie, Tina KOCH and Beverley BRADY. 2000. "Pen pals: correspondence as a method for data generation in qualitative research." *Journal of Advanced Nursing* 31(4): 909-917.
- KRUSZYŃSKA, Wielisława. 2016. *Poverty and Social Exclusion During and After Poland's Transition to Capitalism: Four Generations of Women in a Post-Industrial City Tell Their Life Stories*. Łódź/Krakow: Łódź University Press/Jagiellonian University Press.
- KULJIĆ, Todor. 2006. *Kultura sjećanja*. Beograd: Čigoja.
- KUSENBACH, Margarethe. 2003. "Street phenomenology: The go-along as ethnographic research tool." *Ethnography* 4(3): 455-485.
- LABOV, William. 1972. *Sociolinguistic Patterns*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- LABOV, William and Joshua WALETZKY. [1967]1997. "Narrative analysis: Oral versions of personal experience." Pp. 12-44 in *Essays on the verbal and visual arts: Proceedings of the 1996 Annual Spring Meeting of the American Ethnological Society*, edited by J. Helm. Seattle: University of Washington Press.

- LALMAN, Mišel. 2004. *Istorija socioloških ideja, Tom II*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- LANGENHOVE, Luk Van and Rom HARRE. "Cultural Stereotypes and Positioning Theory." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 24(4): 359-372.
- LAPADAT, Judith. 2010. "Thematic Analysis." Pp. 925-927 in *Encyclopedia of Case Study Research*, edited by A. Mills, G. Eurepos and E. Wiebe. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage Publications.
- LASH, Scott. 1993. "Reflexive Modernization: The Aesthetic Dimension." *Theory, Culture and Society* 10(1): 1-23.
- LEAVY, Patricia. 2011. *Oral History: Understanding Qualitative Research*. New York: Oxford University Press.
- LEAVY, Patricia. 2012. "Fiction and Critical Perspectives on Social Research: A Research Note." *Humanity & Society* 36(3): 251-259.
- LEBOW, Katharine. 2014. "Autobiography as Complaint: Polish Social Memoir between the World Wars." *Laboratorium* 6(3): 13-26.
- LEECH, Beth. 2002. "Asking Questions: Techniques for Semistructured Interviews." *Political Science & Politics* 34(4): 665-668.
- LEJEUNE, Philippe. 2009. *On Diary*. Manoa: The University of Hawai'i Press.
- LEVINE, Donald, Ellwood CARTER and Eleanor MILLER GORMAN. 1976. "Simmel's Influence on American Sociology." *American Journal of Sociology* 81(4): 813-845.
- LEWIS, David J. and Richard L. SMITH. 1980. *American Sociology and Pragmatism*. The Chicago/London: University of Chicago Press.
- LEWIS, Oscar. 1961. *Children of Sanchez: Autobiography of a Mexican Family*. New York: Random House.
- LILLECKER, Darren. 2014. "Autobiography and Political Marketing: Narrative and the Obama Brand." Pp. 129-149 in *Real Life, Celebrity Stories: Narratives of Ordinary and Extraordinary People across Media*, edited by B. Thomas and J. Round. New York/London: Bloomsbury Academic.
- LINDE, Charlotte. 1993. *Life stories: the creation of coherence*. New York: Oxford University Press.
- LONGO, Mariano. 2015. *Fiction and Social Reality: Literature and Narrative as Sociological Resources*. Farnham/Burlington: Aschgate.
- LUEGER, Manfred and Jürgen HOFFMEYER-ZLOTNIK. 1994. "Hermeneutic Interpretation in Qualitative Research: Between Art and Rules." Pp. 294-307 in *Trends and perspectives in empirical social research*, edited by I. Borg and P. Mohler. Berlin : de Gruyter.
- LÜTZINGER, Saskia. 2012. "The Other Side of the Story: A qualitative study of the biographies of extremists and terrorists." Retrieved March 20, 2018 (https://www.bka.de/SharedDocs/.../DE/.../1_40_TheOtherSideOfTheStory.pdf)
- MACKAY, Nancy. 2007. *Curating Oral Histories: From Interview to Archive*. Walnut Creek (CA): Left Coast Press.
- MAJNHAJM, Karl. 1968. *Ideologija i utopija*. Beograd: Nolit.

- MAMARY, Edward, Jacqueline MCCRIGHT and Kevin ROE. 2007. "Our lives: An examination of sexual health issues using photovoice by non-gay identified African American men who have sex with men." *Culture Health & Sexuality* 9(4): 359-370.
- MANN, Stefan. 2007. "Understanding Farm Succession by the Objective Hermeneutics Method." *Sociologia Ruralis* 47(4): 369-383.
- MANN, Stefan and Jennifer SCHWEIGER. 2009. "Using the Objective Hermeneutics Method in Policy Evaluation." *Evaluation* 15(4): 445-457.
- MANN, Steve. 2016. *The Research Interview*. Basingstoke (UK)/New York: Palgrave Macmillan.
- MARINKOVIĆ, Dušan. 2012. "Čikaška škola sociologije: artikulacija disciplinarnog identiteta." str. 209-230 u *Čikaška škola sociologije 1920-1940.*, priređivač D. Marinković. Novi Sad: Vojvođanska sociološka asocijacija/Mediterran publishing.
- MARTIN, Chris William. 2013. "Tattoos as Narratives: Skin and Self." *Public Journal of Semiotics* 4(2): 2-46.
- MASON, Jennifer. 2002. *Qualitative Researching*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- MATTINGLY, Cheryl. 1998. *Healing Dramas and Clinical Plots: The Narrative Structure of Experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MAY, Christopher (ed). 2002. *Key Thinkers for the Information Society*. London/New York: Routledge.
- MCADAMS, Dan and Cate MCLEAN. 2013. "Narrative Identity." *Current Directions in Psychological Science* 22(3): 233-238.
- MCINTYRE, Alice. 2003. "Through the Eyes of Women: Photovoice and participatory research as tools for reimagining place." *Gender Place & Culture* 10(1): 47-66.
- MCGREGOR, JoAnn. 2006. "Diaries and Case Studies." Pp. 200-206 in *Doing Development Research*, edited by V. Desai and R. Potter. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- MCLELLAN, Eleanor, Kathleen MACQUEEN and Judith NEIDIG. 2003. "Beyond the Qualitative Interview: Data Preparation and Transcription." *Field Methods* 15(1): 63-84.
- MERRILL, Barbara and Linden WEST. 2009. *Using Biographical Methods in Social Research*. London/Thousand Oaks: Sage Publications.
- MEY, Günter and Marc DIETRICH. 2016. "From Text to Image—Shaping a Visual Grounded Theory Methodology." *Forum: Qualitative Social Research* 17(2). Retrieved November 24, 2017 (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/2535>).
- MICKWITZ, Nina. 2016. *Documentary Comics: Graphic Truth-Telling in a Skeptical Age*. Basingstoke (UK)/New York: Palgrave Macmillan.
- MILIĆ, Vojin. 2014. *Sociološki metod*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- MILLER, Robert. 2000. *Researching Life Stories and Family Histories*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- MILLER, Robert. 2003. "Biographical Method." Pp. 15-17 in *The A-Z of Social Research*, edited by R. Miller and J. Brewer. London/Thousand Oaks: Sage Publications.

- MILLER, Robert, Robin HUMPHREY and Elena ZDRAVOMYSLOVA. 2003. "Introduction: Biographical Research and Historical Watersheds." Pp. 1-24 in *Biographical Research in Eastern Europe: Altered Lives and Broken Biographies*, edited by R. Humphrey, R. Miller and E. Zdravomyslova. Aldershot (UK)/Burlington (USA): Ashgate.
- MILLER, Robert and Graham DAY (eds). 2012. *The Evolution of European Identities: Biographical Approaches*. Basingstoke (UK)/New York: Palgrave MacMillan.
- MILLS, Charles Wright. [1959]2000. *The Sociological Imagination*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- MILS, Čarls Rajt. 1998. *Sociološka imaginacija*. Beograd: Plato.
- MILNE, Esther. 2010. *Letters, postcards, email: Technologies of presence*. New York: Routledge.
- MILUTINOVIĆ, Vladimir. 2012. "Neoliberalizam i država." *Peščanik*, Februar 14. Preuzeto Decembar 17. 2017 (<http://pescanik.net/neoliberalizam-i-drzava/>).
- MISCH, Georg. 1950. *A History of Autobiography Antiquity*. London/New York: Routledge.
- MISHLER, Elliot. 1991. *Research Interviewing: Context and Narrative*. Cambridge/London: Harvard University Press.
- MISHLER, Elliot. 1995. "Models of narrative analysis: A typology." *Journal of Narrative and Life History* 5(2): 87-123.
- MOTZ, Marilyn F. 1989. "Visual Autobiography: Photograph Albums of Turn-of-the-Century Midwestern Women Author(s)." *American Quarterly* 41(1): 63-92.
- MOUZELIS, Nicos. 2000. *Sociologijska teorija: Što je pošlo krivo?*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk/Hrvatsko sociološko društvo.
- MURRAY, Sharon. 2008. "From Album to Archive: Context, Meaning, and Two Photographic Albums from an India Mission." *Archivaria* 65: 39-60.
- MYKHALOVSKIY, Eric. 1996. "Reconsidering Table Talk: Critical Thoughts on the Relationship Between Sociology, Autobiography and Self-Indulgence." *Qualitative Sociology* 19(1): 131-151.
- NAGUIB, Neffisa. 2008. "Storytelling: Armenian Family Albums in the Diaspora." *Visual Anthropology* 21(3): 231-244.
- NEEDA, Veronica. 2015. "An Introduction to Playback Theatre." Retrieved November 20, 2017 (<http://static1.squarespace.com/static/INTRODUCING+PLAYBACK+THEATRE+Dec+2015+.pdf>).
- NEUMAN, Lawrence. 2007. *Basics of Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. Boston: Pearson Education.
- NILSEN, Ann. 2008. "From Questions of Methods to Epistemological Issues: The Case of Biographical Research." Pp. 81-94 in *The Sage Handbook of Social Research Methods*, edited by P. Alasuutari, L. Bickman and J. Brannen. London: Sage.
- NOWELL, Lorelli, Jill NORRIS, Deborah WHITE and Nancy MOULES. 2017. "Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria." *International Journal of Qualitative Methods* 16(1): 1-13.

- O'DONOGHUE, Connor. 2014. "Friendship in the Field: Ethics and Reflexivity in Auto/biographical Research." *Journal of Postgraduate Research Trinity College Dublin* 13: 177-191.
- OLESEN SALLING, Henning. 2015. "Life History Approach: Biographies and psychosocietal Interpretation." *Culture, Biography & Lifelong Learning* 1(1): 1-18.
- O'NEILL, Maagie, Sara GIDDENS, Patricia BREATNACH, Carl BAGLEY, Darren BOURNE and Tony JUDGE. 2002. "Renewed methodologies for social research: ethnomimesis as performative praxis." *The Sociological Review* 50(1): 69-88.
- O'NEILL, Maagie, Brian ROBERTS and Andrew C. Sparkes. 2015. "Introduction." Pp. 1-27 in *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, edited by M. O'Neill, B. Roberts and A. C. Sparkes. London/New York: Routledge.
- O'NEILL, Maagie. 2015. "Participatory Biographies: Walking, Sensing, Belonging." Pp. 73-89 in *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, edited by M. O'Neill, B. Roberts and A. C. Sparkes. London/New York: Routledge.
- O'NEILL, Maagie, Umut EREL, Erene KAPTANI and Tracey REYNOLDS. 2018. "Participatory Theatre and Walking as Social Research Methods: A Toolkit." Retrieved March 19, 2018 (<http://fass.open.ac.uk/sites/fass.open.ac.uk/files/files/PASAR/Toolkit%20PASAR%20Final%2030%20Jan%2018.pdf>).
- PALIBRODA, Beverly, Brigitte KRIEG, Lisa MURDOCKAND and Joanne HAVELOCK. 2009. *A Practical Guide to Photovoice: Sharing Pictures, Telling Stories and Changing Communities*. Winnipeg: The Prairie Women's Health Centre of Excellence.
- PALMER, Catherine. 2015. "Drinking, downfall and redemption: biographies and 'athlete addicts'." *Celebrity Studies* 7(2): 169-181.
- PAMPHILON, Barbara. 1999. "The Zoom Model: A Dynamic Framework for the Analysis of Life Histories." *Qualitative Inquir*, 5(3): 393-410.
- PASSERINI, Luisa. 1981. "Debate on Method." *History Workshop* No. 11: 201-203.
- PASSERINI, Luisa. 1983. "Memory" *History Workshop* No. 15: 195-196.
- PASSERINI, Luisa. [1984]2009. *Fascism in Popular Memory: The Cultural Experience of the Turin Working Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- PATEKAR BAHUN, Zdravko. 2016. "Internet stvari kao evolucija interneta ljudi." *Vern'um* 2. Preuzeto Novembar 25. 2017 (<http://www.vernum.hr/vernum/vernum-2-alumni-edition/VERNum-2-ALUMNI-EDITION-12-2016.pdf>).
- PATTON, Michael. 2002. "Two Decades of Developments in Qualitative Research." *Qualitative Social Work* 1(3): 261-238.
- PATTON, Michael. 2002. *Qualitative Research and Evaluation Methods*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- PAULOS, Eric and Elizabeth GOODMAN. 2004. "The Familiar Stranger: Anxiety, Comfort, and Play in Public Places." Retrieved November 25, 2017 ([http://www.paulos.net/papers/2004/Familiar%20Stranger%20\(CHI%202004\).pdf](http://www.paulos.net/papers/2004/Familiar%20Stranger%20(CHI%202004).pdf)
- PENEVSKI, Zoran. 2018. "Grafčki i vizuelni roman." *FPU Grafika knjige*, Januar 05. Preuzeto Mart 23. 2018 (<http://fpuknjiga.org/graficki-i-vizuelni-roman-1/>).

- PERKS, Robert and Alistair THOMSON (ed). 1998. *The Oral History Reader*. London/New York: Routledge.
- PICKERING, Andrew. 1992. "From Science as Knowledge to Science as Practice." Pp. 1-28 in *Science as Practice and Culture*, edited by A. Pickering. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- PINTO, Diana. 1981. "Sociology, Politics, and Society in Postwar Italy 1950-1980." *Theory and Society* 10(5): 671-705.
- PITHOUSE-MORGAN, Kathleen, Mathabo KHAU, Lungile MASINGA and Katherine van de RUIT. 2012. "Letters to Those Who Dare Feel: Using Reflective Letter-Writing to Explore the Emotionality of Research." *International Journal of Qualitative Methods* 11(1): 40-56.
- PITT, Penelope. 2015. "Exploring subject positions and multiple temporalities through an Iranian migrant mother's family photograph albums." *Gender, Place and Culture* 22(2): 205-221.
- PLATT, Jeniffer. 1985. "Weber's verstehen and the history of qualitative research." *The British Journal of Sociology* 36(3): 448-466.
- PLUMMER, Ken and Annabel FARADAY. 1979. "Doing Life Histories." *Sociological Review* 27(4): 773-798.
- PLUMMER, Ken. 1995. *Telling Sexual Stories: Power, Change and Social Worlds*. London/New York: Routledge.
- PLUMMER, Ken. 2001. *Documents of Life 2: An Invitation to a Critical Humanism*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- PLUMMER, Ken. 2002. "Critical humanism in a post-modern world." Pp. 293-303 in *Studies in Symbolic Interaction*, edited by N. Denzin. Bingley: Emerald Group Publishing.
- PLUMMER, Ken. 2005. "Critical humanism and queer theory: Living with the tensions." Pp. 357-374 in *The SAGE Handbook of Qualitative Research*, edited by N. Denzin and Y. Lincoln. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- PLUMMER, Ken. 2013. "A Manifesto for Stories: Critical Humanist Notes for Narrative Wisdom." Pp. 209-220 in *Documents of Life Revisited*, edited by Liz Stanley. Abingdon/New York: Routledge.
- POLKINGHORNE, Donald. 2007. "Validity Issues in Narrative Research." *Qualitative Inquiry* 13(4): 471-486.
- POPULAR MEMORY GROUP. [1982]1998. "Popular Memory: Theory, Politics, Method." Pp. 75-86 in *The Oral History Reader*, edited by R. Perks and A. Thomson. London/New York: Routledge.
- PORTELLI, Alessandro. 1981. "The Peculiarities of Oral History." *History Workshop* No. 12: 96-107.
- PORTELLI, Alessandro. 1990. *The Death of Luigi Trastulli, and Other Stories : Form and Meaning in Oral History*. New York: University of New York Press.
- PORTELLI, Alessandro. [1985]2017. *Biography of an Industrial Town Terni, Italy, 1831-2014*. Cham (SUI): Palgrave MacMillan.

- POUSTIE, Sarah. 2010. "Re-Theorising Letters and 'Letterness'." *Olive Schreiner Letters Project Working Papers on Letters*. Retrieved November 24, 2017 (<http://www.oliveschreinerletters.ed.ac.uk/PoustieWPLetterness.pdf>).
- PRETTO, Albertina. 2015. "A Type of Interview With Photos: The Bipolar Photo Elicitation." *L'Année sociologique* 65(1): 169-190.
- PRETTO, Albertina and Veronica Battello. 2016. "The socio-territorial belonging in a cross-border area: a sociological approach." *Space and Polity* 20(2): 1-17.
- PRIEGO, Ernesto. 2016. "Comics as Research, Comics for Impact: The Case of Higher Fees, Higher Debts." *The Comics Grid: Journal of Comics Scholarship* 6(1): 1-15.
- PROPP, Vladimir. 1984. *Theory and History of Folklore*. Manchester: Manchester University Press.
- РАДОВИЋ, Светлана. 2017. "Кориштење фотографије као технике истраживања у социологији." *Социолошки преглед* 51(2): 211-235.
- RAMMSTEDT, Angela. 1995. "Biographical Research in Italy." *Current Sociology* 43(2): 179-207.
- RC 38 BIOGRAPHY AND SOCIETY. 2006, 2012. "Statutes." Retrieved July 15, 2018(<https://www.isa-sociology.org/en/research-networks/research-committees/rc38-biography-and-society/rc38-statutes>).
- REICHERTZ, Jo. 2004. "Objective Hermeneutics and Hermeneutic Sociology of Knowledge." Pp. 290-295 in *Companion to Qualitative Research*, edited by U. Flick, E. von Kardoff and I. Steinke. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- REED, Adam. 2002. "City of Details: Interpreting the Personality of London." *The Journal of the Royal Anthropological Institute* 8(1): 127-141.
- REYNOLDS, Dwight F. (ed). 2001. *Interpreting the Self: Autobiography in the Arabic Literary Tradition*. Berkeley: University of California Press.
- RICER, Džordž. 2009. *Savremena sociološka teorija i njeni klasični koreni*. Beograd: Službeni glasnik.
- RICHARD, Veronica M. and Maria K. E. LAHMAN. 2015. "Photo-elicitation: reflexivity on method, analysis, and graphic portraits." *International Journal of Research & Method in Education* 38(1): 3-22.
- RICHIE, Donald. 2003. *Doing Oral History*. Oxford/New York: Oxford University Press.
- RICKARD, Wendy. 2004. "The Biographical Turn in Health Studies." Pp. 165-180 in *Biographical Methods and Professional Practice: An International Perspective*, edited by P. Chamberlayne, J. Bornat and U. Apitzsch. Bristol: The Policy Press.
- RICOEUR, Paul. 1984. *Time and Narrative*. Chicago: University of Chicago Press.
- RIEMANN, Gerhard. 2006. "An introduction to "doing biographical research." *Historical Social Research* 31(3): 6-28.
- RISTIĆ, Živan. 2011. *Kvantitativna, kvalitativna i mešovita istraživanja: Metodološki aspekti*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu.
- RITZER, George. 1997. *Suvremena sociologijska teorija*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- ROBERTS, Brian. 2002. *Biographical Research*. Berkshire/New York: Open University Press.

- ROBERTS, Brian and Riitta KYLLÖNEN. 2006. "Editorial Introduction: Special Issue – 'Biographical Sociology'." *Qualitative Sociology Review: Biographical Sociology* 2(1). Retrieved November 16, 2014 (<http://www.qualitativesociologyreview.org>).
- ROBERTS, Brian. 2008. "Performative Social Science: A Consideration of Skills, Purpose and Context." *Forum: Qualitative Social Research* 9(2). Retrieved November 20, 2016 (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/viewArticle/377/821>).
- ROBERTS, Brian. 2015. "Biographical Research: Past, Present, Future." Pp. 11-29 in *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, edited by M. O'Neill, B. Roberts and A. C. Sparkes. London/New York: Routledge.
- ROBERTS, Derek John. 2012. "Secret Ink: Tattoo's Place in Contemporary American Culture." *The Journal of American Culture* 35(2): 153-165.
- RONZI, Sara, Daniel POPE, Lois ORTON and Nigel BRUCE. 2016. "Using photovoice methods to explore older people's perceptions of respect and social inclusion in cities: Opportunities, challenges and solutions." *SSM - Population Health* 2: 732-745.
- ROSENTHAL, Gabriele. 1993. "Reconstruction of Life Stories: Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews." *The narrative study of lives* 1 (1): 59-91.
- ROSENTHAL, Gabriele. 2004. "Biographical Research." Pp. 48-65 in *Qualitative Research Practice*, edited by C. Seale, G. Gobo, J. Gubrium and D. Silverman. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- ROSENTHAL, Gabriele and Artur BOGNER (eds). 2009. *Ethnicity, Belonging and Biography: Ethnographical and Biographical Perspectives*. Münster: LIT Verlag.
- ROSENTHAL, Gabriele and Artur BOGNER (eds). 2017. *Biographies in the Global South*. Frankfurt/New York: Campus Verlag.
- ROSS, Bruce M. 1992. *Remembering the Personal Past: Descriptions of Autobiographical Memory*. New York/Oxford: Oxford University Press.
- ROULSTON, Kathryn. 2010. *Reflective Interviewing: A Guide to Theory and Practice*. London/Thousand Oaks/New Delhi/Singapore: Sage Publications.
- ROWE, Nick. 2007. *Playing the Other: Dramatizing Personal Narratives in Playback Theatre*. London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- RUBIN, David C. (ed). 1995. *Remembering Our Past: Studies in Autobiographical Memory*. Cambridge/New York/Melbourne: Cambridge University Press.
- RUSTIN, Michael. 2000. "Reflections on the biographical turn in social science." Pp. 33-52 in *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*, edited by P. Chamberlayne, J. Bornat, and T. Wengraf. London/New York: Routledge.
- SALDANA, Johnny. 2013. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. London/Thousand Oaks/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage Publications.
- SALMON, Kristijan. 2010. *Storytelling ili pričam ti priču: mašina za proizvodnju priča i formatiranje uma*. Beograd: Clio.
- SALMON, Kristijan. 2011. *Strategija Šeherezade: Prilog Storytellingu*. Beograd: Clio.
- SANDBYE, Mette. 2014. "Looking at the family photo album: a resumed theoretical discussion of why and how." *Journal of Aesthetics & Culture* 6(1): 1-17.

- SARTRE, Jean-Paul. 1963. *Search for a Method*. New York: Published by Alfred A. Knoff.
- SAUNDERS, Edward. 2017. "Biography and Celebrity Studies." Pp. 269-275 in *Biography in Theory*, edited by W. Hemecker, E. Saunders and G. Schima. Berlin/Boston: De Gruyter.
- SAVAGE, Mike and Roger BURROWS. 2007. "The Coming Crisis of Empirical Sociology." *Sociology* 41(5): 885-899.
- SAVAGE, Mike and Roger BURROWS. 2009. "Some Further Reflections on the Coming Crisis of Empirical Sociology." *Sociology* 43(4): 762-772.
- SAVIĆ, Dalibor. 2015. *Aktuelnost Veberove metodološke koncepcije*. Banja Luka: Fakultet političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci.
- САВИЋ, Далибор. 2015. "Методолошке иновације у истраживању сиромаштва." *Социолошки годишњак* 10: 411-427.
- САВИЋ, Далибор. 2015. "Партиципаторно акционо истраживање – рефлексивна методологија у служби демократских промјена." Стр. 255-270 у *Nauka-društvo-tranzicija*, Том I. Banja Luka: Evropski defendologija centar.
- САВИЋ, Далибор. 2016. "Социологија и(ли) књижевност." *Политеиа* 6(11): 237-244.
- SAVIĆ, Dalibor, Anđela PEPIĆ and Duško TRNINIĆ. 2018. "Life-stories of Labour Migrants from Bosnia and Herzegovina: Balkanist Discourse(s), Liminality and Integration." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, DOI: 10.1080/19448953.2018.1506299.
- SCHOSTAK, Marjorie. 1981. *The Life and Words of a !Kung Woman*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- SEIDMAN, Irving. 2006. *Interviewing as Qualitative Research*. New York/London: Teachers College Press.
- SHAW, Ian. 2009. "Rereading The Jack-Roller." *Qualitative Inquiry* 15(7): 1241-1264.
- SHAW, Clifford R. [1930]1966. *The Jack-roller: A Delinquent Boy Own Story*. Chicago: The University of Chicago Press.
- SHEBLE, Laura and Barbara WILDEMUTH. 2009. "Research Diaries." Pp. 211-221 in *Applications of Social Research Methods to Questions in Information and Library Science*, edited by B. Wildemuth. Westport: Libraries Unlimited.
- SHORTALL, Sally. 2003. "Participatory action research" Pp. 225-227 in *The A – Z of Social Research*, edited by R. L. Miller and J. D. Brewer. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications.
- SMITH, Sidonie and Julia WATSON. 2001. *Reading Autobiography: A Guide for Interpreting Life Narratives*. Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- SNEE, Helen. 2010. "Using Blog Analysis." *Realities Toolkit* 10: 1-6. Retrieved July 19, 2017 (<http://eprints.ncrm.ac.uk/1321/2/10-toolkit-blog-analysis.pdf>).
- SNYDER, Claire. 2008. "What Is Third-Wave Feminism? A New Directions Essay." *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 34(1): 175-196.
- SOMERS, Margaret. 1992. "Narrativity, Narrative Identity, and Social Action: Rethinking English Working-Class Formation." *Social Science History* 16(4): 591-630.

- SOMERS, Margaret. 1994. "The Narrative Constitution of Identity: A Relational and Network Approach." *Theory and Society* 23(5): 605-649.
- SOMMER, Barbara and Mary QUINLAN. 2009. *The Oral History Manual*. New York/Toronto: Altamira Press.
- SOPACK, Nicolette, Maria MAYAN and Berna SKRYPNEK. (2015). "Engaging young fathers in research through photo-interviewing." *The Qualitative Report* 20(11): 1871-1880.
- SORAPURE, Madeleine. 2003. "Screening Moments, Scrolling Lives: Diary Writing on the Web." *Biography* 26(1): 1-23.
- SPASIĆ, Ivana (ur). 1998. *Interpretativna sociologija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- SPENCE, Jo and Patricia HOLLAND (eds). 1991. *Family Snaps: The Meaning of Domestic Photography*. London: Virago.
- STANLEY, Liz. 1992. *The Auto/Biographical I: Theory and Practice of Feminist Auto/Biography*. Manchester: Manchester University Press.
- STANLEY, Liz. 1994. "Sisters under the Skin? Oral Histories and Auto/Biographies." *Oral History* 22(2): 88-89.
- STANLEY, Liz. 2002. "Shadows lying across her pages: epistolary aspects of reading 'the eventful I' in Olive Schreiner's letters." *Journal of European Studies* 32(125-126): 251-266.
- STANLEY, Liz. 2004. "The Epistolarium: On Theorizing Letters and Correspondences." *Auto/Biography* 12(1): 201-235.
- STANLEY, Liz. 2010. "To the letter: Thomas and Znaniecki's The Polish Peasant and writing a life, sociologically." *Life Writing* 7(2): 139-151.
- STANLEY, Liz. 2011. "The Epistolary Gift, the Editorial Third-Party, Counter-Epistolaria: Rethinking the Epistolarium." *Life Writing* 8(2): 135-152.
- STANLEY, Liz. 2013. "Introduction: Documents of Life and Critical Humanism in a Narrative and Biographical Frame." Pp. 3-18 in *Documents of Life Revisited*, edited by Liz Stanley. Abingdon/New York: Routledge.
- STANLEY, Liz. 2015. "The Death of the Letter? Epistolary Intent, Letterness and the Many Ends of Letter-Writing." *Cultural Sociology* 9(2): 240-255.
- STANLEY, Liz. 2018. "To the Letter: An Overview of Letters in Sociology." Edinburgh: Whites Writing Whiteness Working Paper. Retrieved July 19, 2018 (<http://www.whiteswritingwhiteness.ed.ac.uk/publications/working-papers/to-the-letter/>).
- STEINER, Petra and Barbara PICHLER. 2009. "Objective Hermeneutic: Methodological Reflections on Social Structures in Women's Lives." *Psychology & Society* 2(1): 50-54.
- STRAUS, Robert. 1989. "Conversation with Robert Straus." *British Journal of Addiction* 84(1):7-17.
- SUÁREZ-ORTEGA, Magdalena. 2012. "Performance, Reflexivity, and Learning Through Biographical-Narrative Research." *Qualitative Inquiry* 19(3): 189-200.

- SURI, Harsh. 2011. "Purposeful Sampling in Qualitative Research Synthesis." *Qualitative Research Journal* 11(2): 63-75.
- SUTHERHAND, Edwin H. 1937. *The Professional Tief*. Chicago/London: The University of Chicago Press.
- SZACKI, Jerzy. 1998. "Polish Sociology 1940-1989: In Service of Society or in Service of the Regime?" *Polish Sociological Review* No. 122: 115-131.
- ŠIKIĆ-MIKANović, Lynnete. *Skriveni životi: Prilog antropologiji ruralnih žena*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- ШУВАКОВИЋ, Урош. 2011. "Значај и могућности примјене биографског метода у истраживању политичких партија." Стр. 157-165 у *Методолошке студије*, У. Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим сједиштем у Косовској Митровици.
- ШУВАКОВИЋ, Урош. 2014. "Биографски метод у савременим истраживачким интерпретацијама." Стр. 85-96 у *Проучавање друштвених појава: Методолошка разматрања*, уредили Д. Ђорђевић и Ј. Петровић. Ниш: Филозофски факултет и Машински факултет Универзитета у Нишу.
- TEDDLIE, Charles and Fen YU. 2007. "Mixed Methods Sampling: A Typology With Examples." *Journal of Mixed Methods Research* 1(1): 77-100.
- TERKEL, Studs. 1968. *Division Street: America*. London: Allen Lane.
- TERKEL, Studs. 1977. *Working : People talk about what they do all day and how they feel about what they do*. Harmondsworth: Penguin.
- TERKEL, Studs. 1984. *The Good War*. New York: Pantheon.
- THOMAS, William and Dorothy THOMAS. 1928. *The child in America: Behavior problems and programs*. New York: Knopf.
- THOMAS, William and Florian ZNANIECKI. 1918. *The Polish Peasant in Europe and America*. Boston: The Gorham Press.
- THOMPSON, Paul. 1981. "Life Histories and the Analysis of Social Change." Pp. 289-306 in *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, edited by D. Bertaux. Beverly Hills/London: Sage Publications.
- THOMPSON, Paul. [1978]2000. *The Voice of the Past*. New York: Oxford University Press.
- THOMPSON, Paul and Joanna BORNAT. 2017. *The Voice of the Past*. New York: Oxford University Press.
- THOMSON, Rachel and Janet HOLLAND. 2005. " 'Thanks for the memory': memory books as a methodological resource in biographical research." *Qualitative Research* 5(2): 201-219.
- ТОМПСОН, Пол. 2012. *Глас прошлости – Усмена историја*. Београд: Clio.
- TRACY, Sarah. 2013. *Qualitative Research Methods: Collecting Evidence, Crafting Analysis, Communicating Impact*. Malden/Oxford: Wiley-Blackwell.
- TRASHER, Frederic M. 1927. *The Gang*. Chicago: New Chicago School Press.
- TRIBULL, Carly Melissa. 2017. "Sequential Science: A Guide to Communication Through Comics." *Annals of the Entomological Society of America* 110(5): 457-466.

- TSEKERIS, Charalambos. 2007. "Performativity." *Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Retrieved July 15, 2017 (http://www.blackwellreference.com/public/tocnode?id=g9781405124331_chunk_g978140512433122_ss1-52).
- TURNER, Jonathan H. 1988. "The Mixed Legacy of the Chicago School of Sociology." *Sociological Perspectives* 31(3): 325-338.
- TURNER, Stephen. 2014. *American Sociology*. New York: Palgrave MacMillan.
- TWIDLE, Hedley. 2018. "'A Very Strange Relationship': Life Writing, Overwriting, and the Scandal of Biography in the Gordimer-Roberts Affair" *Biography* 41(1): 91-115.
- VAIL, Angus. 2007. "Body Modification." Pp. 328-330 in *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, edited by G. Ritzer. Malden/Oxford/Victoria: Blackwell Publishing.
- VAN DIJK, Teun. 2009. *Society in Discourse. How Context Controls Text and Talk*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VIKARI HADDOCK, Serena. 1997. "Sociology in Italy." *South European Society and Politics* 2(3): 131-139.
- VILIG, Karla. 2016. *Kvalitativna istraživanja u psihologiji*. Beograd: Clio.
- WAEGERMANN, Peter C. 2012. *Knowledge Capital in Digital Society*. CreateSpace Independent Publishing Platform.
- WAGNER, Stephan, Peter LUKASSEN and Matthias MAHLENDORF. 2010. "Misused and missed use — Grounded Theory and Objective Hermeneutics as methods for research in industrial marketing." *Industrial Marketing Management* 39: 5–15.
- WALSH, David. 1998. "Structure/Agency." Pp. 8-33 in *Core Sociological Dichotomies*, edited by C. Jenks. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- WANG, Caroline and Mary Ann BURRIS. 1994. "Empowerment through Photo Novella: Portraits of Participation." *Health Education & Behavior* 21(2): 171-186.
- WANG, Caroline and Mary Ann BURRIS. 1997. "Photovoice: Concept, Methodology, and Use for Participatory Needs Assessment." *Health Education & Behavior* 24(3): 369-387.
- WANG, Caroline. 1999. "Photovoice: A Participatory Action Research Strategy Applied to Women's Health." *Journal of Women's Health* 8(2): 185-192.
- WANG, Caroline. (2006). "Youth participation in photovoice as a strategy for community change." *Journal of Community Practice* 14(1-2): 147-161.
- WARD, Nicki. 2012. "Complicating Actions and Complicated Lives: Raising Questions about Narrative Theory through an Exploration of Lesbian Lives." Pp. 187–206 in *Biography and Turning Points in Europe and America*, edited by K. Hackstaff, F. Kupferberg and C. Negroni. Bristol: The Policy Press.
- WARD, Richard, Ian RIVERS, Mike SUTHERLAND. 2012. *Lesbian, Gay, Bisexual and Transgender Ageing: Biographical Approaches for Inclusive Care and Support*. London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- WARGO, Jon. 2015. "'Every selfie tells a story ...': LGBTQ youth livestreams and new media narratives as connective identity texts." *New media & society*: 1–19.
- WARREN, Saskia. 2016. "Pluralising the walking interview: researching (im)mobilities with Muslim women." *Social & Cultural Geography* 18 (6): 786-807.
- WEBER, Max. 1989. *Protestantska etika i duh kapitalizma*. Sarajevo: Veselin Masleša.

- WEBSTER, Frank. 2014. *Theories of the Information Society*. London/New York: Routledge.
- WENGRAF, Tom. 1999. "Contextualising subjectivity in the exploration and presentation of cases in biographic narrative research." *SOSTRIS Working Paper 6*. London: Centre for Biography in Social Policy at the University of East London.
- WENGRAF, Tom. 2001. *Qualitative Research Interviewing: Biographic Narrative and Semi-Structured Methods*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage.
- WENGRAF, Tom, Prue CHAMBERLAYNE and Joanna BORNAT. 2002. "A Biographical Turn in the Social Sciences? A British-European View." *Cultural Studies – Critical Methodologies* 2(2): 245-269.
- WENGRAF, Tom. 2003. "Historicising the 'socio', theory, and the constant comparative method." Pp. 309-328 in *Biography and Social Exclusion in Europe*, edited by P. Chamberlayne, M. Rustin and T. Wengraf. Bristol: The Policy Press.
- WILLIAMS, Ian. 2012. "Graphic Medicine: Comics as Medical Narrative." *Medical Humanities* 38(1): 21-27.
- WINCLAWSKI, Włodzimierz. 2007. "Józef Chałasiński - a classic of Polish sociology." *Eastern European Countryside*, No. 13: 169-178.
- WOODGATE, Roberta, Melanie ZURBA and Pauline TENNET. 2017. "Worth a Thousand Words? Advantages, Challenges and Opportunities in Working with Photovoice as a Qualitative Research Method with Youth and their Families." *Forum: Qualitative Social Research* 18(1). Retrieved December 24, 2017 (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article/view/2659>).
- ZAGRYAZHSKAYA, Elizaveta and Zoja ZAGRYAZHSKAYA (ed). 2015. *Playback Theatre Practice: Selected Articles*. Moscow: Vash Poligraphicheskii Partner.
- ZORBAUGH, Harvey. [1929]1976. *The Gold Coast and the Slum: a sociological study of Chicago's near north side*. Chicago/London: University of Chicago Press.

БИОГРАФИЈА

Далибор Савић је рођен 19. 03. 1981. године у Бањој Луци. Додипломски студиј Филозофије и социологије завршио је 2009. године на Филозофском факултету Универзитета у Бањој Луци (просјечном оцјеном 9, 54). Магистарски студиј Социологије завршио је 2013. године на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци (просјечном оцјеном 9, 91).

Од 2009. године запослен је као асистент, а од 2013. године као виши асистент на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци. У звање асистента и вишег асистента биран је на ужој научној области Методологија социјалних истраживања. Изводи наставу из следећих предмета: Методологија друштвених наука, Методологија социолошких истраживања, Методологија науке, Социолошки практикум, Истраживачки пројекат, Методологија научно-истраживачког рада, и др.

Током досадашње научно-истраживачке каријере објавио је научну монографију „Актуелност Веберове методолошке концепције“, као и десетак научних радова у угледним домаћим и иностраним часописима. Члан је Социолошког друштва Републике Српске.

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА

ПРИМЉЕНО: 17. 12. 2018

1560/18

ИЗВЈЕШТАЈ
о оцјени урађене докторске дисертације

I ПОДАЦИ О КОМИСИЈИ

Наставно-научно вијеће Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци одлуком број 08/3.1416-3/18 од 20. 11. 2018. године, именовало је Комисију за оцјену и одбрану докторске дисертације кандидата мр Далибора Савића под називом *Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама*, у саставу:

1. др Ранка Перић Ромић, доцент, ужа научна област Посебне социологије, Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, предсједник;
2. др Урош Шуваковић, редовни професор, ужа научна област Методологија социјалних истраживања, Учитељски факултет Универзитета у Београду, члан;
3. др Душко Трнинић, доцент, ужа научна област Посебне социологије, Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци, члан.

Након што су остварени одговарајући преглед и анализа урађене докторске дисертације кандидата мр Далибора Савића, горе поменута Комисија Наставно-научном вијећу Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци подноси Извјештај о оцјени урађене докторске дисертације под називом *Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама*.

- 1) Навести датум и орган који је именовао комисију;
- 2) Навести састав комисије са назнаком имена и презимена сваког члана, научно-наставног звања, назива уже научне области за коју је изабран у звање и назива универзитета/факултета/института на којем је члан комисије запослен.

II ПОДАЦИ О КАНДИДАТУ

- 1) Име и презиме: Далибор (Васо) Савић
- 2) Датум и мјесто рођења: 19. 03. 1981. године, Бања Лука, Босна и Херцеговина
- 3) Послиједипломске (магистарске) студије завршио на Универзитету у Бањој Луци, Факултет политичких наука, Студијски програм Социологија, те стекао звање магистар социолошких наука
- 4) Магистарски рад из научне области Социологија под називом *Актуелност Веберове методолошке концепције* одбранио је на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци, дана 27. 09. 2013. године.
- 5) Научна област: Социологија
- 6) Кандидат је тему докторске дисертације пријавио на Факултету политичких наука Универзитета у Бањој Луци, на дан 06. 11. 2014. године:
 - Одлуком Наставно-научног вијећа Факултета политичких наука

Универзитета у Бањој Луци, 08/3.1681-6/14, од 19. 11. 2014. године, именована је Комисија за оцјену подобности теме и кандидата

- Наставно-научно вијеће Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци на сједници одржаној 18. 12. 2014. године усвоја позитиван Извјештај о подобности теме и кандидата и доноси одлуку број 08/3.1949-4/14 од 18. 12. 2014. године
- Сенат Универзитета у Бањој Луци је одлуком број 02/04-3.155-49/15 од 29. 01. 2015. године дао сагласност на Извјештај о оцјени подобности теме и кандидата за израду докторске дисертације на Факултету политичких наука за мр Далибора Савића на тему *Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама*
- У складу са прописаном процедуром, на Захтјев ментора број 08/1.1411/18 од 16. 11. 2018. године извршена је провјера оригиналности докторске дисертације помоћу званичног софтвера за откривање плагијата при чему је утврђено да не постоји плагијаризам. На основу успјешне провјере дисертације издато је Увјерење од стране продекана за научно-истраживачки рад Факултета политичких наука број 08/1.1412/18 од 16. 11. 2018. године и докторска дисертација је упућена у даљу процедуру
- Одлуком Наставно-научног вијећа ~~Факултета политичких наука~~ Универзитета у Бањој Луци 08/3.1416-3/18, од 20. 11. 2018. године, именована је Комисија за оцјену и одбрану докторске дисертације

Увидом у библиографију кандидата (која се састоји из десетак научних радова објављених у угледним домаћим и иностраним часописима, односно зборницима радова, те једне научне монографије) Комисија је издвојила један оригинални научни рад на којем је кандидат мр Далибор Савић први аутор:

1) Savić, D., Pepić, A. and Trinić, D. (2018): Life-stories of Labour Migrants from Bosnia and Herzegovina: Balkanist Discourse(s), Liminality and Integration, *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, DOI: 10.1080/19448953.2018.1506299

Узимајући у обзир да је поменути оригинални научни рад из уже научне области у којој је кандидат радио истраживање из своје докторске дисертације (Методологија социјалних истраживања), а објављен је у научном часопису са импакт фактором индексираном у Social Sciences Citation Index (SSCI), Комисија констатује да кандидат мр Далибор Савић испуњава све услове прописане Одлуком о додатним условима за одбрану докторске дисертације на Универзитету у Бањој Луци (Одлука Сената Универзитета број 01/04-3.138-40/17 од 26. 01. 2017. године).

- 1) Име, име једног родитеља, презиме;
- 2) Датум рођења, општина, држава;
- 3) Назив универзитета и факултета и назив студијског програма академских студија II циклуса, односно послједицидипломских магистарских студија и стечено стручно/научно звање;
- 4) Факултет, назив магистарске тезе, научна област и датум одбране магистарског рада;
- 5) Научна област из које је стечено научно звање магистра наука/академско звање мастера;
- 6) Година уписа на докторске студије и назив студијског програма.

III УВОДНИ ДИО ОЦЈЕНЕ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

- 1) Наслов докторске дисертације: „Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама“
- 2) Тема докторске дисертације је прихваћена од стране Наставно-научног вијећа

Факултета политичких наука Универзитета у Бањој Луци Одлуком број 08/3.1949-4/14 од 18. 12. 2014. године. Сенат Универзитета у Бањој Луци је Одлуком број 02/04-3.155-49/15 од 29. 01. 2015. године дао сагласност на Одлуку Наставно-научног вијећа Факултета политичких наука и кандидату одобрио тему докторске дисертације

3) Садржај докторске дисертације

УВОД	1
1. МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА	6
1.1. Предмет истраживања	6
1.2. Циљеви истраживања	10
1.3. Хипотетички оквир истраживања	11
1.4. Методе истраживања	12
1.5. Научна и друштвена оправданост истраживања	13
2. НАСТАНАК И РАЗВОЈ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА	14
2.1. Претече биографских истраживања у друштвеним наукама	14
2.2. Период Чикашке школе	17
2.3. На маргинама друштвених наука	23
2.4. Период ревитализације	28
2.5. Повратак на стазе (старе) славе	40
3. ЕПИСТЕМОЛОШКО-ТЕОРИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА	55
3.1. Јединство у различитостима	55
3.1.1. Дјеловање-структура	58
3.1.2. Субјективно-објективно	61
3.2. Епистемолошке специфичности биографских метода	69
3.2.1. Животна историја	69
3.2.2. Усмена историја	76
3.2.3. Ауто/биографија	80
3.2.4. Наративна анализа	83
4. ТЕХНИЧКО-ОРГАНИЗАЦИЈСКИ АСПЕКТИ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА	87
4.1. Полазне претпоставке	87
4.2. Избор теме за истраживање	90
4.3. Извори података	93
4.3.1. Аутобиографије и биографије	93
4.3.2. Дневници	98
4.3.3. Писма	104
4.3.4. Остали извори	112
4.4. Узорковање	116
4.5. Прикупљање података путем интервјуа	124
4.5.1. Од „друштва интервјуа“ до појединачног биографског интервјуа	124
4.5.2. Планирање и реализација биографског интервјуа	137
4.6. Сређивање, обрада и анализа података	155
4.6.1. Организација и архивирање података	155
4.6.2. Транскрипција	158
4.6.3. Тематска анализа	163
5. ИНТЕРДИСЦИПЛИНАРНЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У	

БИОГРАФСКИМ ИСТРАЖИВАЊИМА	172
5.1. Фото-интервју	172
5.2. Фото-глас	177
5.3. Аутобиографски стрип	181
5.4. Плејбек позориште	186
5.5. Ходајући интервју	191
6. НАУЧНО-СТРАТЕГИЈСКИ АСПЕКТИ	
БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА	197
6.1. Полазне претпоставке	197
6.2. Основни циљеви биографских истраживања:	
критички хуманизам и рефлексивност	197
6.3. Реализација циљева биографских истраживања	208
6.4. Организациона структура биографских истраживања	213
ЗАКЉУЧАК	216
ЛИТЕРАТУРА	221

4) Основни подаци о докторској дисертацији

Докторска дисертација кандидата-мр Далибора Савића написана је на 247 страница компјутерски сложеног текста формата А4, фонтом Times New Roman, величине 12 и са проредом 1,5. Докторска дисертација садржи 12 табела и 8 графичких приказа. При изради докторске дисертације кандидат је користио 410 извора.

Поред Увода, Закључка и списка кориштене литературе, структуру докторске дисертације чини шест поглавља: *Методолошки оквир истраживања, Настанак и развој биографских истраживања у друштвеним наукама, Епистемолошко-теоријски аспекти биографских истраживања, Техничко-организацијски аспекти биографских истраживања, Интердисциплинарне тенденције у биографским истраживањима и Научно-стратегијски аспекти биографских истраживања.*

У **уводном дијелу рада** кандидат нас упознаје са најосновнијим информацијама о историјском развоју и тренутној актуелности биографских истраживања у друштвеним наукама. У том контексту, кандидат истиче све већи значај поменутог истраживачког приступа у међународним академским оквирима, односно његову неоправдану запостављеност унутар домаће академске заједнице. Поред наведеног, кандидат нас упознаје и са разлозима употребе синтагме „методолошке перспективе“ у наслову докторске дисертације, при чему посебно издваја три момента: хеуристички (вишезначност и аналитичку отвореност термина „перспектива“), класификацијски (вишезначност атрибута „методолошки“, тј. условну подјелу на епистемолошке, техничко-организацијске и научно-стратегијске аспекте методологије друштвених наука) и вриједносно-спознајни (властиту приврженост поставкама филозофског перспективизма, односно њихову компатибилност са епистемолошким обиљежјима биографских истраживања у друштвеним наукама).

У поглављу под насловом „**Методолошки оквир истраживања**“ кандидат нас упознаје са нацртом научне замисли на основу којег је реализовано истраживање. У том смислу, ово поглавље је посвећено представљању уобичајених елемената поменутог научног документа: одређења предмета истраживања, циљева истраживања, хипотетичког оквира истраживања, метода истраживања, односно научне и друштвене оправданости истраживања.

У оквиру поглавља „**Настанак и развој биографских истраживања у друштвеним наукама**“ кандидат поменуто проблематику представља кроз пет потпоглавља: „Претече биографских истраживања у друштвеним наукама“,

„Период Чикашке школе“, „На маргинама друштвених наука“, „Период ревитализације“ и „Повратак на стазе (старе) славе“. Садржај наведених поглавља конципиран је као детаљан приказ међусобне условљености најзначајнијих научних и ширих друштвених околности које су обиљежиле досадашњи развој биографских истраживања у друштвеним наукама. При томе, кандидат је нарочиту пажњу посветио расвјетљавању међусобних односа, као и сличности и разлика, између америчке и европских традиција биографских истраживања у друштвеним наукама (пољске, њемачке, француске, италијанске и британске). Поред тога, у овом поглављу кандидат је описао и околности које су водиле ка оснивању најзначајнијих националних и интернационалних удружења биографских истраживача у друштвеним наукама, односно представио је њихов значај за развој и популаризацију биографских истраживања и њихов тренутни статус у оквиру квалитативне и мјешовите методологије.

Наредно поглавље дисертације, под називом **„Епистемолошко-теоријски аспекти биографских истраживања“**, кандидат је посветио представљању сличности и разлика између најзначајнијих биографских метода: животне историје, усмене историје, ауто/биографије и наративне анализе. Први дио поменутог поглавља, под називом „Јединство у различитостима“ осмишљено је као хеуристички оквир за метаепистемолошко утемељење биографских метода. Наведени хеуристички оквир кандидат заснива на разматрању темељних социолошких апорија: односа између појединачног дјеловања и друштвене структуре, тј. односа између субјективних и објективних димензија људске спознаје. У том смислу, кандидат је настојао да укаже како и поред међусобних разлика (парадигматских, теоријских, техничких) биографске методе у друштвеним наукама повезује отпор према холизму и сцијентизму, односно како њихова научна утемељеност почива на антипозитивистичким принципима. Други дио поменутог поглавља, под називом „Епистемолошке специфичности биографских метода“, у потпуности је посвећен представљању и анализи најзначајнијих епистемолошких карактеристика горе поменутих метода.

Поглавље под називом **„Техничко-организацијски аспекти биографских истраживања“** представља, како то и сам кандидат истиче, својеврстан водич за планирање и реализацију биографских истраживања. Сходно томе, у оквиру овог поглавља кандидат је обрадио најзначајније процедуре и технике од којих зависи квалитет сваког биографског истраживања: избор теме за истраживање, избор врсте података за прикупљање, различите процедуре узорковања, планирање и реализацију биографског интервјуа, као и сређивање, обраду и анализу прикупљених података. При томе, кандидат је поред интерпретација препорука и искустава најпознатијих свјетских биографских истраживача у друштвеним наукама, у више наврата реферисао и на властито истраживачко искуство у тој области. У том контексту, нарочито бисмо нагласили оне дијелове овог поглавља који се односе на практичну употребу савремених информационо-комуникационих технологија у биографским истраживањима (нпр. при прикупљању, транскрипцији и анализи биографских података).

У оквиру поглавља **„Интердисциплинарске тенденције у биографским истраживањима“** кандидат нас упознаје са методама и техникама које су карактеристичне за перформативни и партиципаторни заокрет у биографским истраживањима: фото-интервју, фото-глас, аутобиографски стрип, плејбек позориште и ходајући интервју. С обзиром на њихове методолошке специфичности, кандидат за сваку од наведених метода и техника посебно представља њихове епистемолошке и техничко-организацијске претпоставке. Поред тога, за сваку од наведених метода и техника кандидат наводи дисциплине друштвених наука у којима је њихова употреба учестала или све учесталија,

односно области друштвености које су изузетно захвалне за њихову примјену.

Последње поглавље дисертације под називом **„Научно-стратегијски аспекти биографских истраживања“** усмјерено је ка разматрању еманципаторских потенцијала биографских истраживања у друштвеним наукама. Наведени задатак кандидат обрађује на три нивоа: на нивоу основних циљева цјелокупне области (тј. критичког хуманизма и рефлексивности), на нивоу посредног и непосредног утицаја резултата биографских истраживања на друштвене процесе и појаве, односно на нивоу организационе структуре биографских удружења и њиховог значаја за промоцију биографских истраживања у друштвеним наукама.

У **закључном дијелу рада** кандидат сумира резултате истраживања представљене у претходно наведеним поглављима, те их повезује са ширим контекстом актуелних дешавања у друштвеним наукама и савременом друштву. У том смислу, кандидат сугерише да биографска истраживања представљају оруђе против антихуманистичких тенденција у науци (нпр. позитивизма и сцијентизма), али и друштву (као отпор инструментализацији наратива).

- 1) Наслов докторске дисертације;
- 2) Вријеме и орган који је прихватио тему докторске дисертације
- 3) Садржај докторске дисертације са страничењем;
- 4) Истаћи основне податке о докторској дисертацији: обим, број табела, слика, шема, графикана, број цитиране литературе и навести поглавља.

IV УВОД И ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

- 1) Основни разлози за предузимање, проблем, предмет, циљеви и хипотезе истраживања

Основни разлог за предузимање истраживања је стицање нових теоријских и практичних сазнања из методологије квалитативних истраживања, са посебним нагласком на методологију биографских истраживања у друштвеним наукама. Наиме, за разлику од актуелних дешавања у друштвеним наукама на међународном нивоу, унутар којих, између осталог, квалитативна методологија деценијама уназад доживљава континуирану експанзију, поменуте научне тенденције унутар наше академске заједнице још увијек су подређене квантитативној методологији, тј. позитивистичкој парадигми. У том контексту, могуће је уочити и огромну разлику у „научном легитимитету“ поменутих истраживачких приступа и то не само унутар наше академске заједнице, већ и када су у питању домаћи извори финансирања научно-истраживачких пројеката (јавни и приватни), у корист квантитативне методологије/позитивистичке парадигме. Наведени проблем нарочито је изражен у случају биографских истраживања, која унутар наше академске заједнице представљају велику непознаницу и то не само на теоријском, већ и методолошком нивоу. Из шире перспективе, наведени проблем могуће је повезати и са непостојањем традиције/одређене школе квалитативних истраживања унутар наше академске заједнице, односно са незаинтересованошћу домаћих истраживача за актуелна дешавања у друштвеним наукама на међународном нивоу.

У контексту претходно наведеног проблема, кандидат је за предмет истраживања изабрао методологију биографских истраживања. С обзиром на оскудност домаћих извора и емпиријских истраживања кандидат је одлучио да наведеном предмету приступи перспективистички, тј. кроз дијахронијско и синхронијско разматрање најзначајнијих епистемолошко-теоријских, техничко-организацијских и научно-стратегијских питања која су обиљежила настанак и развој поменуте подобласти квалитативних истраживања. Сходно томе, поред

најреферентнијих међународних извора (претежно на енглеском језику), кандидат се при реализацији истраживања ослањао и на властито истраживачко искуство.

Научни циљеви истраживања усмјерени су ка стицању нових теоријских и примјењених сазнања из методологије друштвених наука, тј. методологије биографских истраживања. У том контексту, кандидат наводи сљедеће научне циљеве:

- на нивоу научног описа – представљање актуелних расправа о епистемолошким, техничко-организациским и научно-стратејским питањима која су повезана са методологијом биографских истраживања у друштвеним наукама;
- на нивоу научне класификације и сврставања – утврђивање методолошких сличности и разлика између најзначајнијих/најпопуларнијих биографских метода (животне историје, усмене историје, ауто/биографије и наративне анализе);
- на нивоу научног објашњења – разматрање међусобне повезаности биографских истраживања и ширег друштвеног контекста у којем се она врше, тј. указивање на хеуристичке могућности у том правцу;
- на нивоу научног предвиђања – утврђивање могућих праваца даљег развоја биографских истраживања, са посебним нагласком на интердисциплинарне тенденције, као и употребу савремених информационо-комуникационих технологија.

Примјењени циљеви истраживања усмјерени су ка популаризацији биографских метода и истраживања, како у академском, тако у ванакадемском контексту. У том смислу, кандидат је нарочито нагласио еманципаторске потенцијале биографских истраживања.

Доследно примјењујући методологију квалитативних истраживања, кандидат је развио хипотетички оквир којег чине радна и помоћне хипотезе (класификација хипотеза по њиховој спознајној моћи). Радна хипотеза је заснована на тврдњи да *биографска истраживања у друштвеним наукама подстичу критичко промишљање темељних епистемолошких, техничко-организациским и научно-стратејских категорија и/или процедура, те, као таква, отварају нове методолошке перспективе усмјерене ка превазилажењу досадашње доминације позитивистичке парадигме у друштвеним наукама.*

На основу поменуте радне хипотезе, кандидат развија и сљедеће помоћне хипотезе, које су усмјерене ка допуњавању хипотетичких ставова о посебним дијеловима предмета истраживања:

- истраживања друштвених појава и процеса која су заснована на биографским методама омогућавају превазилажење дихотомије дјеловање-структура, јер представљају ситуациону анализу индивидуалног дјеловања у друштвеној структури;
- оцјена квалитета биографских истраживања у друштвеним наукама не треба да почива на позитивистичким, већ на антипозитивистичким претпоставкама;
- биографска истраживања у друштвеним наукама све више теже ка интердисциплинарности, тј. синтези са перформативним и партиципаторним методологијама;
- биографска истраживања у друштвеним наукама карактеришу етичке, политичке и рефлексивне перспективе које су прожете хуманистичким телосом;
- развој и употреба савремених информационо-комуникационих технологија значајно доприносе актуелности биографских метода у друштвеним наукама.

2) Резултати претходних истраживања

Почетком 80-их година прошлог вијека у друштвеним наукама долази до тзв. „биографског заокрета“, тј. до експанзије различитих истраживачких приступа (нпр. животне историје, усмене историје, ауто/биографије, наративне анализе, итд) који указују на нераскидиву повезаност и међуусловљеност индивидуалних и колективних аспеката друштвености. У том контексту, повећано интересовање друштвених научника за међусобни однос биографских, структуралних и историјских аспеката друштвености манифестовало се на два основна начина: кроз све већи број емпиријских истраживања, односно пратећи пораст учесталости и јавне видљивости одговарајућих методолошких расправа. Истовремено, долази и до оснивања првих националних и интернационалних удружења биографских истраживача у друштвеним наукама, односно до појаве првих специјализованих часописа.

Експанзија биографских истраживања у друштвеним наукама истовремено се одвијала у оквиру двије парадигме: реалистичке и наративне. Биографска истраживања у оквиру реалистичке парадигме представљала су наставак истраживачке традиције започете у оквиру Чикашке школе социологије (нпр. методе животне и усмене историје). Са друге стране, биографска истраживања у оквиру наративне парадигме развијала су се у интердисциплинарном контексту, тј. кроз угледање на актуелне истраживачке праксе у хуманистичким наукама (нпр. методе ауто/биографије и наративне анализе). Без обзира на међусобне епистемолошке, техничко-организацијске и научно-стратегијске разлике, обе парадигматске струје унутар биографских истраживања биле су изложене жестокој методолошкој критици од стране позитивистички оријентисаних друштвањака. Упркос томе, кроз многобројне методолошке расправе и полемике биографски истраживачи су успјели да се одупру наведеним критикама, тј. успјели су да успоставе епистемолошке темеље за научни легитимитет биографских истраживања. Паралелно са тим процесом, у оквиру биографских истраживања долази и до многобројних интерних расправа о хеуристичким, дескриптивним и експланаторним потенцијалима појединих метода, процедура и/или врста података. Истовремено, међу биографским истраживачима расте свијест о потреби за осмишљавањем јединствене стратегије за промоцију и реализацију научних и друштвених циљева претходно поменуте области друштвених наука. У том контексту, најразрађеније научно-стратегијске претпоставке за реализацију поменутих циљева представљају критички хуманизам и рефлексиван однос према властитом научно-истраживачком раду.

У контексту претходно наведеног, најновије тенденције у биографским истраживањима повезане су са партиципативним и перформативним заокретом у друштвеним наукама, тј. са промоцијом и развојем истраживачких приступа који трансцендирају уобичајену позитивистичку дистинкцију на научно знање и политичко дјеловање (нпр. фото-интервју, фото-глас, аутобиографски стрип, плејбек позориште и ходајући интервју). Са друге стране, биографска истраживања су под све већим утицајем дигиталног заокрета у друштвеним наукама, тј. условљена су развојем савремених информатичко-комуникационих технологија и дигиталних облика друштвености. Из те перспективе дигиталне животне приче и форме комуникације путем којих се оне (ре)продукују (видео дневници, блогови, друштвене мреже) представљају све учесталији и захвалнији предмет и/или ресурс биографских истраживања. Сходно томе, многи биографски истраживачи разматрају сличности и разлике између класичних и дигиталних извора биографских података.

3) Допринос тезе у рјешавању изучаваног предмета истраживања

Методологија биографских истраживања се унутар наше академске заједнице никада није конституисала као засебна грана квалитативне методологије. У том смислу, докторска дисертација мр Далибора Савића представља јединствен покушај њеног утемељења и промоције на просторима бивше СФР Југославије. Јединственост наведеног покушаја не огледа се само у његовом пионирском карактеру, већ и у систематичном приступу предмету истраживања. Сходно томе, дисертација која је пред нама нема само хеуристички и пропедеутички, већ и протрепички значај. Сматрамо да протрепички допринос дисертације нарочито долази до изражаја у оним приликама када кандидат представља научно-стратегијске аспекте биографских истраживања.

4) Очекивани научни и прагматични доприноси дисертације

Узимајући у обзир већ поменути недостатак интересовања за биографска истраживања унутар наше академске заједнице очекивани научни доприноси дисертације усмјерени су ка представљању, критичком промишљању и популаризацији, најактуелнијих методолошких сазнања о епистемолошким, техничко-организацијским и научно-стратегијским аспектима поменуте истраживачке области.

Прагматични допринос дисертације огледа се у промоцији хуманистичких, рефлексивних и партиципаторних потенцијала биографских истраживања у друштвеним наукама. Из те перспективе, кандидат биографска истраживања у друштвеним наукама представља као адекватан примјењени оквир за критику и побољшање постојећих друштвених односа (нпр. положаја маргиналних друштвених група).

- 1) Укратко истаћи разлог због којих су истраживања предузета и представити проблем, предмет, циљеве и хипотезе;
- 2) На основу прегледа литературе сажето приказати резултате претходних истраживања у вези проблема који је истраживан (водити рачуна да обухвата најновија и најзначајнија сазнања из те области код нас и у свијету);
- 3) Навести допринос тезе у рјешавању изучаваног предмета истраживања;
- 4) Навести очекиване научне и прагматичне доприносе дисертације.

V МАТЕРИЈАЛ И МЕТОД РАДА

1) Обрађивани материјал

С обзиром да је истраживање засновао на (мета)теоријском приступу, што је и нужно када су у питању методолошка разматрања у друштвеним наукама, кандидат је као основни материјал користио најрелевантније научне изворе о биографским истраживањима. Услјед недостатка одговарајућих извора на српском језику, кандидат се претежно служио изворима који су објављени на енглеском језику. У питању су научне монографије и чланци који имају класичан статус или представљају најактуелнија сазнања из поменуте подобласти квалитативне методологије. У том контексту, Комисија констатује да списак коришћене литературе који се налази на крају дисертације, којим је обухваћено 410 библиографских јединица, може да се посматра и као библиографија најреферентнијих извора о методологији биографских истраживања објављених на српском и енглеском језику, тј. да поменути дио дисертације, сам по себи, представља изузетан научни допринос у представљању и популаризацији поменутог истраживачког приступа на нашим просторима, али и шире. У контексту претходно

наведеног, Комисија би посебно издвојила следеће изворе:

- ABBOTT, Andrew. 2007. "Against Narrative: A Preface to Lyrical Sociology." *Sociological Theory* 25(1): 67-99; ALASZEWSKI, Andy. 2006. *Using Diaries for Social Research*. London /Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications; ALVESSON, Mats and Kaj SKÖLDBERG. 2000. *Reflexive Methodology: New Vistas for Qualitative Research*. London/Thousand Oaks / New Delhi: Sage Publications; ANDERSON, Jon. 2004. "Talking Whilst Walking: A Geographical Archaeology of Knowledge." *Area* 36(3): 254-261; ARCHER, Margaret. 2007. *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge/New York: Cambridge University Press; ATKINSON, Michael. 2003. *Tattooed: The Sociogenesis of a Body Art*. Toronto/Buffalo/London: University of Toronto Press; ATKINSON, Robert. 1998. *The Life Story Interview*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications; BANKS, Marcus. 2001. *Visual Methods in Social Research*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications; BERTAUX, Daniel. 1981. "From the Life-History Approach to the Transformation of Sociological Practice." Pp. 29-46 in *Biography and Society: The Life History Approach in the Social Sciences*, edited by D. Bertaux. Beverly Hills/London: Sage Publications; BOGDANOVIĆ, Marija. 1993. *Metodološke studije*. Beograd: Institut za političke studije; BORNAT, Joana. 2008. "Biographical methods." Pp. 344-356 in *The Sage Handbook of Social Research Methods*, edited by P. Alasuutari, L. Bickman and J. Brannen. London: Sage; BOURDIEU, Pierre. [1986]2000. "The Biographical Illusion." Pp. 297-303 in *Identity: A Reader*, edited by P. du Gay, J. Evans and P. Redman. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications; BOYD, Danah. 2006. "Blogger's Blog: Exploring the Definition of a Medium." *Reconstruction* 6(4). Retrieved April 20, 2017 (<http://reconstruction.eserver.org/064/boyd.shtml>); BRINKMANN, Svend. 2013. *Qualitative Interviewing*. New York: Oxford University Press; BUNDON, Andrea. 2018. "Blogging and Feminist Participatory Research Online." Pp. 275-292 in *The Palgrave Handbook of Feminism and Sport, Leisure and Physical Education*, edited by L. Mansfield, J. Caudwell, B. Wheaton and B. Watson. London: Palgrave Macmillan; CAETANO, Ana. 2015. "Personal reflexivity and biography: methodological challenges and strategies." *International Journal of Social Research Methodology* 18(2): 227-242; CALHOUN, Craig. 2007. "Sociology in America: An Introduction." Pp. 1-38 in *Sociology in America: A History*, edited by C. Calhoun. Chicago/London: The University of Chicago Press; CATALANI, Caricia and Meredith MINKLER. 2010. "Photovoice: A Review of the Literature in Health and Public Health." *Health Education & Behavior* 37(3): 424-451; CAUGHEY, John. 2006. *Negotiating Cultures and Identities: Life History Issues, Methods, and Readings*. Lincoln: University of Nebraska Press; CHAMBERLAYNE, Prue, Joanna BORNAT and Tom WENGRAF (eds). 2000. *The Turn to Biographical Methods in Social Sciences*. London/New York: Routledge; CHUTE, Hillary. 2010. *Graphic Women: Life Narrative and Contemporary Comics*. New York: Columbia University Press; COLLIER, John and Malcolm COLLIER. 1986. *Visual Anthropology: Photography as a Research Method*. Albuquerque: University of New Mexico Press; CURTIS, Bruce and Cate CURTIS. 2011. *Social Research: A Practical Introduction*. London /Thousand Oaks/New Delhi/Singapore: Sage Publications; ČOLOVIĆ, Ivan. 2014. *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek; DAVIDSON, Christina. 2009. "Transcription: Imperatives for Qualitative Research." *International Journal of Qualitative Methods* 8(2): 36-52; DE FINA, Anna and Alexandra GEORGAKOPOULOU. 2008a. "Analysing narratives as practices." *Qualitative Research* 8(3): 379-387; DE LA FUENTE, Eduardo. 2009. "Exemplary stories: on the uses of biography in recent sociology." *Thesis Eleven* 97(1): 115-129; DONADIO, Rachel. 2006. "Nadine Gordimer and the Hazards of Biography." *The New York Times*, December 31. Retrieved May 22, 2018 (<https://www.nytimes.com/2006/12/31/books/review/31donadio.html>); DUNCAN, Randy and Matthew SMITH. 2009. *The Power of Comics: History, Form and Culture*. New York/London: Continuum; EDWARDS, Rosalind and Janet HOLLAND. 2013. *What is qualitative interviewing?*. London/New Delhi/New York/Sidney: Bloomsbury; ELLIOTT, Anthony (ed). 2018. *Routledge Handbook of Celebrity Studies*. London/New York: Routledge;

- ELLIOTT, Jane. 2005. *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications; FELDENDLER, Daniel. 2008. "Playback Theatre, Life History and biographical Research." *Centre for Playback Theatre*. Retrieved November 25, 2016 (<http://playbacktheatre.org/playbacktheatre/wpcontent/uploads/2010/04/Feldhendler>); FINCHAM, Ben, Mark McGUINNESS and Lesley MURRAY (ed). 2010. *Mobile Methodologies*. Houndmills (UK)/New York: Palgrave MacMillan; FERRAROTTI, Franco. 2003. *On the Science of Uncertainty: The Biographical Method in Social Research*. Lanham/Oxford: Lexington Books; FERREIRA, Vitor Sérgio. 2014. "Becoming a Heavily Tattooed Young Body: From a Bodily Experience to a Body Project." *Youth & Society* 46(3): 303-337; FOX, Hannah. 2007. "Playback Theatre: Inciting Dialogue and Building Community through Personal Story." *The Drama Review* 51(4): 89-105; FRISCH, Michael. 2006. "Oral History and the Digital Revolution: Toward a Post-Documentary Sensibility." Pp. 102-114 in *The Oral History Reader*, edited by R. Perks and A. Thompson. New York: Routledge; FRISCH, Michael. 2016. "Oral History in the Digital Age: Beyond the Raw and the Cooked." *Australian Historical Studies* 47(1): 92-107; GEORGAKOPOULOU, Alexandra. 2006. "Thinking big with small stories in narrative and identity analysis." *Narrative Inquiry* 16(1): 122-130; GERGEN, Mary M. and Kenneth J. GERGEN. 2012. *Playing with Purpose: Adventures in Performative Social Science*. Walnut Creek (USA): Left Coast Press; GIBSON, William and Andrew BROWN. 2009. *Working with Qualitative Data*. London/Thousand Oaks/New Delhi/Singapore/Washington DC: Sage; GOODLEY, Dan, Rebecca LAWTHOM, Peter CLOUGH and Michele MOORE (eds). 2004. *Researching Life Stories*. London/New York: Routledge; GRIFFIN, Nathan. 2015. "Combining Biographical and Visual Methods in Practice: A Vegan Comics Case Study." Pp. 153-169 in *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, edited by M. O'Neill, B. Roberts and A. C. Sparkes. London/New York: Routledge; GUBRIUM, Jaber and James HOLSTEIN. 2001. "From the Individual-Interview to the Interview Society." Pp. 3-32 in *Handbook of Interview Research*, edited by J. Gubrium and J. Holstein. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage; HIGH, Steven. 2010. "Telling Stories: A Reflection on Oral History and New Media." *Oral History* 38(1): 101-112; HAGGIS, Jane and Mary HOLMES. 2011. "Epistles to Emails: Letters, Relationship Building and the Virtual Age." *Life Writing*, 8(2): 169-185; HALMI, Aleksandar. 2005. *Strategije kvalitativnih istraživanja u primjenjenim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap; HAMMERSLAY, Martyn. 2010. "Reproducing or constructing? Some questions about transcription in social research." *Qualitative Research* 10(5): 553-569; HARDEY, Michael. 2004. "Digital Life Stories: Auto/Biography in the Information Age." *Auto/Biography* 12(3): 183-200; HARPER, Douglas. 2002. "Talking about Pictures: A Case for Photo Elicitation." *Visual Studies* 17(1): 13-26; HEDDON, Deirdre and Cathy TURNER. 2010. "Walking Women: Interviews with artists on the move." *Performance Research* 15(4): 14-22; HOLLWAY, Wandy and Tony JEFFERSON. 2000. *Doing Qualitative Research Differently*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications; HYVÄRINEN, Matti. 2008. "Analysing Narratives and Storytelling." Pp. 447-460 in *The SAGE Handbook of Social Research Methods*, edited by P. Alasuutari, L. Bickman and J. Brannen. Los Angeles: Sage Publications; HYVÄRINEN, Matti. 2010. "Revisiting the Narrative Turns." *Life Writing* 7(1): 69-82; INTERNATIONAL PLAYBACK THEATRE NETWORK (IPTN). 2018. "What is the International Playback Theatre Network (IPTN)?" Retrieved July 15, 2018 (https://www.iptn.info/?a=group&id=what_is_iptn); JINDRA, Ines W. 2014. "Why American Sociology Needs Biographical Sociology — European Style." *Journal for the Theory of Social Behaviour* 44(4): 389-412; JOLLY, Margaretta. 2011. "Lamenting the Letter and the Truth about Email." *Life Writing* 8(2): 153-167; JONES, Kip. 2006. "A Biographic Researcher in Pursuit of an Aesthetic: The use of artsbased (re)presentations in performative dissemination of life stories." *Qualitative Sociology Review* 2(1): 66-85; JONES, Michael and Irit ALONY. 2008. "Blogs — the new source of data analysis." *Journal of Issues in Informing Science and Information Technology* 5(1): 433-446; JONGELING, Silvia, Margo BAKKER, Ruth van ZORGE, Karijn van KAKEBEEKE. 2016. *Photovoice: Facilitator's Guide*. Utrecht: Rutgers; KNOWLES, Gary J. and Ardra L. COLE. 2008.

Handbook of Arts in Qualitative Research. Los Angeles/London/New Delhi/Singapore: Sage Publications; KUSENBACH, Margarethe. 2003. "Street phenomenology: The go-along as ethnographic research tool." *Ethnography* 4(3): 455-485; LEAVY, Patricia. 2011. *Oral History: Understanding Qualitative Research*. New York: Oxford University Press; LILLECKER, Darren. 2014. "Autobiography and Political Marketing: Narrative and the Obama Brand." Pp. 129-149 in *Real Life, Celebrity Stories: Narratives of Ordinary and Extraordinary People across Media*, edited by B. Thomas and J. Round. New York/London: Bloomsbury Academic; LONGO, Mariano. 2015. *Fiction and Social Reality: Literature and Narrative as Sociological Resources*. Farnham/Burlington: Aschgate; MACKAY, Nancy. 2007. *Curating Oral Histories: From Interview to Archive*. Walnut Creek (CA): Left Coast Press; MANN, Stefan and Jennifer SCHWEIGER. 2009. "Using the Objective Hermeneutics Method in Policy Evaluation." *Evaluation* 15(4): 445-457; MARTIN, Chris William. 2013. "Tattoos as Narratives: Skin and Self." *Public Journal of Semiotics* 4(2): 2-46; MERRILL, Barbara and Linden WEST. 2009. *Using Biographical Methods in Social Research*. London/Thousand Oaks: Sage Publications; MICKWITZ, Nina. 2016. *Documentary Comics: Graphic Truth-Telling in a Skeptical Age*. Basingstoke (UK)/New York: Palgrave Macmillan; MILNE, Esther. 2010. *Letters, postcards, email: Technologies of presence*. New York: Routledge; MURRAY, Sharon. 2008. "From Album to Archive: Context, Meaning, and Two Photographic Albums from an India Mission." *Archivaria* 65: 39-60; NILSEN, Ann. 2008. "From Questions of Methods to Epistemological Issues: The Case of Biographical Research." Pp. 81-94 in *The Sage Handbook of Social Research Methods*, edited by P. Alasuutari, L. Bickman and J. Brannen. London: Sage; NOWELL, Lorelli, Jill NORRIS, Deborah WHITE and Nancy MOULES. 2017. "Thematic Analysis: Striving to Meet the Trustworthiness Criteria." *International Journal of Qualitative Methods* 16(1): 1-13; O'DONOGHUE, Connor. 2014. "Friendship in the Field: Ethics and Reflexivity in Auto/biographical Research." *Journal of Postgraduate Research Trinity College Dublin* 13: 177-191; O'NEILL, Maagie. 2015. "Participatory Biographies: Walking, Sensing, Belonging." Pp. 73-89 in *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, edited by M. O'Neill, B. Roberts and A. C. Sparkes. London/New York: Routledge; PALIBRODA, Beverly, Brigitte KRIEG, Lisa MURDOCKAND and Joanne HAVELOCK. 2009. *A Practical Guide to Photovoice: Sharing Pictures, Telling Stories and Changing Communities*. Winnipeg: The Prairie Women's Health Centre of Excellence; PERKS, Robert and Alistair THOMSON (ed). 1998. *The Oral History Reader*. London/New York: Routledge; PLUMMER, Ken. 2001. *Documents of Life 2: An Invitation to a Critical Humanism*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage Publications; PLUMMER, Ken. 2013. "A Manifesto for Stories: Critical Humanist Notes for Narrative Wisdom." Pp. 209-220 in *Documents of Life Revisited*, edited by Liz Stanley. Abingdon/New York: Routledge; POLKINGHORNE, Donald. 2007. "Validity Issues in Narrative Research." *Qualitative Inquiry* 13(4): 471-486; PORTELLI, Alessandro. [1985]2017. *Biography of an Industrial Town Terni, Italy, 1831-2014*. Cham (SUI): Palgrave MacMillan; PRETTO, Albertina. 2015. "A Type of Interview With Photos: The Bipolar Photo Elicitation." *L'Année sociologique* 65(1): 169-190; РАДОВИЋ, Светлана. 2017. "Кориштење фотографије као технике истраживања у социологији." *Социолошки преглед* 51(2): 211-235; RICHIE, Donald. 2003. *Doing Oral History*. Oxford/New York: Oxford University Press; RISTIĆ, Živan. 2011. *Kvantitativna, kvalitativna i mešovita istraživanja: Metodološki aspekti*. Novi Sad: Univerzitet u Novom Sadu; ROBERTS, Brian. 2002. *Biographical Research*. Berkshire/New York: Open University Press; ROBERTS, Brian. 2008. "Performative Social Science: A Consideration of Skills, Purpose and Context." *Forum: Qualitative Social Research* 9(2). Retrieved November 20, 2016 (<http://www.qualitative-research.net/index.php/fqs/article>); ROBERTS, Brian. 2015. "Biographical Research: Past, Present, Future." Pp. 11-29 in *Advances in Biographical Methods: Creative Applications*, edited by M. O'Neill, B. Roberts and A. C. Sparkes. London/New York: Routledge; ROWE, Nick. 2007. *Playing the Other: Dramatizing Personal Narratives in Playback Theatre*. London/Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers; SALDANA, Johnny. 2013. *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. London/Thousand Oaks/New Delhi/ Singapore/ Washington DC: Sage Publications;

SALMON, Kristijan. 2010. *Storytelling ili pričam ti priču: mašina za proizvodnju priča i formatiranje uma*. Beograd: Clio; SAUNDERS, Edward. 2017. "Biography and Celebrity Studies." Pp. 269-275 in *Biography in Theory*, edited by W. Hemecker, E. Saunders and G. Schima. Berlin/Boston: De Gruyter; SAVAGE, Mike and Roger BURROWS. 2007. "The Coming Crisis of Empirical Sociology." *Sociology* 41(5): 885-899; SAVIĆ, Dalibor, Anđela PEPIĆ and Duško TRNINIĆ. 2018. "Life-stories of Labour Migrants from Bosnia and Herzegovina: Balkanist Discourse(s), Liminality and Integration." *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, DOI: 10.1080/19448953.2018.1506299; STANLEY, Liz. 2015. "The Death of the Letter? Epistolary Intent, Letterness and the Many Ends of Letter-Writing." *Cultural Sociology* 9(2): 240-255; SUÁREZ-ORTEGA, Magdalena. 2012. "Performance, Reflexivity, and Learning Through Biographical-Narrative Research." *Qualitative Inquiry* 19(3): 189-200; ШУВАКОВИЋ, Урош. 2011. "Значај и могућности примјене биографског метода у истраживању политичких партија." Стр. 157-165 у *Методолошке студије*, У. Шуваковић. Косовска Митровица: Филозофски факултет Универзитета у Приштини са привременим сједиштем у Косовској Митровици; ШУВАКОВИЋ, Урош. 2014. "Биографски метод у савременим истраживачким интерпретацијама." Стр. 85-96 у *Проучавање друштвених појава: Методолошка разматрања*, уредили Д. Ђорђевић и Ј. Петровић. Ниш: Филозофски факултет и Машински факултет Универзитета у Нишу; THOMPSON, Paul and Joanna BORNAT. 2017. *The Voice of the Past*. New York: Oxford University Press; WENGRAF, Tom. 2001. *Qualitative Research Interviewing: Biographic Narrative and Semi-Structured Methods*. London/Thousand Oaks/New Delhi: Sage; ZAGRYAZHSKAYA, Elizaveta and Zoja ZAGRYAZHSKAYA (ed). 2015. *Playback Theatre Practice: Selected Articles*. Moscow: Vash Poligraphicheskij Partner.

Поред поменутих извора, кандидат се при изради одређених дијелова дисертације ослањао и на рефлексиван однос према властитом научно-истраживачком искуству. У том смислу, посебно бисмо издвојили потпоглавља дисертације посвећена избору теме за истраживање, планирање и реализацију биографског интервјуа, транскрипцију и тематску анализу.

2) Метод истраживања

У складу са (мета)теоријским карактером предузетог истраживања, кандидат је користио следеће научне и општенаучне методе мишљења:

- на основу различитих врста метода анализе (анализе садржаја, генетичке, структуралне и компаративне анализе) увидом у доступно постојеће сазнање о предмету истраживања кандидат је указао на настанак и развој биографских истраживања у друштвеним наукама, методолошке претпоставке (епистемолошке, организационо-техничке, стратегијске) и међусобне сличности/разлике између специфичних биографских метода (животне историје, ауто/биографије, усмене историје, наративне анализе, и др), те њихову повезаност са другим истраживачким приступима у друштвеним наукама);
- кандидат је указао на актуелне класификације биографских метода, са посебним освртом на интердисциплинарне тенденције у развоју биографских истраживања;
- примјеном методе конкретизације кандидат је представио актуелне организационо-техничке аспекте реализације биографских истраживања (прикупљање, сређивање, анализу и интерпретацију биографских података);
- примјеном методе компарације кандидат је указао на епистемолошке специфичности биографских истраживања (као и ширег научног подручја квалитативне методологије) у односу на позитивистичке/квантитативне

истраживачке приступе;

- примјеном методе синтезе кандидат је указо на значај биографских истраживања за развој и напредак методологије друштвених наука, односно њихову улогу у промовисању критичких потенцијала друштвених наука.

Сматрамо да су примјењене методе у потпуности научно адекватне, савремене и у складу са постављеним циљевима истраживања. Такође, Комисија је констатовала да током реализације истраживања није дошло до одступања од плана који је представљен у пријави докторске тезе. У том контексту, кандидат је показао завидан степен (мета)методолошке рефлексивности, тј. завидно познавање актуелних тенденција у биографским истраживањима, као и квалитативној методологији у цјелини.

1) Објаснити материјал који је обрађиван, критеријуме који су узети у обзир за избор материјала;

2) Дати кратак увид у примијењени метод истраживања при чему је важно оцијенити сљедеће:

1. Да ли су примијењене методе истраживања адекватне, довољно тачне и савремене, имајући у виду достигнућа на том пољу у свјетским нивоима;
2. Да ли је дошло до промјене у односу на план истраживања који је дат приликом пријаве докторске тезе, ако јесте зашто;
3. Да ли испитивани параметри дају довољно елемената или је требало испитивати још неке, за поуздано истраживање;
4. Да ли је статистичка обрада података адекватна.

VI РЕЗУЛТАТИ И НАУЧНИ ДОПРИНОС ИСТРАЖИВАЊА

1) Резултати истраживања

Кандидат је истраживањем обухватио друштвено-историјске, епистемолошко-теоријске, техничко-организацијске, интердисциплинарни и научно-стратегијске аспекте биографских истраживања у друштвеним наукама.

Разматрајући друштвено-историјске перспективе биографских истраживања кандидат је утврдио да су она прешла развојни пут који је подразумијевао првобитни успјех унутар Чикашке школе (20-их и 30-их година прошлог вијека), затим фазу маргинализације током 40-их, 50-их и 60-их година прошлог вијека, фазу ревитализације током 70-их и 80-их година прошлог вијека, све до фазе поновног етаблирања у главне токове друштвених наука од 90-их година прошлог вијека до данас. У том контексту, кандидат је утврдио и критички представио најзначајније идеје друштвених научника који су извршили пресудан утицај на настанка и/или развој биографских истраживања у друштвеним наукама (нпр. идејама Томаса, Знањецког, Шоа, Рајта Милса, Сартра, Фераротија, Томпсона, Бертоа, и др). Поред тога, из друштвено-историјске перспективе кандидат је утврдио и постојање специфичних националних традиција биографских истраживања (америчке, пољске, британске, француске, њемачке, италијанске), али и одређене наднационалне тенденције (оснивање међународних удружења и часописа).

Епистемолошко-теоријски резултати истраживања указују да су биографска истраживања постала препознатљива и научно легитимна подобласт квалитативних истраживања, тј. друштвених наука. У том контексту, кандидат је посебно нагласио значај актуелних (мета)теоријских расправа о међусобном односу темељних социолошких апорија: појединачно дјеловање-друштвена структура и субјективно-објективно. Сумирајући резултате тих расправа кандидат долази до закључка да поменуте апорије не треба схватати као дихотомије, већ као међусобно условљене манифестације друштвености, што, између осталог, представља и темељну епистемолошку претпоставку биографских истраживања у друштвеним наукама. По том основу, кандидат закључује да биографска истраживања представљају један од „најрепрезентативнијих“ облика отпора према (нео)позитивизму и квантофренији,

као и свим другим приступима друштвености са сцијентистичким предзнаком.

Из техничко-организацијске перспективе резултати истраживања указују да се биографска истраживања у друштвеним наукама налазе под све већим утицајем хуманистичких и информатичких наука, тј. да све више стреме ка интердисциплинарности. У првом случају, тј. када је у питању утицај хуманистичких наука, кандидат идентификује сљедеће тенденције у даљем развоју биографских истраживања:

- критички однос према конвенцијама које су типичне за литерарне жанрове биографије и аутобиографије;
- рефлексиван однос истраживача према властитом научно-истраживачком и животном искуству;
- пропитивање односа између фикције и факције.

У другом случају, тј. кроз синтезу са информатичким наукама, кандидат предвиђа интензивирање сљедећих тенденција у даљем развоју биографских истраживања:

- употребу и/или креирање дигиталних ауто/биографских података (нпр. блогова или видео дневника);
- стварање мултимедијалних садржаја (дигиталних животних прича или свједочанстава) који омогућавају флуидну, флексибилну, тренутну и увијек доступну претрагу тражених информација;
- развијање и употребу уређаја и софтверских пакета који олакшају прикупљање ауто/биографских података;
- кориштење софтверских пакета за компјутерски потпомогнуту анализу квалитативних података;
- развијање и употребу одговарајућих дигиталних технологија за архивирање ауто/биографских података.

Из научно-стратегијске перспективе резултати истраживања указују на централну, али и амбивалентну улогу наратива у процесима (ре)конструкције друштвене стварности. У том смислу, кандидат идентификује двије основне улоге биографских наратива: еманципаторску и друштвено-контролну. По том основу, кандидат биографска истраживања у друштвеним наукама повезује са еманципаторском улогом биографских наратива, те при том изражава очекивање да ће даљи развој и популаризација овог истраживачког приступа позитивно утицати на успостављање праведнијих друштвених односа и свијета.

2) Квалитет тумачења резултата

Резултати истраживања су приказани јасно и прецизно. Кандидат је резултате других аутора користио на логичан начин, односно настојао је да им приступа критички. У том контексту, посебно бисмо нагласили кандидатову склоност да идејама других аутора приступа из генеалогске перспективе, тј. кроз тежњу да трага за њиховим друштвено-историјским поријеклом. На тај начин кандидат је врло успјешно избјегао форму аналитичке једностраности која је карактеристична за презентистички приступ методолошким проблемима. У том смислу, ефекат генеалогског приступа не може се свести искључиво на квалитетнију аргументацију, већ подразумеива и далеко боље разумијевање истраживаних питања од стране потенцијалног читаоца (пропедутички ефекат). Поред тога, кандидат је до одређених

результата дошао и кроз рефлексиван однос према властитом истраживачком искуству, што је један од најактуелнијих трендова у методологији друштвених наука.

3) Нова сазнања и будући правци истраживања

С обзиром да у оквиру наше научне заједнице не постоје слична истраживања, сматрамо да докторска дисертација мр Далибора Савића има пионирски карактер. У том контексту, већи дио представљених резултата може да се посматра као научни новум. То се посебно односи на дио дисертације који је посвећен представљању интердисциплинарних тенденција у биографским истраживањима, тј. биографским методама и техникама које су практично непознате већини припадника наше академске заједнице (фото-интервју, фото-глас, аутобиографски стрип, плејбек позориште, ходајући интервју). Поменута докторска дисертација представља научни новум и када су у питању реалативно познате, али на нашем говорном подручју не и систематски обрађене методолошке процедуре (нпр. транскрипција и тематска анализа). Сходно томе, сматрамо да ова дисертација представља добар основ за будућа истраживања у теоријском и примјењеном смислу. У теоријском смислу, унутар наше академске заједнице ова дисертација ће представљати полазну тачку за будућа истраживања усмјерена ка даљем развоју методологије биографских истраживања. У примјењеном смислу, заинтересовани истраживачи ће ову дисертацију моћи да користе као приручник за реализацију емпиријских истраживања.

- 1) Укратко навести резултате до којих је кандидат дошао;
- 2) Оцијенити да ли су добијени резултати јасно приказани, правилно, логично и јасно тумачени, упоређујући са резултатима других аутора и да ли је кандидат при томе испољавао довољно критичности;
- 3) Посебно је важно истаћи до којих нових сазнања се дошло у истраживању, који је њихов теоријски и практични допринос, као и који нови истраживачки задаци се на основу њих могу утврдити или назирати.

VII ЗАКЉУЧАК И ПРИЈЕДЛОГ

На основу претходно наведеног, Комисија констатује следеће:

Докторска дисертација мр Далибора Савића под називом „Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама“ урађена је у складу са одобреном пријавом теме и уз уважавање принципа методологије израде научног рада. Поменута докторска дисертација представља оригиналан допринос постојећем фонду научног сазнања, нарочито из перспективе недовољне научне истражености наведеног предмета унутар наше академске заједнице.

Посебна вриједност ове дисертације огледа се у чињеници да она представља резултат првог систематског истраживања научних специфичности и значаја методологије биографских истраживања на просторима бивше СФР Југославије. У том контексту, поменута докторска дисертација не само да омогућава увид у најактуелније епистемолошке, техничко-организацијске, интердисциплинарне и научно-стратегијске карактеристике биографских истраживања у друштвеним наукама, већ представља и својеврстан позив на

њихову примјену и популаризацију. Сходно томе, сматрамо да ће ова дисертација у великој мјери допринијети развоју биографских истраживања унутар наше академске заједнице, па и шире.

Кандидат испуњава све законске и стручне услове за одбрану докторске дисертације из социолошких наука.

Комисија Наставно-научном вијећу Факултета политичких наука и Сенату Универзитета у Бањој Луци **једногласно предлаже да се докторска дисертација прихвати, а кандидату одобри јавна одбрана.**

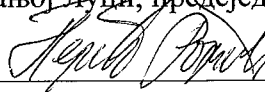
- 1) Навести најзначајније чињенице што тези даје научну вриједност, ако исте постоје дати позитивну вриједност самој тези;
- 2) На основу укупне оцјене дисертације комисија предлаже:
 - да се докторска дисертација прихвати, а кандидату одобри одбрана,
 - да се докторска дисертација враћа кандидату на дораду (да се допуни или измијени) или
 - да се докторска дисертација одбија.

У Београду и Бањој Луци;

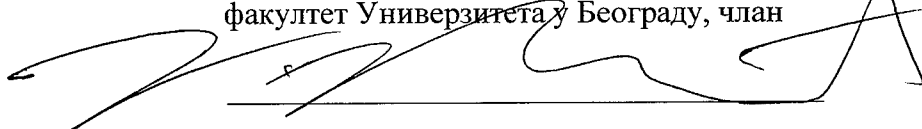
Датум: _____

ПОТПИС ЧЛАНОВА КОМИСИЈЕ

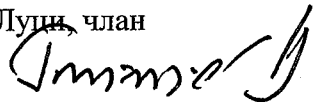
1. Доц. др Ранка Перић Ромић, доцент,
ужа научна област Посебне социологије,
Факултет политичких наука Универзитета
у Бањој Луци, председник

2. Проф. др Урош Шуваковић, редовни
професор, ужа научна област Методологија
социјалних истраживања, Учитељски
факултет Универзитета у Београду, члан

3. Доц. др Душко Трнинић, доцент,
ужа научна област Посебне социологије,
Факултет политичких наука Универзитета
у Бањој Луци, члан

УНИВЕРЗИТЕТ У БАЊОЈ ЛУЦИ
UNIVERSITY OF BANJA LUKA
ФАКУЛТЕТ ПОЛИТИЧКИХ НАУКА
FACULTY OF POLITICAL SCIENCES

Број:08/1.1412/18

Датум: 16.11.2018.

На основу члана 3. Правилника о поступку провјере оригиналности завршних радова студената на II и III циклусу студија Универзитета у Бањој Луци број 02/04-3.2688-4/17 од 28.09.2017. године издаје се

УВЈЕРЕЊЕ

Овим се потврђује да је докторска дисертација кандидата **Далибора Савића** под називом „Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама“ провјерен путем званичног софтвера за откривање плагијата дана 16. 11. 2018. године.

Шеф библиотеке

Жича Кујала

Продекан за научноистраживачки рад

ДОСТАВЉЕНО:

- Ментору
- А/А

УНИВЕРЗИТЕТУ У БАЊОЈ ЛУЦИ
ПОДАЦИ О АУТОРУ ОДБРАЊЕНЕ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

Име и презиме аутора дисертације: Далибор Савић;

Датум, мјесто и држава рођења аутора: 19.03.1981. године, Бања Лука, Босна и Херцеговина;

Назив завршеног факултета/Академије аутора и година дипломирања: Филозофски факултет Универзитета у Бањој Луци, дана 28.04.2009. године;

Датум одбране мастер/магистарског рада аутора: 27.09.2013. године;

Наслов мастер/магистарског рада аутора: „АКТУЕЛНОСТ Веберове методолошке концепције“;

Академска титула коју је аутор стекао одбраном мастер/магистарског рада: Магистар социолошких наука;

Академска титула које је аутор стекао одбраном докторске дисертације: Доктор социолошких наука;

Назив факултета/Академије на коме је докторска дисертација одбрањена: Факултет политичких наука Универзитета у Бањој Луци;

Назив докторске дисертације и датум одбране: „Методолошке перспективе биографских истраживања у друштвеним наукама“, датум одбране: 15.02.2019. године;

Научна област дисертације према CERIF шифрарнику: Социологија (S 210);

Имена ментора и чланова комисије за одбрану мастер/магистарског рада:

1. Доц. др Ранка Перић Ромић, председник Комисије;
2. Проф. др Урош Шуваковић, члан;
3. Доц. др Душко Трнинић, члан;

У Бањој Луци, дана 22.02.2019. године;

Декан

Проф. др Здравко Злокапа

Изјава 1

ИЗЈАВА О АУТОРСТВУ

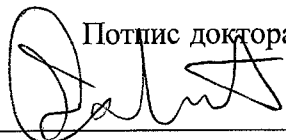
Изјављујем
да је докторска дисертација

Наслов рада МЕТОДОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ БИОГРАФСКИХ ИСТРАЖИВАЊА
У ДРУШТВЕНИМ НАУКАМА

Наслов рада на енглеском језику METHODOLOGICAL PERSPECTIVES OF BIOGRAPHICAL
RESEARCH IN SOCIAL SCIENCES

- ☒ резултат сопственог истраживачког рада,
- ☒ да докторска дисертација, у цјелини или у дијеловима, није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- ☒ да су резултати коректно наведени и
- ☒ да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

У Бањој Луци 12.03.2019. год.

Потпис докторанта

Изјава 2

Изјава којом се овлашћује Универзитет у Бањој Луци да докторску дисертацију учини јавно доступном

Овлашћујем Универзитет у Бањој Луци да моју докторску дисертацију под насловом

"МЕТОДОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ ЕКОНОМСКИХ ИСТРАЖИВАЊА У
АРХИТЕКТУРИ И ИДЕНТИФИКАЦИЈИ"

која је моје ауторско дјело, учини јавно доступном.

Докторску дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

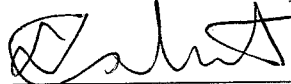
Моју докторску дисертацију похрањену у дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (*Creative Commons*) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
- ☒ 2. Ауторство – некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – дијелити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – дијелити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

У Бањој Луци 12.03.2019. год.

Потпис докторанта

Изјава 3

Изјава о идентичности штампане и електронске верзије докторске дисертације

Име и презиме аутора ДАЛИБОР САДИЋ
Наслов рада "МЕТОДОЛОШКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ БИОГРАФСКИХ НЕСТАЦИОНАРА
У АКВИЗИЦИЈИ НАСТАНАКА"
Ментор ПРОФ. ДР ЛАЗО РИСТИЋ

Изјављујем да је штампана верзија моје докторске дисертације идентична електронској верзији коју сам предао/ла за дигитални репозиторијум Универзитета у Бањој Луци.

У Бањој Луци 12.03.2019. год.

Потпис докторанта

